

RAAP-RAPPORT 3398

Het landschap onder de stad

Een cultuurhistorisch onderzoek naar de relictten van het prestedelijk landschap in het stedelijk gebied van de gemeente Eindhoven

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Titel: Het landschap onder de stad. Een cultuurhistorisch onderzoek naar de relictten van het prestedelijk landschap in het stedelijk gebied van de gemeente Eindhoven.

Versie: 01-02-2019

Auteur: [REDACTED]

Projectcode: EHPR

Bestandsnaam: RAAPrap_3398_EHPR_20190201

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuvenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2019

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Zelfs wanneer een gebied door stedelijke ontwikkeling sterk gewijzigd is, zijn er nog verwijzingen naar het vroegere agrarisch cultuurlandschap te vinden. Het kan daarbij gaan om grotere structuren, zoals ingesloten groene gebieden, maar ook om kleine verwijzingen als het verloop van een rooilijn, een oude boom of een wegtracé. De mate waarin dit prestedelijk landschap, zoals we dat noemen, nog herkenbaar is, hangt mede af van de stedenbouwkundige ontwikkelingswijze van de stad. Met name in de wederopbouwperiode is veel van het bestaande landschap als een *tabula rasa* overschreven, terwijl vóór de Tweede Wereldoorlog en na 1975/1980 er meer aandacht bestond voor verwijzingen naar de vroegere situatie.

Deze verschillen maken dat in Eindhoven vooral in en rond de oude stad, in en direct rond de oude dorpskernen en linten en in het uiterste noorden en westen, de meest recente uitbreidingswijken, nog het nodige aan prestedelijk erfgoed te vinden is. Het andere uiterste is Woensel ten noorden van de Europalaan, waar het bestaande landschap grotendeels onherkenbaar is overschreven. Een uitzondering daarop wordt gevormd door het lint Tonnaerstraat – Woenselsestraat – Vlokhovenseweg (- Jericholaan), dat fragmentarisch en met verlies van veel van de oude bebouwing uiteindelijk in de nieuwe structuur werd ingepast. In het oostelijk deel van dit grote uitbreidingsplan, Eckart, is ten dele iets zorgvuldiger met de bestaande structuren omgegaan.

Waar in het geconcentreerde stedelijk gebied dus op heel wisselende wijze met het prestedelijk landschap is omgegaan, heeft men al vanaf het prille begin van de stedenbouwkundige planning veel zorg gedragen voor specifieke delen van het bestaande cultuurlandschap. Dat geldt in het bijzonder voor het beekdal van de Dommel, dat als groene recreatieve zone in de stedelijke structuur werd ingepast. Ondanks de versmalling van die zone nabij de spoorlijn en de fragmentarische infrastructuur erlangs is Eindhovens belangrijkste 'blauwe diagonaal' nog goed herkenbaar en beleefbaar.

De kaartbijlagen geven een overzicht van de 'afgedekte cultuurlandschappen' met de bestaande en verdwenen landschapselementen (kaartbijlage 1), de mate van herkenbaarheid van het prestedelijk landschap in de afzonderlijke deelgebieden (kaartbijlage 2) en de onderbouwde waarde van nog bestaande prestedelijke objecten en structuren binnen het stedelijk gebied (kaartbijlage 3). In de rapportage wordt de methodische toelichting op de werkwijze (hoofdstuk 2) gevolgd door een introductie op de afzonderlijke kiemcellen van het stedelijk gebied, c.q. de dorpskernen. De 5 plattelandsgemeenten die in 1920 aan de gemeente Eindhoven werden toegevoegd willen we als basis van het prestedelijk landschap expliciet naar voren halen. Vervolgens gaan we in hoofdstuk 4 inhoudelijk in op de kaarten, om daarna in hoofdstuk 5 enkele prestedelijke thema's in detail eruit te lichten. Aan die thema's koppelen we ook kansen en adviezen.

Inhoud

Samenvatting	5
Inhoud.....	7
1 Inleiding	9
1.1 Kader	9
1.2 Het onderzoeksgebied.....	9
1.3 Uitvoerend team en dankwoord.....	10
1.4 Leeswijzer	10
2 Methoden en bronnen.....	11
2.1 Algemene uitgangspunten	11
2.2 Historisch cultuurlandschap.....	11
2.3 Landschapselementen en bouwkunst	18
3 Ontwikkeling van het landschap	25
3.1 Inleiding	25
3.2 Algemene landschapsontwikkeling en bestuurlijke indeling	26
3.3 De ontwikkeling van de historische kern van Eindhoven.....	36
3.4 De ontwikkeling van Woensel en Eckart	40
3.5 De ontwikkeling van Strijp	49
3.6 De ontwikkeling van Tongelre	54
3.7 De ontwikkeling van Stratum	60
3.8 De ontwikkeling van Gestel en Blaarthem.....	65
3.9 Overige voormalige gemeenten	69
3.10 Vroege verstedelijking en de ontwikkeling van Groot-Eindhoven.....	73
3.11 De verstedelijking en het landschap	75
4 Toelichting op de kaarten	85
4.1 Inleiding	85
4.2 Historisch cultuurlandschap.....	87
4.3 Landschapselementen.....	102
4.4 Historische bouwkunst en stedenbouw.....	112
5 Adviezen	115
5.1 Inleiding	115
5.2 Planologische omgang	115
5.3 Ruimtelijke thema's.....	115
5.4 Conclusies.....	126
Literatuur	127
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	129

1 Inleiding

1.1 Kader

In 2017 verscheen *De groene zoom van Eindhoven* (RAAP-rapport 3258), waarin we in tekst en beeld uitvoerig zijn ingegaan op de aanwezige cultuurhistorische waarden van het buitengebied van de gemeente Eindhoven. Op basis daarvan is het voor de gemeente Eindhoven mogelijk om haar erfgoedbeleid voor het buitengebied nader vorm te geven.

Verreweg het grootste deel van de gemeente Eindhoven bestaat echter uit bebouwd gebied, merendeels ontstaan nadat in 1920 de oude gemeente Eindhoven fuseerde met de omliggende plattelandsgemeenten. Alhoewel deze ontwikkelingen veel van het vroegere landelijke karakter van het gebied hebben uitgewist, is er zeker nog het nodige in het stedelijk gebied te herkennen dat voortkomt uit de oude structuur van het platteland. Dit noemen we 'prestedelijk landschap', en op die materie gaan we in dit rapport nader in.

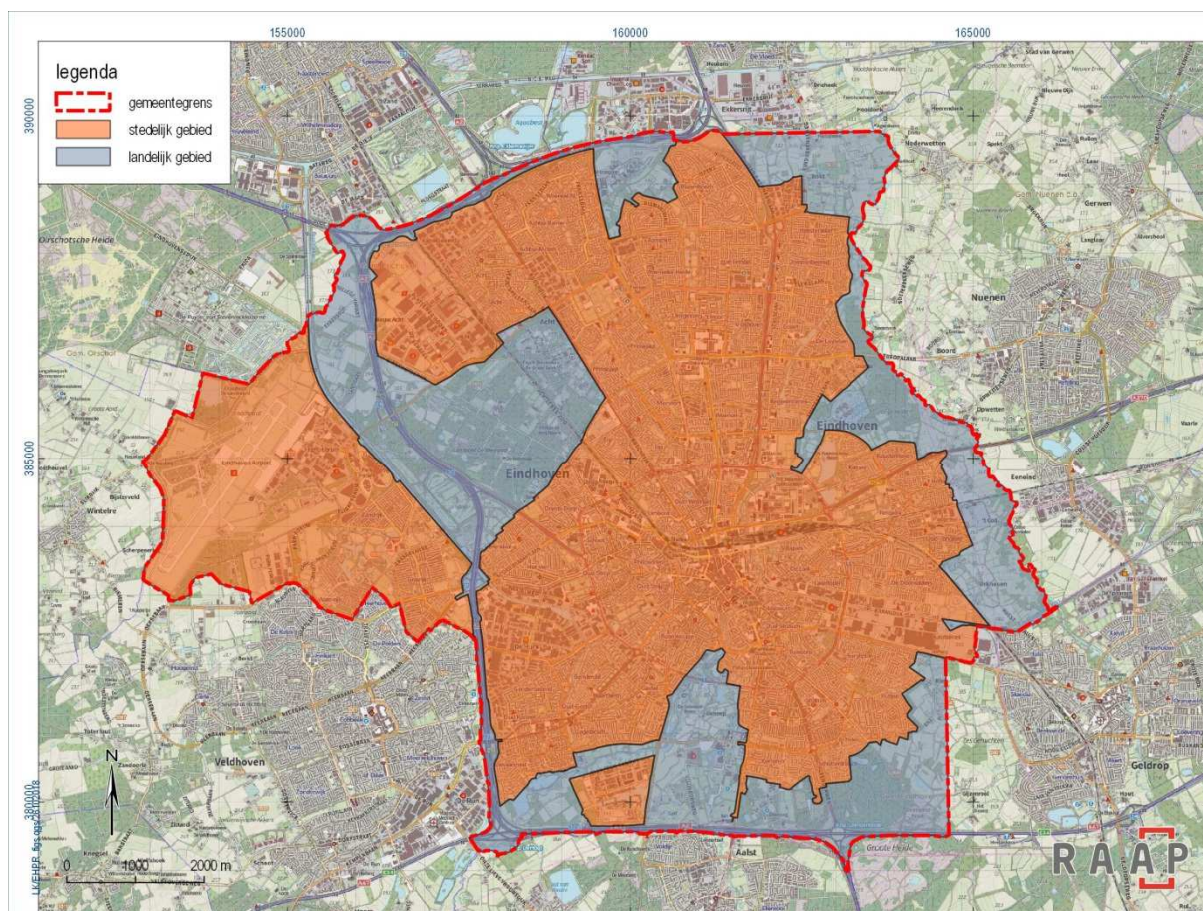
1.2 Het onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied betreft het stedelijk gebied van de gemeente Eindhoven (figuur 1), met als belangrijkste uitzonderingen:

- de Aanscotse Beemden zijn ondanks hun ligging in de bebouwde kom vanwege hun landelijk karakter reeds in het rapport over het buitengebied behandeld;
- nabij de Anthony Fokkerweg is de grens van het onderzoeksgebied, zoals ook al in de studie van het buitengebied, verplaatst van deze weg naar de noordelijk daarvan gelegen laan (Leo van Dorstpad).

Naast het aaneengesloten stedelijk gebied van Eindhoven zijn ook de Hightech Campus en het gebied westelijk van de A2 in het onderzoek van het stedelijk gebied meegenomen. De A2 zelf valt formeel onder het buitengebied en is dus ook in die studie meegenomen.

Gelijktijdig met het opstellen van dit rapport werd er door Leon van Meijel (Van Meijel Adviseurs in Cultuurhistorie) en Els Bet (Els Bet Stedebouwkundige) gewerkt aan een serie rapporten over naoorlogse wijken in Eindhoven. De rapporten vullen elkaar vooral aan, omdat ze verschillende thematieken behandelen. Waar nodig verwijzen beide rapporten naar elkaar.

Figuur 1. Ligging van het stedelijk onderzoeksgebied (oranje) ten opzichte van het landelijk onderzoeksgebied uit RAAP-rapport 3258 (blauw) binnen de gemeente Eindhoven (rode omlijnning).

Het tweeluik, bestaande uit RAAP-rapport 3258 ('De groene zoom van Eindhoven') en dit RAAP-rapport 3398 ('Het landschap onder de stad'), geeft een overzicht van het landschappelijk erfgoed van het totale grondgebied van de gemeente Eindhoven.

1.3 Uitvoerend team en dankwoord

Het onderzoek werd uitgevoerd door ir. L.J. Keunen en drs. B.J.G. van Snippenburg. De eerste droeg zorg voor de projectleiding, de kartering en de bepaling van de herkenbaarheid van het prestedelijk landschap in het stedelijk gebied, alsmede de rapportage, terwijl de tweede de elementen karteerde en waardeerde.

1.4 Leeswijzer

Na de inleiding in dit hoofdstuk gaan we in hoofdstuk 2 dieper in op de gehanteerde methoden. Vervolgens behandelen we in hoofdstuk 3 de grote lijnen in de ontwikkeling van landschap en dorpen, om zodoende een kader te schetsen waarmee we in hoofdstuk 4 dieper op de kaart gaan inzoomen. Tot slot destilleren we hier in hoofdstuk 5 een aantal 'narratieven' uit, te weten aspecten van het prestedelijk landschap die zich bovengemiddeld goed laten zien in de stad. In dat hoofdstuk formuleren we ook adviezen voor versterking en betere beleving van het prestedelijk karakter van de stad.

2 Methoden en bronnen

2.1 Algemene uitgangspunten

2.1.1 *Doel*

Voornaamste doel van dit rapport en de bijbehorende kaartbijlagen is het inzichtelijk maken en 'op de kaart zetten' van de aanwezige cultuurhistorische waarden in het onderzoeksgebied, alsmede de feitelijke karakteristieken/kenmerken die tot deze waarden leiden. De resultaten van dit onderzoek hebben tot doel bij te dragen aan het groenbeleidsplan dat door de gemeente Eindhoven wordt opgesteld alsmede als input voor te actualiseren bestemmingsplannen. Om die twee doelen te kunnen doen was van belang een inventarisatie uit te voeren van de gebieden en daarin aanwezige elementen waar de prestedelijke kenmerken in meer of mindere mate nog herkenbaar zijn, een vaststelling van de mate van herkenbaarheid van het prestedelijk landschap in specifieke delen van de bebouwde kom alsmede een graduele cultuurhistorische waardering van de daarin aanwezige (landschaps)elementen met een prestedelijke oorsprong. Op basis daarvan is het mogelijk om specifieke planologische beschermingsregimes zowel aan gebieden als aan structuren toe te kennen (zoals dat ook voor het buitengebied reeds is gebeurd) en in de toekomst bij ruimtelijke opgaven rekenschap te geven van aspecten die in te ontwikkelen gebieden een specifieke waarde kennen, of zelfs die aanwezige waarden als vertrekpunt voor ontwikkelingen te gebruiken. Daarvoor doen we later in dit rapport nog voorzetten (zie hoofdstuk 5).

Dit product is vooral een uitbreiding en verdieping van de bestaande Erfgoedkaart van de gemeente Eindhoven. Van de inhoudelijke informatie is gebruik gemaakt; de invalshoek van dit rapport is echter soms afwijkend van die van de Erfgoedkaart.

2.1.2 *Definitie*

Onder cultuurhistorische waarden verstaan we binnen deze context bovengrondse ruimtelijke structuren, sporen, objecten en relictten uit het verleden, waaraan een wetenschappelijke, politieke en/of maatschappelijke waarde als erfgoed wordt toegekend.

2.1.3 *Eindresultaat*

Het eindproduct van het onderzoek bestaat uit uitgewerkte kaartbeelden gekoppeld aan een geografisch informatiesysteem (GIS met databases) met exacte gegevens over de geografische ligging en aard van waardevolle cultuurlandschappelijke en historisch-bouwkundige elementen.¹ De presentatieschaal van de cultuurhistorische waardenkaart is 1:15.000. Deze schaal is gekozen omdat daarmee het totale onderzoeksgebied op één A0 past.

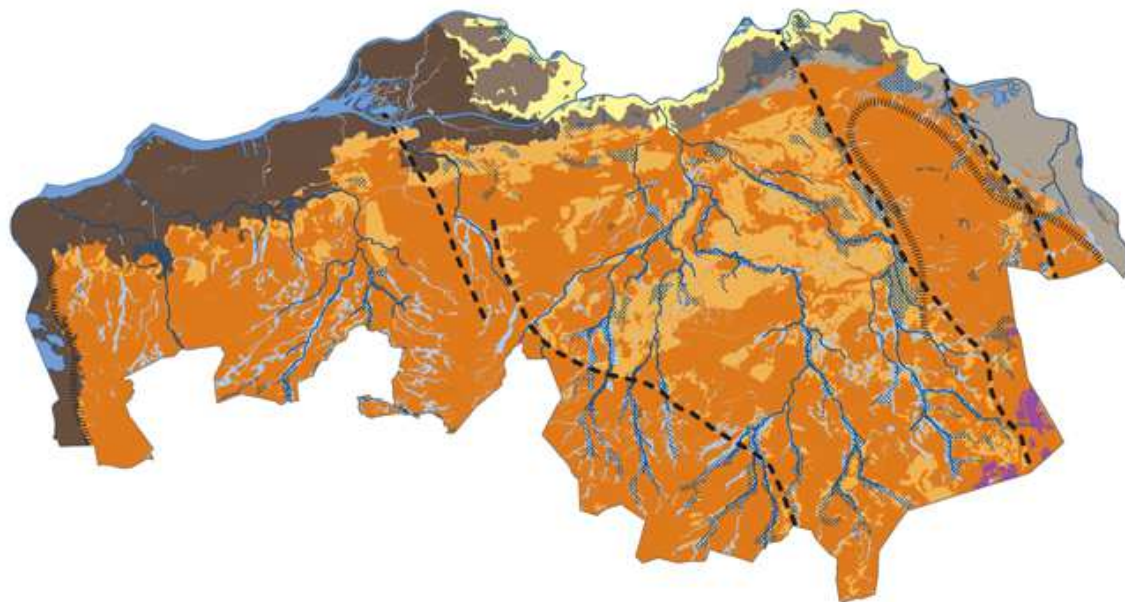
2.2 Historisch cultuurlandschap

2.2.1 *Achtergrond en uitgangspunten*

Het landschap van de gemeente Eindhoven is een complex geheel dat is ontstaan onder invloed van natuurlijke en menselijke factoren. Het maakt deel uit van het Brabantse dekzandlandschap in de Roerdalslenk, een geologisch fenomeen dat wordt begrensd door de Feldbissbreuk in het westen en de

¹ Historisch-bouwkundige objecten zijn wel geïnventariseerd maar binnen dit onderzoek niet gewaardeerd.

Peelrandbreuk in het oosten. Een afwatering parallel aan de breuklijnen richting het noordwesten door reliëfrijk dekzandlandschap is karakteristiek voor de geomorfologie van de omgeving (figuur 2). In § 3.2 gaan we wat dieper op de grote landschappelijke onderlegger van de gemeente in.

Figuur 2. De geomorfologie van Noord-Brabant (bron: Structuurvisie 2010 – partiële herziening 2014, provincie Noord-Brabant).

Bij de typering van het historisch cultuurlandschap beschrijven we de wijze waarop de mens haar invloed heeft laten gelden in het landschap (en daarmee het natuurlijk landschap geleidelijk heeft omgevormd) en welke elementen daarmee samenhangen. Vervolgens gaan we na wat daarvan in de huidige structuur van de stad nog herkenbaar is, zowel qua grote lijnen als op elementniveau.

Landschap in lagen

De genese van het landschap kan op verschillende manieren worden ontrafeld.² Eén van de manieren om inzicht te krijgen in deze complexe materie is de ontleding ervan middels een zogenaamd lagenmodel. Hierbij wordt inzichtelijk gemaakt hoe opeenvolgende fasen in de landschapsontwikkeling zich ten opzichte van elkaar verhouden.³ Het model biedt ruimte voor uiteenlopende invalshoeken, zoals infrastructuur, landgebruik, occupatie, territoria, etc., en biedt daarnaast ruimte om de ontwikkelingen van deze lagen door de tijd inzichtelijk te maken. Een voorbeeld is hoe de vroeg-20e-eeuwse bebouwing zich verhoudt ten opzichte van de situatie aan het einde van de 20e eeuw, of hoe het areaal akkerland van de 19e eeuw zich verhoudt tot de hedendaagse situatie. In de landschapstypering, -beschrijving en -waardering hebben we aspecten van deze lagenbenadering meegenomen.

Landschapstypologie

De *Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden* (TMK) is de vroegste landsdekkende topografische kaart waarbij op perceelsniveau bebouwing, landgebruik én

² Hidding e.a., 2001, 12

³ Hidding e.a., 2001, 8

landschapselementen zijn gekarteerd. Deze kaart vormt ook inhoudelijk de meest complete en geografisch meest correcte laag waarop het landschap uit de 19e eeuw van de huidige gemeente Eindhoven zichtbaar is. De TMK, en wel in zijn vroege versie uit de periode 1836-1843 (schaal 1:25.000) in combinatie met de iets latere versie van omstreeks 1850 (schaal 1:50.000), vormt dan ook het uitgangspunt bij het inzichtelijk maken van de landschapsontwikkeling in de gemeente. Vooral met behulp van deze twee versies van de TMK is een landschapstypologie opgesteld. Latere historische kaarten, bodemkaarten, geomorfologische kaarten en hoogtekaarten (AHN2) hebben we ter ondersteuning gebruikt. Kadastrale minuutplannen (1832) zijn gebruikt om de grenzen zo exact mogelijk te leggen, vooral omdat vaak een correlatie met de huidige structuur ontbrak.

Voor ons zicht op eerdere tijdslagen zijn we afhankelijk van archeologische en schriftelijke bronnen. Deze leveren echter zowel ruimtelijk als in temporeel opzicht een versnipperd beeld dat lastig toepasbaar is op het gewenste schaalniveau. Wat noodzakelijk is voor een coherent beeld is een systematische, eenduidige bron om de elementen te karteren. Dit probleem is deels ondervangen door aan de hand van de landschapstypologie niet alleen het 19e-eeuwse landschap maar ook de ontwikkelingen daarvoor te bekijken. Het 19e-eeuwse landschap is dus slechts een hulpmiddel om de voorgaande perioden en de periode daarna te beschrijven en mag niet als eindstadium of hoogtepunt van het historisch cultuurlandschap worden gezien.

Jongere landschappen

In de late 19e en 20e eeuw heeft zich een aantal grootschalige ruimtelijke transformaties voorgedaan, zoals heideontginningen. Hierbij zijn nieuwe lagen aan het landschap toegevoegd, waarbij soms wel en soms niet rekening is gehouden met de toen aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten in het landschap. De mate waarop deze cultuurhistorische kwaliteiten zijn opgenomen in deze nieuwe laag, blijft wanneer we het kaartbeeld van 1836-1843/1850 vergelijken met het huidige landschap en met kaartbeelden uit de tussenliggende periode. Vooral het kaartbeeld van omstreeks 1940-1950 is daarbij relevant, omdat hierbij duidelijk voor het eerst de landschappelijke patronen ten tijde van de heideontginningen te zien zijn, nog vóór de transformaties door de grote infrastructuur, modernisering van de landbouw en uitbreiding van de bebouwing.⁴

Begrenzingsen

Een systematische opbouw van de kaart is de basis voor zijn betrouwbaarheid. Dat betekent dat we op basis van een vergelijking tussen de historische en hedendaagse situatie grenzen tussen verschillende landschappen trekken. Van elke plek in het huidige landschap is dan te traceren welk historisch cultuurlandschap hier in het verleden te vinden was en in hoeverre dit nog herkenbaar is. Meestal is het onvermijdelijk dat historische grenzen huidige percelen doorsnijden. In sommige gevallen bleken historische en huidige landschappelijke grenzen echter redelijk goed overeen te komen.

2.2.2 *Kartering*

Bij de kartering van het cultuurlandschap is onderscheid gemaakt tussen landschapstypen en nederzettingstypen. De nederzettingstypen die in deze fase gekarteerd en beschreven worden, vormen de 19e-eeuwse kernen die onlosmakelijk verbonden waren met het historisch cultuurlandschap. Wanneer de bebouwing sterk verspreid gesitueerd is, hebben we deze binnen de landschapstypering

⁴ Voor het zuidelijk deel van het plangebied dateert de laatste vooroorlogse topografische kaart uit 1929 (blad 691), terwijl het noordelijk deel (blad 670) in 1943 nog opnieuw is uitgebracht. Te betwijfelen valt echter of de kaart toen echt geactualiseerd is, gezien de oorlogsomstandigheden. We hebben daarom ook de Topografische Kaart van 1953 als ondersteunend materiaal gebruikt.

niet meer als afzonderlijk nederzettingstype – los van het landschap – beschouwd, maar bekeken als onderdeel van een groter landschap.

Bij het karteren trachten we de wijze van ontginnen en de ruimtelijke vormen die dat heeft opgeleverd, in een heldere typologie te vangen. Het is als het ware een ontleed- of analysemethode om het aspect grondgebruik, maar ook verkaveling, etc. in een breder historisch-landschappelijk kader te kunnen plaatsen.

De typering is dus sterk gericht op de ruimtelijke vormen en de verklarende factoren daarachter, namelijk het historisch landgebruik in relatie tot de ondergrond. Daardoor ontstaat een functioneel-typologische indeling, zoals akkers, beekdalen (beemden) en jonge heideontginningen. De interne variatie daarvan (met name de ruimtelijke variatie ten aanzien van natte of droge omstandigheden, regelmatige of onregelmatige structuren; zie ook hierna de criteria) hebben we in de subtypen gevangen.

Om een dergelijke typologie te kunnen gebruiken is inzicht nodig in de fysische gesteldheid van de ondergrond en het menselijk gebruik van de gronden door de eeuwen heen. Als bronnen om dit te bewerkstelligen hebben we (extrapolaties van) aardkundige karteringen, historisch-topografische kaarten, luchtfoto's en kaarten met veldnamen gebruikt.

We hebben ons voornamelijk gericht op de periode omstreeks 1843 als ijkjaar en de dynamiek in de periode tot aan de bebouwingsfase in de late 20e eeuw in de typering betrokken.

Centraal in de gekozen methodiek voor de cultuurhistorische landschapstypering staat het landschaps- of dorpstype zoals dat historisch te typeren is in relatie tot wat daarvan in de tegenwoordige stedelijke structuur nog terug te vinden is. Daarmee biedt de gedetailleerde typering, bruikbaar op perceelsniveau, een goede basis om de historische prestedelijke kwaliteiten van het bebouwde gebied te monitoren, te stimuleren en op andere wijzen te gebruiken voor gemeentelijk beleid. Het zorgvuldig karteren van het prestedelijk landschap is daarnaast een goede manier om cultuurhistorische waarden niet alleen te inventariseren, maar vooral ook planologisch te verankeren. Daarbij biedt deze manier goede mogelijkheden om cultureel erfgoed niet alleen te beschermen, maar ook op een positieve manier te ontwikkelen.

Figuur 3. In 1950 vormde de spoorlijn nog de scheiding tussen het stedelijk gebied in het zuiden en het landschap in het noorden. De Dommel loopt als prestedelijke structuur ingesnoerd door het stedelijk gebied (bron: gemeente Eindhoven, foto 26621).

Door middel van het helder krijgen van de essentiële en gedetailleerde kenmerken van de verschillende prestedelijke landschappen kan het landschap ook inspirerend werken en kunnen kansen en mogelijkheden optimaal benut worden. Historische contrasten tussen verschillende woonwijken met hun wortels in het prestedelijk karakter, zowel de hoofdlijnen als subtiele verschillen, kunnen versterkt worden (figuur 3). Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

Het karteren van landschaps- en dorpstypen dient systematisch en consequent plaats te vinden. Binnen elk landschaps- en dorpstype zou de variatie zo gering mogelijk moeten zijn. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Desondanks zijn de afgelopen jaren met succes ruimtelijk-genetische classificatiesystemen voor het historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypologie bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.⁵ Daarin spelen enerzijds ontginningseenheden en de ruimtelijke vormen die zij hebben traditioneel een belangrijke rol,

⁵ Baas & Brand, 2011; Wageningen is één van de fundamenteën van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een pijler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over Wageningse tradities binnen de historische geografie. Zie bijvoorbeeld ook de regionale studie van Chris de Bont (1993) over Midden- en Oost-Brabant.

en anderzijds wordt de top-downbenadering van belang geacht: eerst nagaan wat het grotere historisch-landschappelijke kader is, daarna inzoomen op de detailkenmerken om uiteindelijk bij de *stoffer*ing, de elementen, uit te komen.

De manier van classificeren die we voor het landschap van de gemeente Eindhoven hebben toegepast, sluit dus aan op deze Wageningse methode. In de kern komt het erop neer dat we op basis van de kenmerken van het landschap in de 19e en 20e eeuw het landschap in een aantal hoofdtypen indelen, die vervolgens weer onderverdeeld zijn in subtypen. Deze hoofdtypen worden gezien als belangrijke ontginningsvormen in het Nederlandse landschap en zijn nauw verbonden met de fysieke ondergrond: het zijn verschijnselen, samenstellende onderdelen, die we op de zandgronden van Nederland tegenkomen.

Bij de verdeling van de hoofdlandschappen in kleinere gebieden (subtypen) werd als stelregel gehanteerd dat een belangrijk deel van de ruimtelijke variatie binnen deze subtypen gevangen moest worden. De onderverdeling in subtypen is gemaakt op basis van een aantal criteria:

1. verschil in vorm, regelmaat en positionering van de verkaveling;
2. verschil in historisch en hedendaags grondgebruik (grasland, akkerland of opgaand bos);
3. verschil in genese (hoe heeft het landschap zich ontwikkeld tot dat zoals het in de 19e/20e eeuw oogde);
4. verschil in natte/droge omgeving (grondwatertrappen);
5. verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

Sommige landschapstypen laten zich in slechts één of enkele subtypen onderverdelen vanwege de relatief grote eenvormigheid van de structuur, andere zijn ruimtelijk zo veelvormig dat er meerdere subtypen onderscheiden moesten worden (tabel 1). Elk subtype onderscheidt zich dus, als het goed is, als een zelfstandig, ruimtelijk van het naastgelegen gebied te onderscheiden deelgebied dat een eigen functie had binnen het agrarisch landgebruik.

In vrijwel alle gevallen werd gezocht naar landschappelijke diversiteit binnen de landschappen zoals deze zich tussen omstreeks 1840 en het moment van verstedelijking manifesteerden – en deels ook al daarvoor. Dat laat onverlet dat het mogelijk is dat er landschapsontwikkelingen plaats hebben gevonden die niet in een classificatiesysteem te vangen zijn.

Daarbij moeten we ons steeds realiseren dat de indeling niet op basis van harde getalsmatige beoordelingen zijn gestoeld, maar op indrukken van de ruimtelijke structuur en het daaraan gekoppelde historisch gebruik in een historisch-geografisch perspectief.

kampontginningen met plaatselijk essen	code
open akker	Ka1
akker met zichtbare perceelsscheidingen	Ka2
kampontginning met landgoedkenmerken	Kb1
droge kampontginning	Kk1
droge kampontginning met bebouwing	Kk2
vochtige kampontginning	Kn1
rationele kampontginning met landgoedkenmerken	Kr1
beekdalen en broeken	
beekdal met strookvormige verkaveling	Bs1
beekdal met strookvormige verkaveling, met bos	Bs4
beekdal, onregelmatig verkaveld	Bo1
beekdal met landgoedkenmerken	Ba1
landschappelijke laagte, al dan niet met graaf	Bl1
oude heideontginningen	
kleinschalige heideontginning, zeer onregelmatig, met opgaand bos	Ob2
kleinschalige heideontginning, open	Ob3
kleinschalige heideontginning met opgaand groen	Oh1
oude bossen	
vroege heidebebossing	Ub1
vroege heide- of beekdalbebossing met landgoedkenmerken	Ub2
complex van hakhoutbosjes	Uh1
uitgestrekt broekboscomplex	Uh2
landgoederen en buitenplaatsen	
buitenplaats	Lb1
ontginningslandgoed	Lb2
parkbos, aanvankelijk met cultuurland	Lp1
jonge heide- en broekontginningen	
actieve heidebebossing	Hb1
spontane heidebebossing	Hb2
droge landbouwontginning	HI1
vochtige landbouwontginning	HI2
droge landbouwontginning, onregelmatig gevormd	HI3
voormalig heiderestant, diverse functies	Hv1
terrein voor delfstoffenwinning	Hw1
nederzettingen	
dorpskern	Sd
historisch gehucht	Sg
stadskern	Ss

Tabel 1. De onderscheiden landschaps- en nederzettingstypen, met de onderscheiden hoofd- en subtypen.

2.2.3 Herkenbaarheid

Het vaststellen van de herkenbaarheid is een middel om na te gaan in welke mate de kenmerken van het prestedelijk landschap nu nog in het stedelijk weefsel doorklinken. Die herkenbaarheid kan zich op verschillende niveaus manifesteren, van een grove aansluiting bij de oude verkaveling tot de pleksgewijze integratie van oud groen, infrastructuur en/of bebouwing.

Om tot een afgewogen score te komen hebben we niet gebruik gemaakt van een aantal deelcriteria, maar hebben we één score (hoog, middel, laag) toegekend die naar ons gevoel zo goed mogelijk weergeeft wat er op die plek aan de hand is. Afhankelijk van de omvang en de beleefbaarheid van het prestedelijke karakter is er een score toegekend. Wijken waar bijvoorbeeld enkele oude structuren in zijn ingepast of (bredere) structuren op zichzelf die een herinnering aan de vroegere situatie met zich meedragen⁶, krijgen een 'middel'-score, terwijl gebieden die nagenoeg intact zijn, waar prestedelijke elementen een belangrijk stempel op het karakter drukken (zoals villaparken in jonge heidebebouwingen) of waar structuren aanwezig zijn die een heel belangrijke (hoofd)rol in de omgeving spelen (zoals de grotere beekdalen), een hoge score toegekend hebben gekregen. Alle andere gebieden zijn als laag opgenomen.

2.2.4 Lacunes

Ten aanzien van het onderzoek naar het prestedelijk karakter van Eindhoven hebben we ons in hoofdzaak op kaartstudie gebaseerd. Tevens is enige literatuur ten aanzien van de historische ontwikkeling en stedenbouwkundige geschiedenis van Eindhoven geraadpleegd (zie literatuurlijst achterin).⁷ We hebben echter geen primair bronnenonderzoek (archiefonderzoek) kunnen doen naar de overwegingen om bepaalde structuren wel of niet te behouden bij de stedelijke inrichting van een gebied. Zo zou het interessant zijn om na te gaan welke overwegingen een rol hebben gespeeld om delen van de Woenselsestraat-Vlokhovensestraat als lint wel te behouden, maar deze wel plaatselijk te onderbreken. We weten dat het past binnen de ontwerpoverwegingen van die tijd, maar heeft men er ook specifiek over nagedacht en daar uitspraken over gedaan? Waren er problemen ten aanzien van de onteigening, of waren er andere praktische of procedurele redenen? In het archief van het Gemeentebestuur Eindhoven 1933-1969 zijn er stukken over de onteigening voor de verschillende woonwijken aanwezig die hier meer licht op zouden kunnen werpen.

2.3 Landschapselementen en bouwkunst

2.3.1 Kartering

Algemeen

Voor het karteren van landschapselementen hebben we primair gebruik gemaakt van het kadastraal minuutplan uit 1832, de topografisch-militaire kaart uit 1836-1843, diverse reeksen van de Chromotopografische Kaart des Rijks en de topografische kaarten vanaf 1953. Voor de afzonderlijke landschapselementen is dit vervolgens op uiteenlopende manieren nader uitgewerkt.

In verstedelijkt gebied bleken de kadastrale minuutplannen slechter te georefereren te zijn dan in landelijk gebied. Daardoor is de onnauwkeurigheid van de getekende structuren die nu verdwenen zijn en

⁶ Zoals beekdalen die tot parken met vijvers zijn omgevormd.

⁷ Een uitgebreide literatuur- en archiefstudie viel buiten de kaders van deze opdracht. We verwachten echter niet dat aanvullende detailinformatie veel invloed op de waardering zal hebben, juist omdat voor de gebieden alleen de 'mate van herkenbaarheid' is vastgesteld en expliciet géén waardering is uitgesproken. Daarvoor is juist aanvullend stedenbouwkundig onderzoek nodig, en pas dan kan – integraal – een waardering worden uitgesproken.

waarvan geen ankerpunt in het huidige landschap meer te vinden is, iets groter. Met ander bronnenmateriaal, zoals luchtfoto's uit de aanlegperiode van de verschillende wijken, is de situering nader gecontroleerd.

Ten aanzien van de minuutplannen is belangrijk te melden dat een deel van de oorspronkelijke minuutplannen van het huidige grondgebied van de gemeente Eindhoven verloren is gegaan. Een deel kon worden gereconstrueerd, voor een deel lijken jongere karteringen toegevoegd te zijn aan de database van minuutplannen in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (zonder melding van de jongere oorsprong) en voor één gebied, namelijk het noordelijk deel van Gestel, ontbreken de minuutplannen volledig. Dat betekent dus, dat waar '1832' staat, in een aantal gevallen de gekarteerde situatie in de praktijk iets jonger zal zijn. Tevens vertoont de kartering voor het noordelijk deel van Gestel hiaten, bijvoorbeeld omdat daar de historische nederzettingenlocaties alleen op huisblokniveau vanaf het verzamelplan gekarteerd konden worden.

Infrastructuur

In de categorie 'infrastructuur' hebben we alle historische wegen en spoorlijnen met historische relevantie opgenomen. Daarbij zijn we primair uitgegaan van een tweefasige uitwerking, namelijk de infrastructuur die vóór 1832 was aangelegd en de infrastructuur die in de periode 1832-1953 tot stand was gekomen. Van beide categorieën zijn zowel de bestaande, als nog herkenbare (maar verlegde) als verdwenen structuren opgenomen. Daarmee is de totale structuur zoals die ooit bestond inzichtelijk gemaakt, met uitzondering van de structuren die ná 1832 ontstonden maar vóór 1953 alweer verdwenen waren.

Daarnaast is er een onderscheid gemaakt tussen wegen en paden. Dit onderscheid is ontleend aan de aanduiding op zowel de kadastrale minuutplannen (1832), als op de verschillende generaties topografisch kaartmateriaal van daarna. Ook zijn de bestaande en verdwenen *plaatsen*, agrarische gebruiksruimten, ingetekend.

Daarnaast hebben we de spoor- en tramlijnen binnen het onderzoeksgebied ingetekend. Door de aard van de kartering gaat het daarbij om enkele uitsneden uit een veel uitgebreider spoorwegnetwerk.

Waterstaat

Ook voor de categorie 'waterstaat' vormde het kadastraal minuutplan het belangrijkste vertrekpunt. Net als bij de infrastructuur hebben we een onderscheid aangebracht tussen de bestaande, nog herkenbare en verdwenen structuren. De verschoven watergangen hebben daarnaast een afzonderlijke aanduiding gekregen. Ook de kanalen hebben een eigen legenda-eenheid gekregen.

Daarnaast hebben we op basis van kaartmateriaal van diverse aard ook locaties van bruggen, duikers en vonders aangeduid. Hiermee is vooral het feit dat er een object van die aard aanwezig is bedoeld, niet de aanwezigheid van historisch materiaal.

Daarnaast zijn ook molenkolken, vennen en enkele andere waterpartijen ingetekend, zowel de bestaande als verdwenen exemplaren.

Bestuur

In de laag 'bestuur' zijn geen fysieke objecten opgenomen, maar wel de verschillende generaties van gemeentegrenzen die hebben bestaan. Hieruit is af te leiden hoe de gemeente Eindhoven sinds 1874 in fasen gegroeid is, en tot welke gemeenten de geannexeerde deelgebieden voorheen hoorden.

Opgaand groen

De kartering van opgaand groen heeft, om een zo goed mogelijk resultaat te bereiken, op diverse manieren plaatsgevonden.

Allereerst hebben we op basis van historisch kaartmateriaal en dan vooral de TMK van 1836-1843 en de Topografische Kaart van 1953, in kaart gebracht welke historische bossen er in de vroege 19e eeuw al aanwezig waren, welke daarvan zijn verdwenen en welke bossen in de late 19e of vroege 20e eeuw pas zijn aangeplant.

Daarmee hebben we echter nog niet het lijnvormig groen te pakken. Een optimaal vertrekpunt hiervoor was het gemeentelijk bomenbestand, dat voor de hele gemeente meer dan 120.000 bomen bevat. Nadat we dit hadden bijgesneden met de grenzen van het onderzoeksgebied, hebben we een vergelijking gemaakt met diverse generaties historisch kaartmateriaal en oblique luchtfoto's uit de collectie van de gemeente Eindhoven. Daarbij hebben we twee typen historisch groen overgenomen:

- groen langs historische landschappelijke structuren (wegen, kavelgrenzen);
- solitair groen dat bij de ontwikkeling van het stedelijk gebied bleef staan en nu nog aanwezig lijkt te zijn.

Daarnaast hebben we ook enig particulier groen opgenomen waarvan duidelijk is dat het bijvoorbeeld relictten van oude laanbeplanting betreft, langs wegen die inmiddels zijn opgeheven.

Verder is relevant om op te merken dat we in een enkel geval ook jonger groen dan 1953 hebben opgenomen, omdat we de bijbehorende landschappelijke structuur relevant achten. Dat geldt bijvoorbeeld voor de verschillende begraafplaatsen. Alle monumentale bomen zijn op kaart gezet; hieruit is geen selectie genomen.

In zijn algemeenheid geldt dat het gemeentelijk bomenbestand nog verre van volledig is. De komende jaren zal het bomenbestand van de gemeente verder gevuld en verbeterd gaan worden. Veldonderzoek blijft altijd nodig bij planvorming.

Religie en funerair erfgoed

Op basis van historische kaartstudie konden grotere complexen van funerair erfgoed in kaart worden gebracht. Het gaat daarbij in de eerste plaats om uiteenlopende typen begraafplaatsen. Alhoewel we voor het landschap het jaar 1940 als (grove) eindgrens hanteren, hebben we deze eindgrens voor deze categorie opgeschroefd naar 1970. Belangrijkste reden daarvoor is dat funerair erfgoed een zodanig beeld geeft van de 'omgang met de doden' en bovendien de bevolkingssamenstelling in de decennia voorafgaand aan de teraardebestelling van de dode reflecteert, dat we die ook voor onze onderzoeksperiode al van belang achten.

Verkaveling

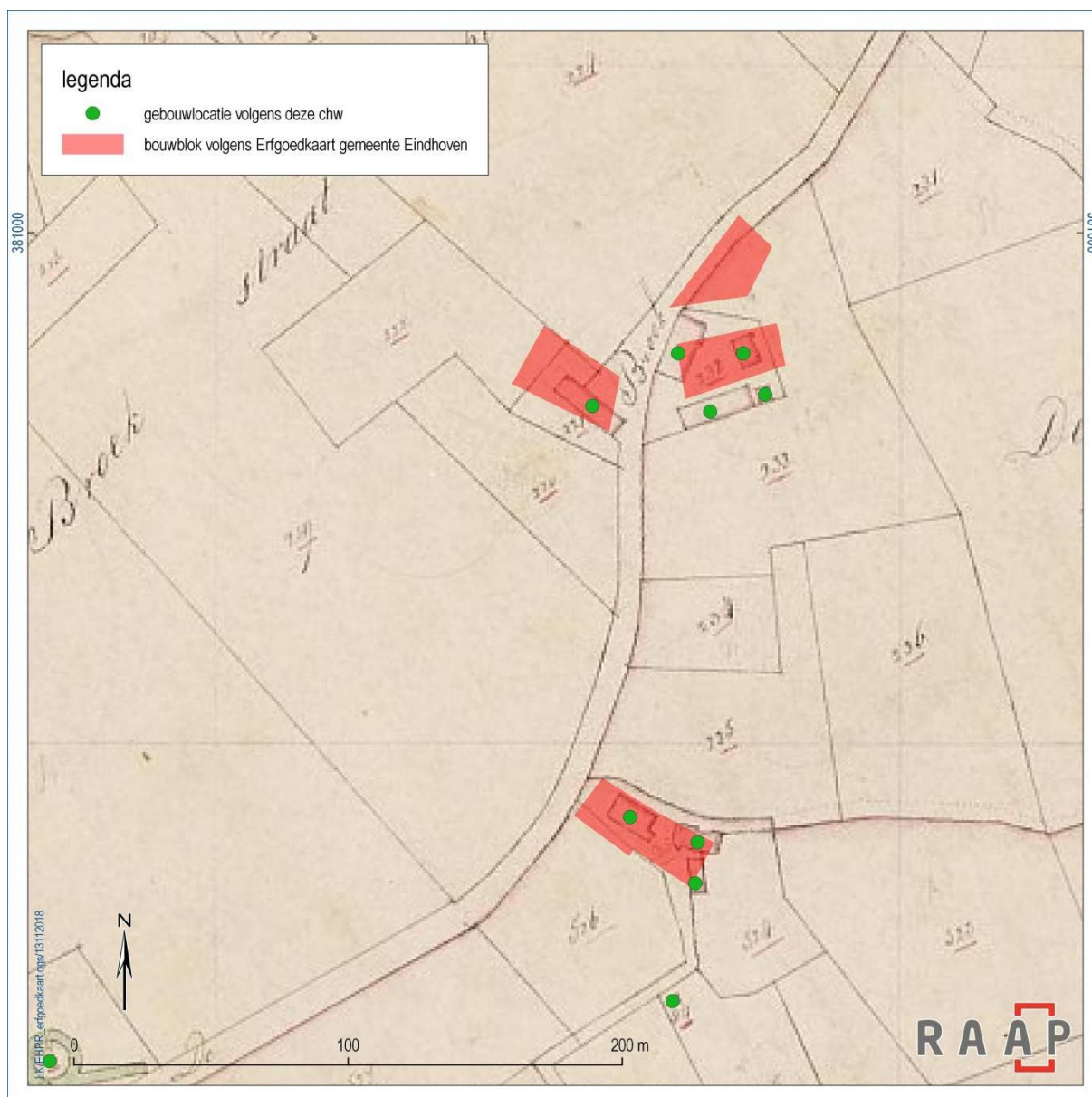
De kartering van nog aanwezige historische kavelgrenzen vond plaats door middel van een vergelijking tussen het kadastraal minuutplan uit 1832, recente luchtfoto's en het AHN2. Daarnaast zijn, hoofdzakelijk op basis van veldverkenning en aangevuld met bureaustudie, panden ingetekend die een oriëntatie of rooilijn hebben die afwijkt van de huidige infrastructuur daaromheen. Ze verraden daarmee iets van de vroegere structuur rondom de panden.

Reliëf

Door de beschikbaarstelling van de nieuwe generatie van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN2) is het tegenwoordig mogelijk relatief kleine reliëfverschijnselen, zowel in omvang als in de hoogte van het reliëf, op te sporen. Veel van dat reliëf is in het veld met het blote oog niet of nauwelijks waarneembaar. Het gaat hoofdzakelijk om wallen of paden met greppels, om rabattenbossen en om niet nader gedefinieerde kuilen.

Beschermde monumenten

Op basis van de gemeentelijke databases zijn de beschermde monumenten zonder nadere bewerking op kaart gezet. Er is een uitsplitsing gemaakt tussen gemeentelijke monumenten en rijksmonumenten. Overige karakteristieke gebouwde objecten zijn niet opgenomen.

Figuur 4. De wijze van karteren van de Erfgoedkaart wijkt af van die van de cultuurhistorische waardenkaart.

Historische nederzettingslocaties

Op basis van het kadastraal minuutplan hebben we de oudst karteerbare generatie huisplaatsen ingetekend. Daarbij hebben we in principe alle gebouwen ingetekend. De keuze voor de laag '1832' is gemaakt om de structuur van de erven in het landschap in beeld te brengen. De laag sluit als puntenlaag aan op de vlakkenlaag van de Erfgoedkaart gemeente Eindhoven. De puntenlaag geeft op het detailniveau van een individueel erf wat meer informatie over de positie van de verschillende gebouwen binnen een erf (zie figuur 4).

2.3.2 *Waardering*

Voor elk van de elementcategorieën zoals hiervoor benoemd is een set criteria uitgewerkt, tot een aantal van maximaal drie per categorie. Op basis van deze criteria is een goed beeld te krijgen van de waarde van een individueel element. Historische nederzettingslocaties, bestuurlijke grenzen en verkaveling zijn niet gewaardeerd, het eerste omdat die waardering niet los gezien kan worden van de waardering van de individuele bouwkunst (die niet uitgevoerd is), de tweede omdat daarvan geen fysieke resten zijn en de derde omdat we de verkaveling liever als integraal onderdeel van een landschapstype presenteren. De waarde van de individuele kavelgrenzen is derhalve sterk gerelateerd aan de waarde van het gebied als geheel. Voor de overige elementcategorieën hebben we de volgende criteria aangehouden (tabel 2):

laag	waarde 1	waarde 2	waarde 3
infrastructuur_lijn, infrastructuur_vlak	materialisering (zand, halfverharding, klinkers, asfalt): 1: materialisering verdwenen 2: geasfalteerd / moderne bestrating 4: halfverhard / passende klinkerbestrating 5: onverhard / ongewijzigd	profiel: 1: '4-baansweg' 2: sterk verbreed / vrijliggend fietspad 3: verbreed 4: licht verbreed 5: ongewijzigd	historisch gezien wel/niet opgaand groen: 1: volledig verdwenen 2: meer dan de helft verdwenen 3: niet beplant, nu wel beplant 4: licht gewijzigd / minder dan de helft verdwenen / niet beplant, nu licht beplant 5: ongewijzigd / beplanting verdicht
infrastructuur_punt	staat van materialisering	ensemblewaarde	zeldzaamheid
waterstaat_lijn waterstaat_punt	profilering: 1: gekanaliseerd 2: sterk verbreed 3: verbreed 4: licht verbreed 5: ongewijzigd brug/duiker: 5: aanwezig op historische locatie	historisch gezien wel/niet opgaand groen ⁸ 1: volledig verdwenen 2: meer dan de helft verdwenen 3: niet beplant, nu wel beplant 4: licht gewijzigd / minder dan de helft verdwenen / niet beplant, nu licht beplant 5: ongewijzigd / beplanting verdicht brug/duiker: -	bijzonderheid: structurerende karakter 3: geen structurerend karakter 5: wel structurerend karakter brug/duiker: 3: geen origineel / omgeving sterk gewijzigd 4: geen origineel / omgeving gewijzigd 5: origineel / omgeving weinig gewijzigd
bomen_lijn	landschappelijke hiërarchie van de beplanting 3: herkenbaar als lijn, maar geen structurerend element 4: structurerend element heideontginning, broekontginning, begraafplaats, langs kanaal 5: structurerend element beekdal, kampontginning, hoofdwegen, landgoed	intactheid van de laan, wel/niet onderdeel van groter geheel 2: onduidelijk restant van een ooit langere lijn 3: niet-aaneengesloten restant van een ooit langere lijn, bestaand uit jonge bomen of geen onderdeel van een groter geheel 4: goeddeels aanwezige lijn, bestaande uit meerdere beeldbepalende/monumentale bomen of onderdeel van een groter geheel 5: lange aanwezige lijn, bestaande uit meerdere beeldbepalende/monumentale bomen of onderdeel van een groter geheel	-
opgaandgroen_vlak	ouderdom van het bosje 3: voor 1953 5: voor 1843	gaafheid van de historische landschappelijke context 1: context verdwenen 3: context deels aanwezig 5: context aanwezig	bijzonderheden / zeldzaamheid (reliëf / landgoed / parkaanleg / ...) 1: niet bijzonder 3: vrij bijzonder

⁸ Deels is groen dat de beek markeert nu wel in de laag 'opgaand groen' opgenomen, ook al is het niet historisch. Dit heeft te maken met de benadrukking van de lineaire structuur, hetgeen in stedelijk gebied naar onze mening relevant is.

			5: bijzonder
reliëf_punt, reliëf_lijn, reliëf_vlak	herkenbaarheid 1: nauwelijks herkenbaar 3: vaag aanwezig 5: goed herkenbaar	lokale zeldzaamheid 3: normale rabattenbossen of reliëflijnen 5: bijzondere rabattenbossen, karrensporen of loopgraven	ouderdom 3: na 1843 4: onbekend 5: voor 1843
funerair erfgoed	Ouderdom 1: na 1950 3: na 1829 5: voor 1829	Ensemblewaarde (som) -kerk/kapel: 1 -kenmerkend groen (grote bomen): 1 -muur: 1 -oude of bijzondere graven (weinig / veel): 1 / 2	Bijzonderheid 1: funeraire functie verloren 2: algemene begraafplaats 4: christelijke begraafplaats 5: joodse begraafplaats
histned_vlak	Gaafheid van het element (bebouwing / profiel / opgaand groen / ...) 2: omtrek intact, oppervlak gewijzigd 3: deels intact, deels gewijzigd 4: licht gewijzigd 5: volledig intact	gaafheid van de historische landschappelijke context 2: context verdwenen 3: context deels aanwezig 4: context grotendeels aanwezig 5: context aanwezig	bijzonderheden / zeldzaamheid (reliëf / landgoed / parkaanleg / ...) 1: niet bijzonder 3: vrij bijzonder 5: bijzonder

Tabel 2. Waarderingscriteria voor de landschapselementen.

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in vijf waarderingscategorieën (van niet gewaardeerd tot zeer hoog) verdeeld (tabel 3). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score	waardering
999	niet gewaardeerd (verdwenen)
0-1,6	basiswaarde
1,7-2,6	pluswaarde
2,7-3,6	middenwaarde
3,7-4,6	hoge waarde
4,7-5,0	zeer hoge waarde

Tabel 3. Scores en klassen van de waardering van de landschapselementen.

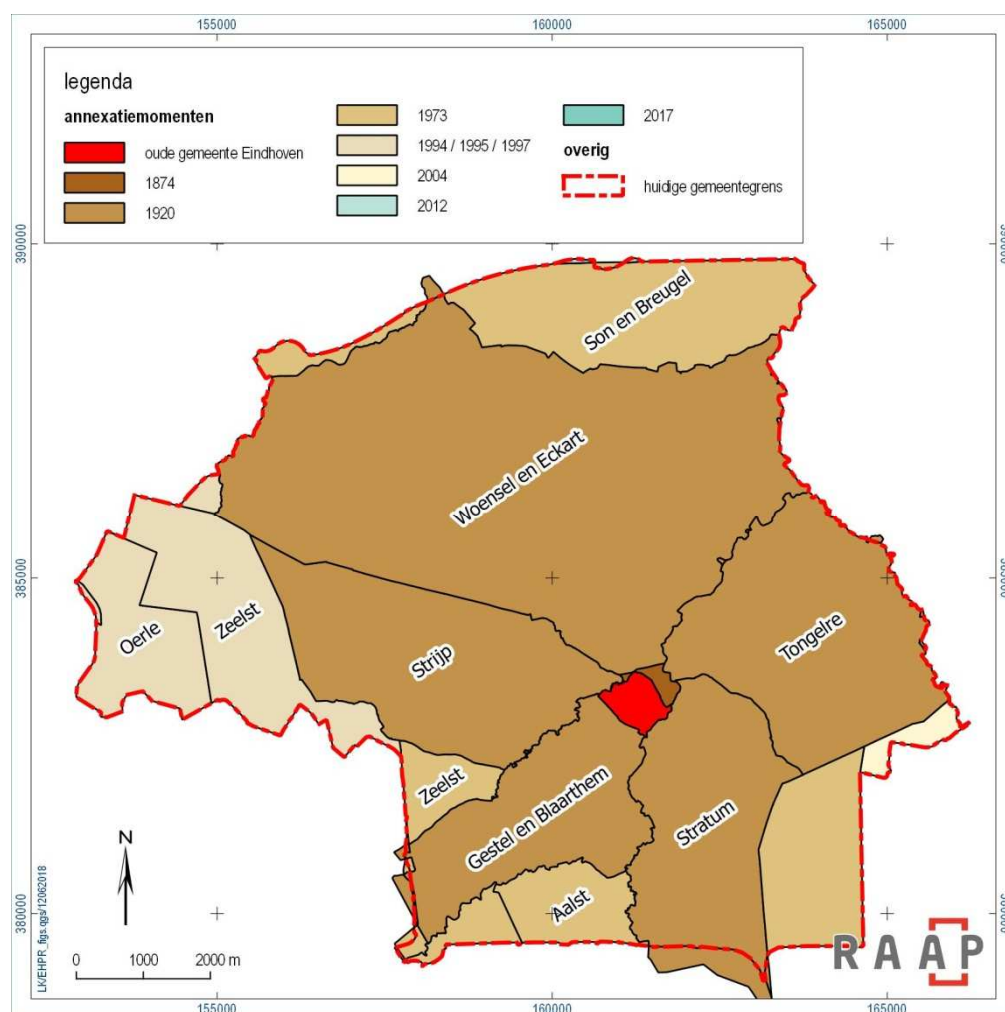
3 Ontwikkeling van het landschap

3.1 Inleiding

De prestedelijke landschapsgeschiedenis van Eindhoven is feitelijk grotendeels die van de voormalige plattelandsgemeenten die in de afgelopen anderhalve eeuw met de oude stad Eindhoven zijn samengevoegd (figuur 5). In dit hoofdstuk gaan we allereerst beknopt in op de landschaps-geschiedenis van de regio, en daarna op de structuur en territoriale geschiedenis van deze voormalige plattelandsgemeenten.

Daarmee hopen we een duidelijk beeld te schetsen van de samenstellende onderdelen van de huidige stad Eindhoven, die als een rode draad door onze studie lopen. Waar de stedenbouwkundige geschiedenis immers vooral het verhaal van de eenwordende stad is, is het verhaal van het prestedelijk landschap precies het tegenovergestelde: hoe laat Eindhoven zich ontleden in de verschillende onderdelen?

Vervolgens belichten we de drie kaartbijlagen nog kort. In het volgende hoofdstuk, hoofdstuk 0, zullen we het prestedelijk landschap van Eindhoven meer thematisch benaderen.

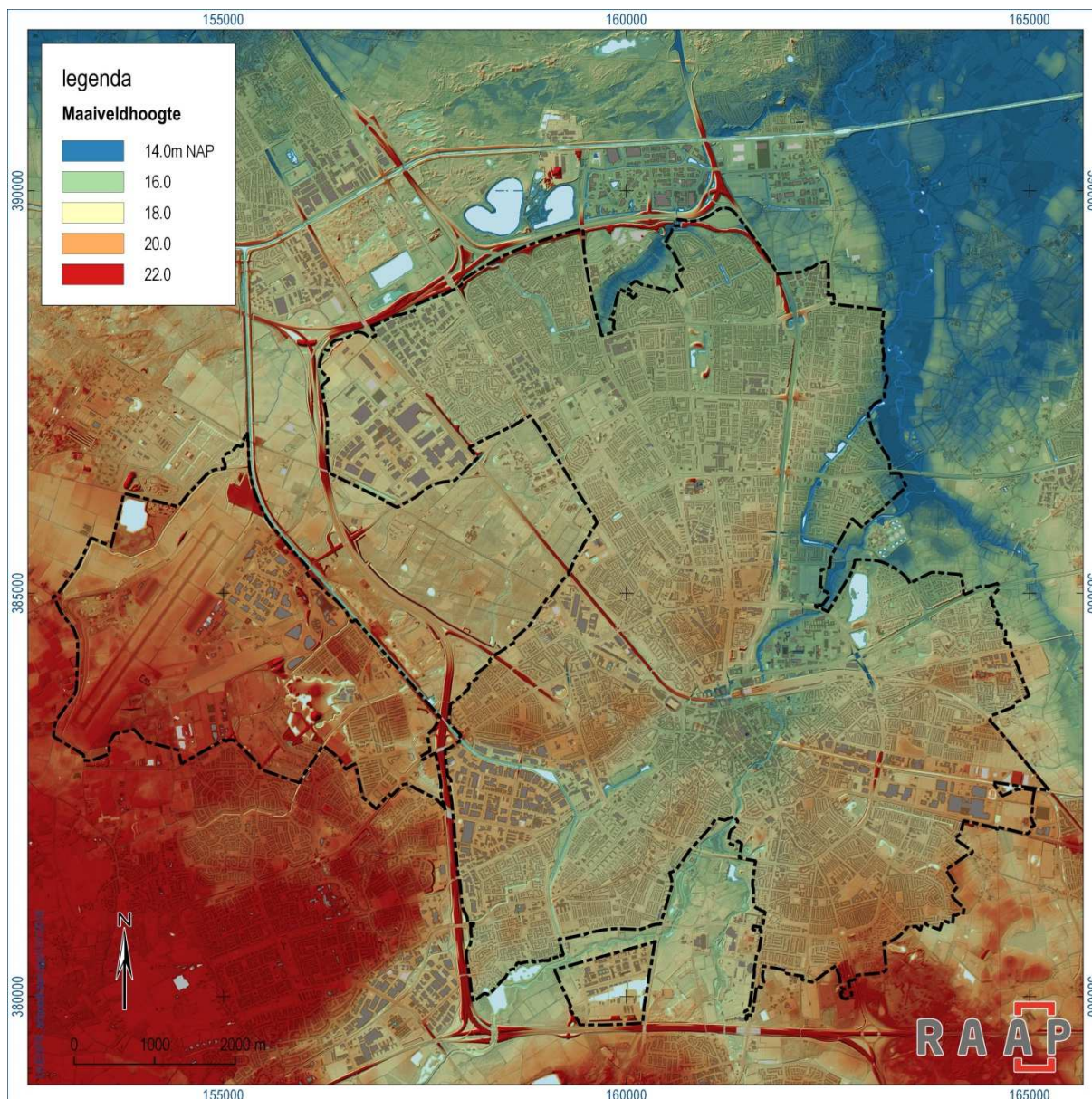

Figuur 5. De opbouw van het huidige grondgebied van de gemeente Eindhoven uit meerdere voormalige gemeenten. De wijzigingen van 2012 en 2017 zijn zo klein dat ze op deze schaal niet zichtbaar zijn.

3.2 Algemene landschapontwikkeling en bestuurlijke indeling

3.2.1 Algemene landschapontwikkeling

Zuidoost-Brabant wordt gekenmerkt door een dekzandlandschap, waarbij in de ondergrond meerdere breuklijnen voorkomen die ook aan de oppervlakte herkenbaar zijn. De Feldbissbreuk loopt ten zuidwesten van Eindhoven langs, deels nog onder Eindhoven Airport door. Eindhoven zelf ligt daarmee in de Roerdalslenk. In deze paragraaf bespreken we niet de geologische wordingsgeschiedenis van dit gebied, maar laten we wel de hoofdstructuur of 'geomorfologische kapstok' van het gebied aan de orde komen.

Figuur 6. Maaiveldhoogtes in het stedelijk gebied van de gemeente Eindhoven. Het landschap helt van zuid naar noordoost. De beekdalen zijn als blauw-groene zones herkenbaar, evenals de donkerbruine dekzandruggen ten noordwesten en zuidoosten van de binnenstad.

De Roerdalslenk wordt doorsneden door een netwerk van beekdalen, waarbij de afwatering in noordelijke richting loopt. Gaandeweg pikt de hoofdloop van de Dommel steeds meer kleinere en grotere stroompjes op. Karakteristiek voor Eindhoven is de samenvloeiing van meerdere beken in de directe omgeving van de vroegere omwalde stad. De samenvloeiing van Dommel en Kleine Dommel of Rul (ten zuidoosten van Eckart), van Dommel en Tongelreep (in het huidige Dommelplantsoen) en Gender en Dommel (voorheen via de stadsgracht bij het kasteel Die Haghe) zijn herkenbare voorbeelden. De waterloop Ekkersrijt is een voorbeeld van een waarschijnlijk grotendeels gegraven waterloop, die bij Son uitmondde in het systeem van de Groote Beek. Die beek kwam op zijn beurt in de dorpskern van Son weer in de Dommel uit.

Langs de beekdalen en in de oksels van plaatsen van samenvloeiing liggen dekzandruggen waaraan de vroegere gehuchten en dorpen gesitueerd waren. De stad Eindhoven is gesticht nabij het samenvloeiingspunt van Gender en Dommel.

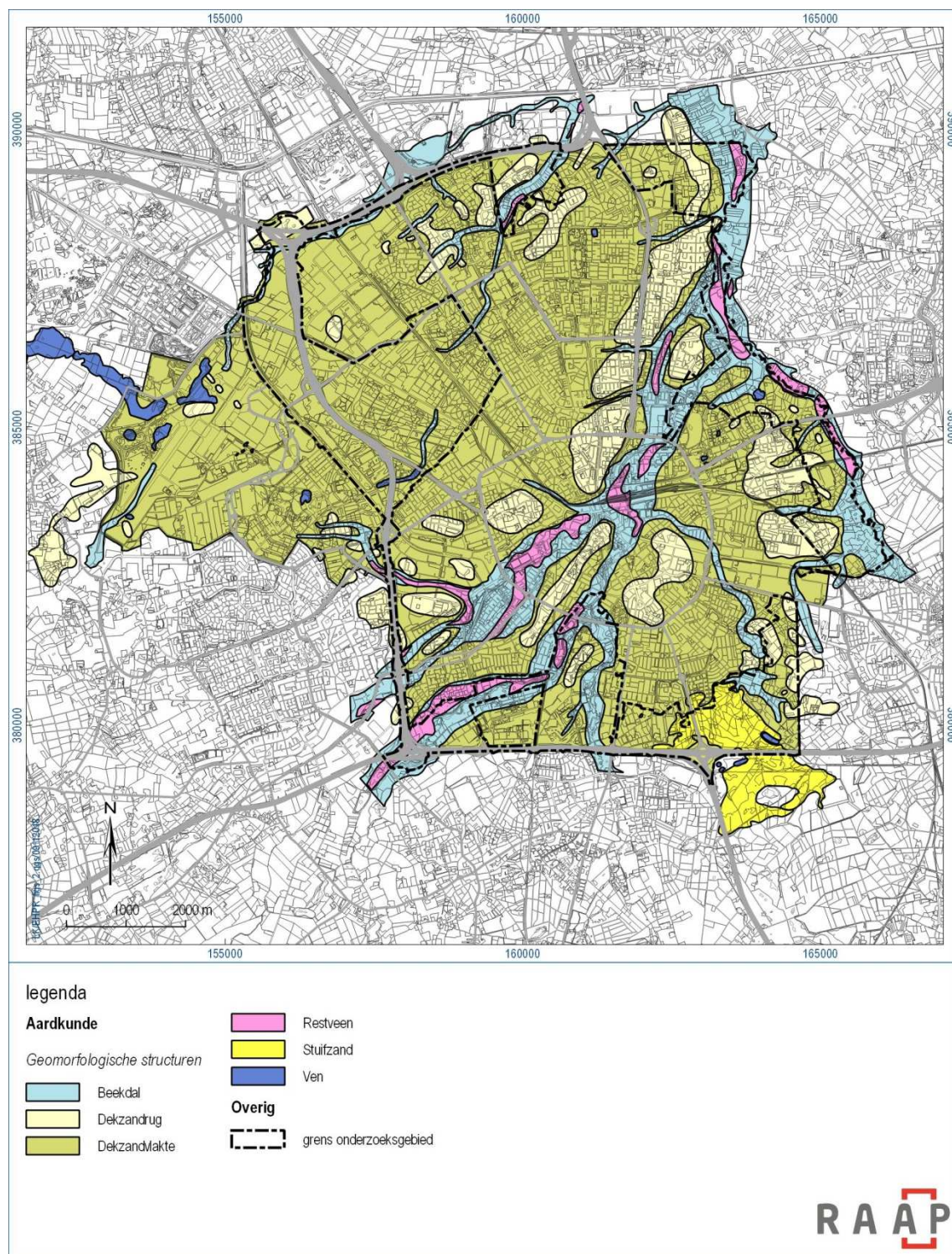
Het stedelijk gebied is in opdracht van de gemeente Eindhoven nader gekarteerd (figuur 7). Het gebied kent een pakket dekzandafzettingen, waarbij voornamelijk nabij de beekdalen het dekzand tijdens het Pleistoceen tot ruggen is opgewaaid.

Als vanaf het Neolithicum de mens honkvaster wordt en landbouw gaat bedrijven, groeit de invloed van de mens op het natuurlijke landschap snel. De mens laat zich niet alleen leiden door de structuur van de ondergrond, maar ook verandert de natuurlijke situatie door de invloed van de mens. De veranderende hydrologie als gevolg van bovenstroomse ontbossing is daarvan een goed voorbeeld. De mens kiest regelmatig voor andere plekken in het landschap om te wonen en te werken, afhankelijk van bodemvruchtbaarheid, agrarisch bedrijf en hydrologische omstandigheden. Als de Brabander, want zo mogen we hem op dat moment langzaam gaan noemen, in de 12e en 13e eeuw zijn nederzettingen verplaatst naar de randen van de dekzandruggen, ontstaat de landschappelijke inrichting waaruit het bekende historisch cultuurlandschap is voortgekomen. Vanaf dat moment zien we een schoksgewijs steeds intensiever gebruikt wordend landschap. De privatisering van de beekdalen en de opkomst van de pluggenlandbouw zijn twee laatmiddeleeuwse 'uitvindingen' om de groeiende hoeveelheid monden te voeden.⁹

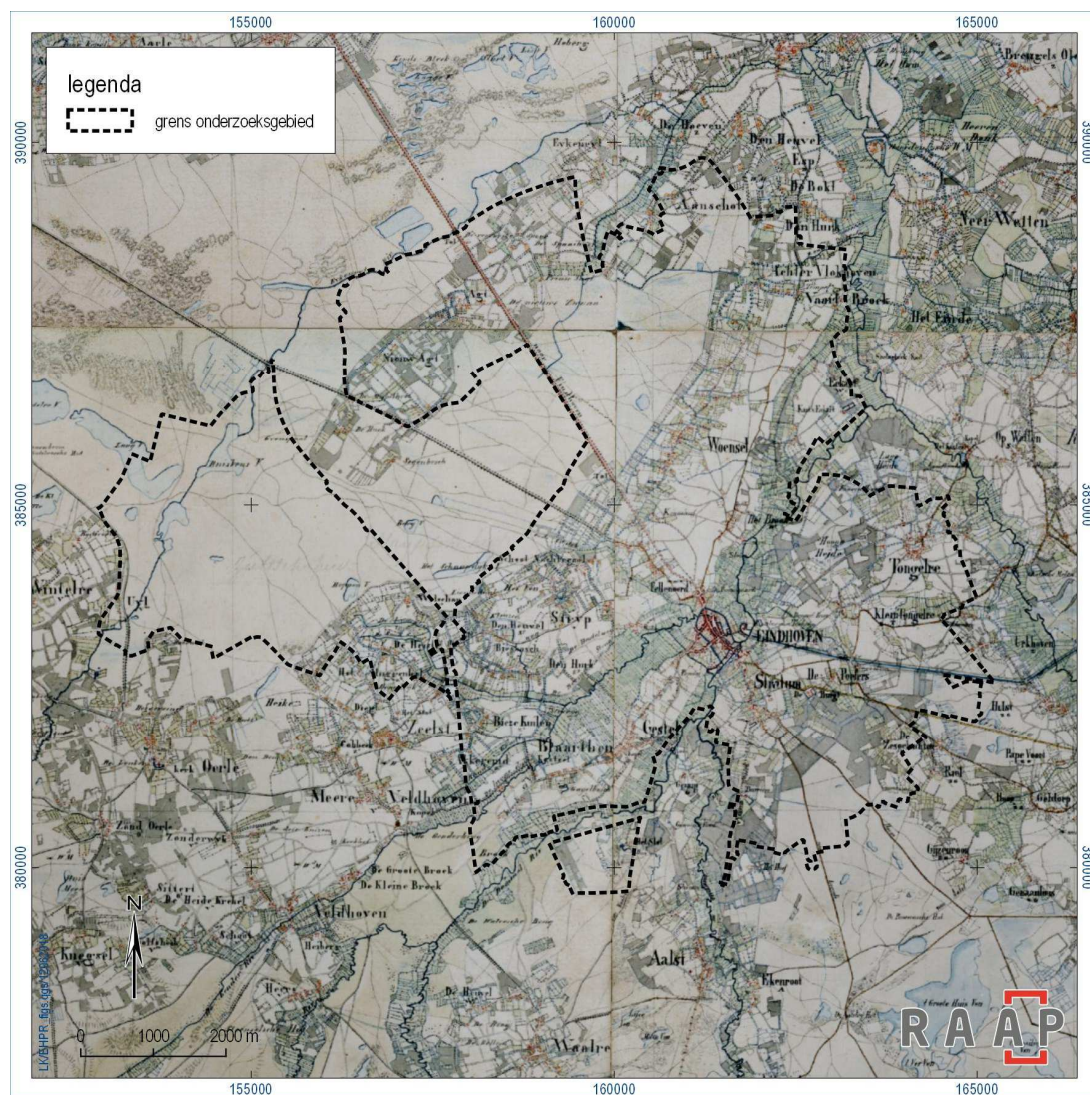
De structuur van plattelandsgemeenschappen buiten de vestingstad, deels als lintnederzettingen langs uitvalswegen, is al heel duidelijk herkenbaar op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit omstreeks 1560 (figuur 9). Ook herkennen we op die kaart de kerken van Woensel en Stratum met de nabijgelegen bebouwingsconcentraties.¹⁰ Het landschap uit het midden van de 19e eeuw vervolgens, zoals afgebeeld op landsdekkende topografische kaarten, staat symbool voor de resultante van alle vernieuwingen uit de 12e tot 19e eeuw die zich merendeels binnen de bestaande geomorfologische omstandigheden uitkristalliseerden (figuur 8).

⁹ Vangheluwe & Spek, 2008

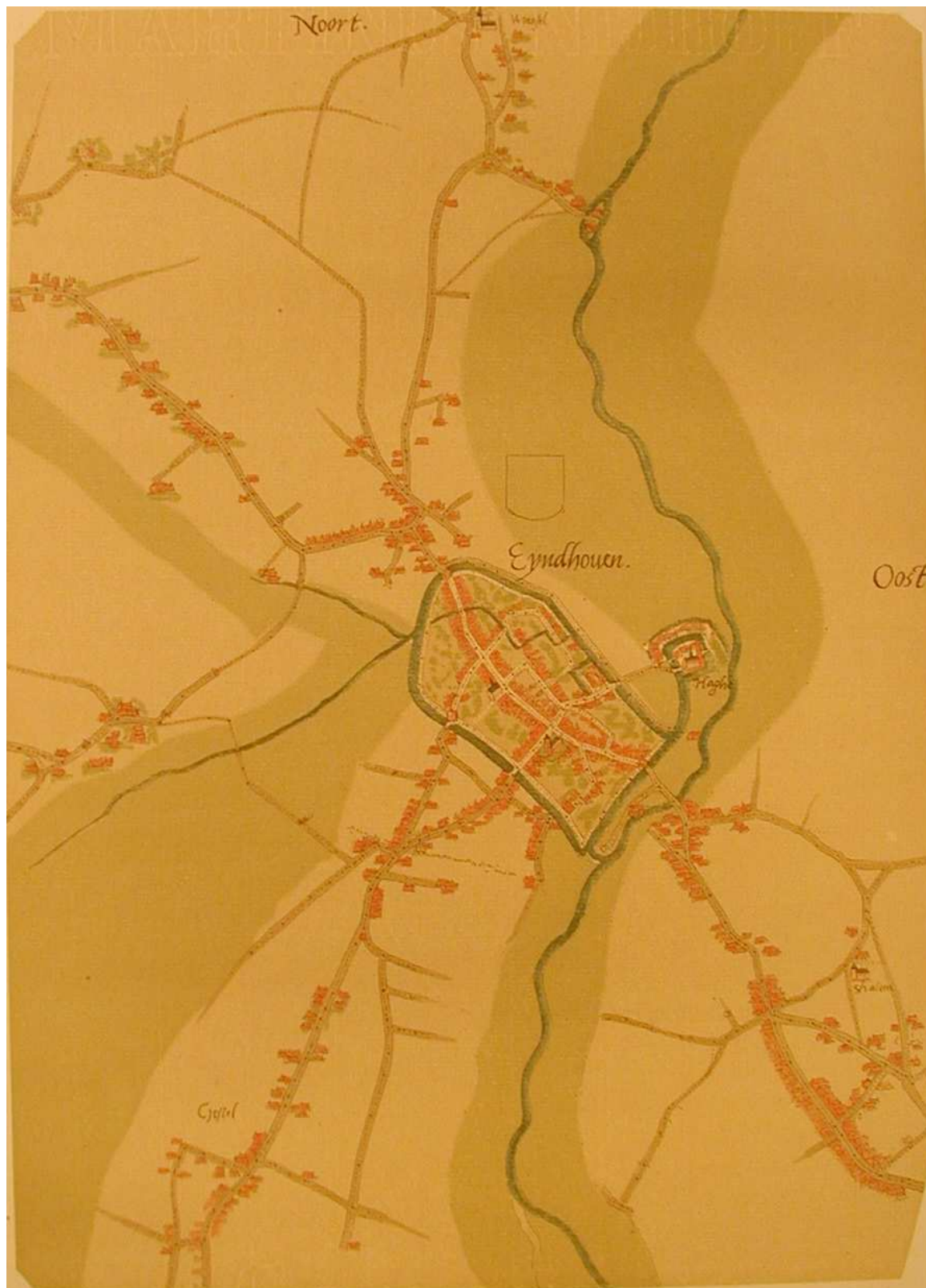
¹⁰ Van Oorschot, 1982, 19-20

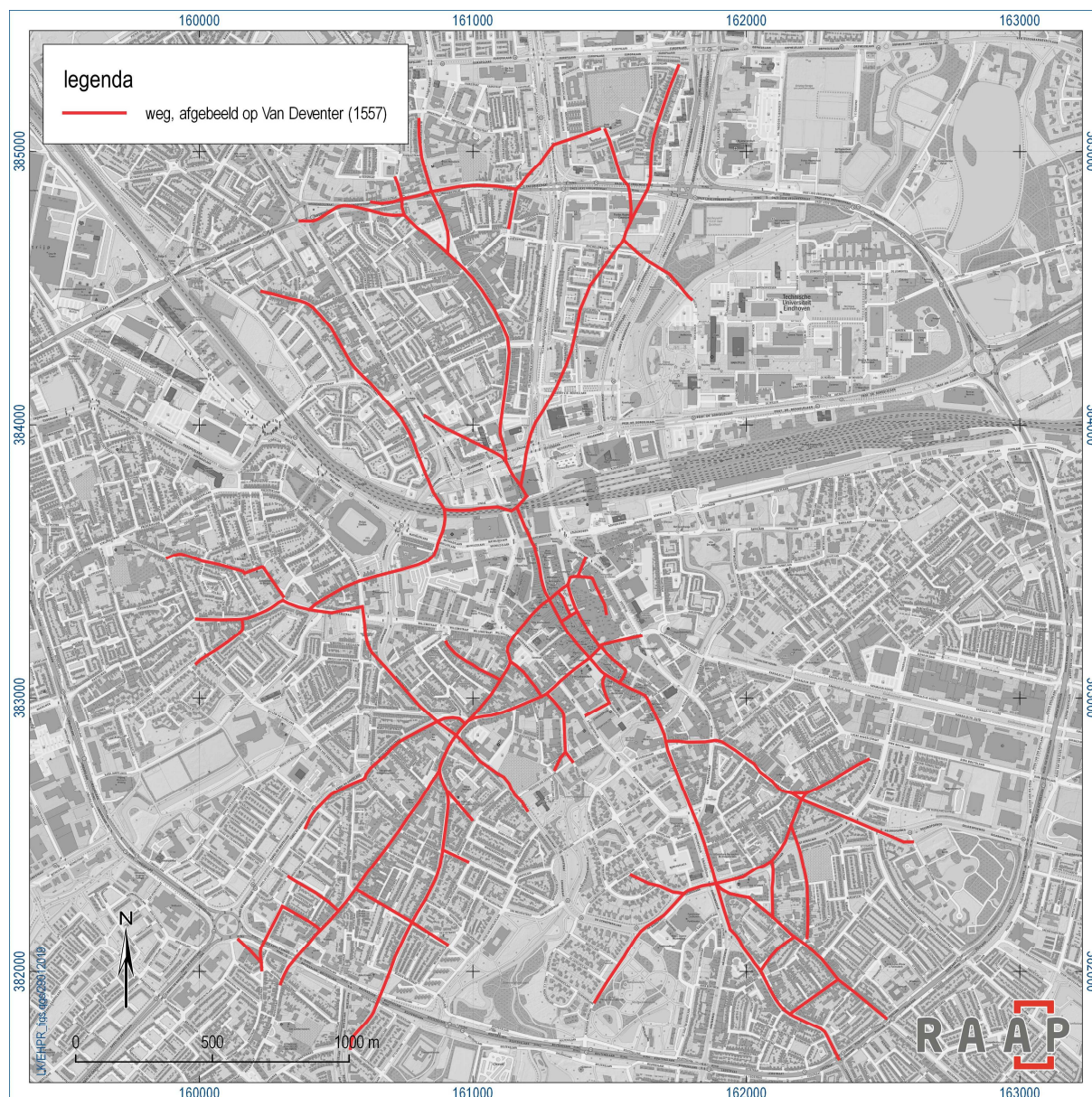
Figuur 7. Geomorfologische kaart van Eindhoven en omgeving (bron: Erfgoedkaart gemeente Eindhoven).

Figuur 8. Het cultuurlandschap van Eindhoven volgens de Topografisch-Militaire Kaart, omstreeks 1850.

Figuur 9. Reproductie van de stadsplattegrond van Eindhoven en omgeving, door Jacob van Deventer, 1557. We herkennen nog duidelijk de kerk van Woensel met aangrenzende bebouwing in het noorden, Strijp en Limbeek in het westen, De Bergen en Gestel in het zuiden en Stratum met zijn lintbebouwing in het zuidoosten. Ook de beekdalen van Gender en Dommel zijn duidelijk weergegeven.

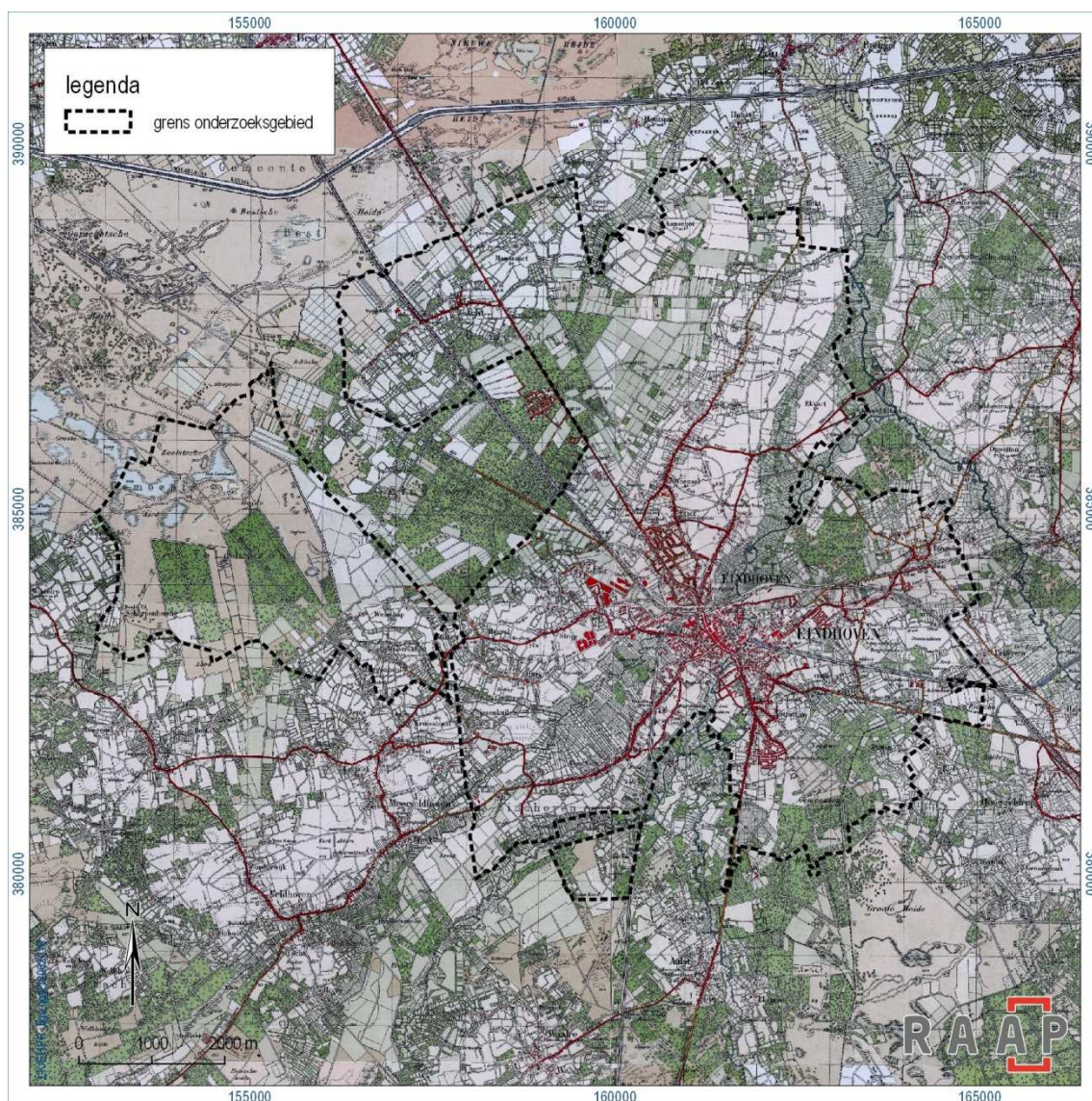

Figuur 10. Tracés van wegen die ook al op de kaart van Van Deventer (1557) staan, geprojecteerd op de huidige stadsplattegrond.

Vanaf de late 19e eeuw komen er min of meer gelijktijdig twee vernieuwingen op die invloed hebben op het ruimtegebruik in Eindhoven. Enerzijds is dat de stedelijke ontwikkeling als gevolg van de snelle uitbreiding van de industrie in Eindhoven. Eindhoven was nog in 1832 qua oppervlakte één van de kleinste gemeenten van Nederland, uitsluitend bestaand uit de binnenstad en het westelijk aangrenzend gebied van De Bergen. Een eerste uitbreiding vond in 1874 plaats, omdat tot dan toe het station in Eindhoven op grondgebied van de buurgemeente Woensel lag. Enige decennia daarna werd er nog een ansichtkaart naar Eindhoven gestuurd, met als plaats van bestemming '*Eindhoven (bij Woensel)*', om maar aan te geven dat qua inwonertal Eindhoven achterbleef bij grote buur Woensel.¹¹ Als gevolg van de stormachtige ontwikkeling na de eeuwwisseling werden in 1920 Eindhoven, Gestel en Blaarthem, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel en Eckart samengevoegd tot één gemeente. In die jaren was de verstedelijking van Eindhoven nog ongelijk verdeeld. Waar ervoor nog uitsluitend sprake

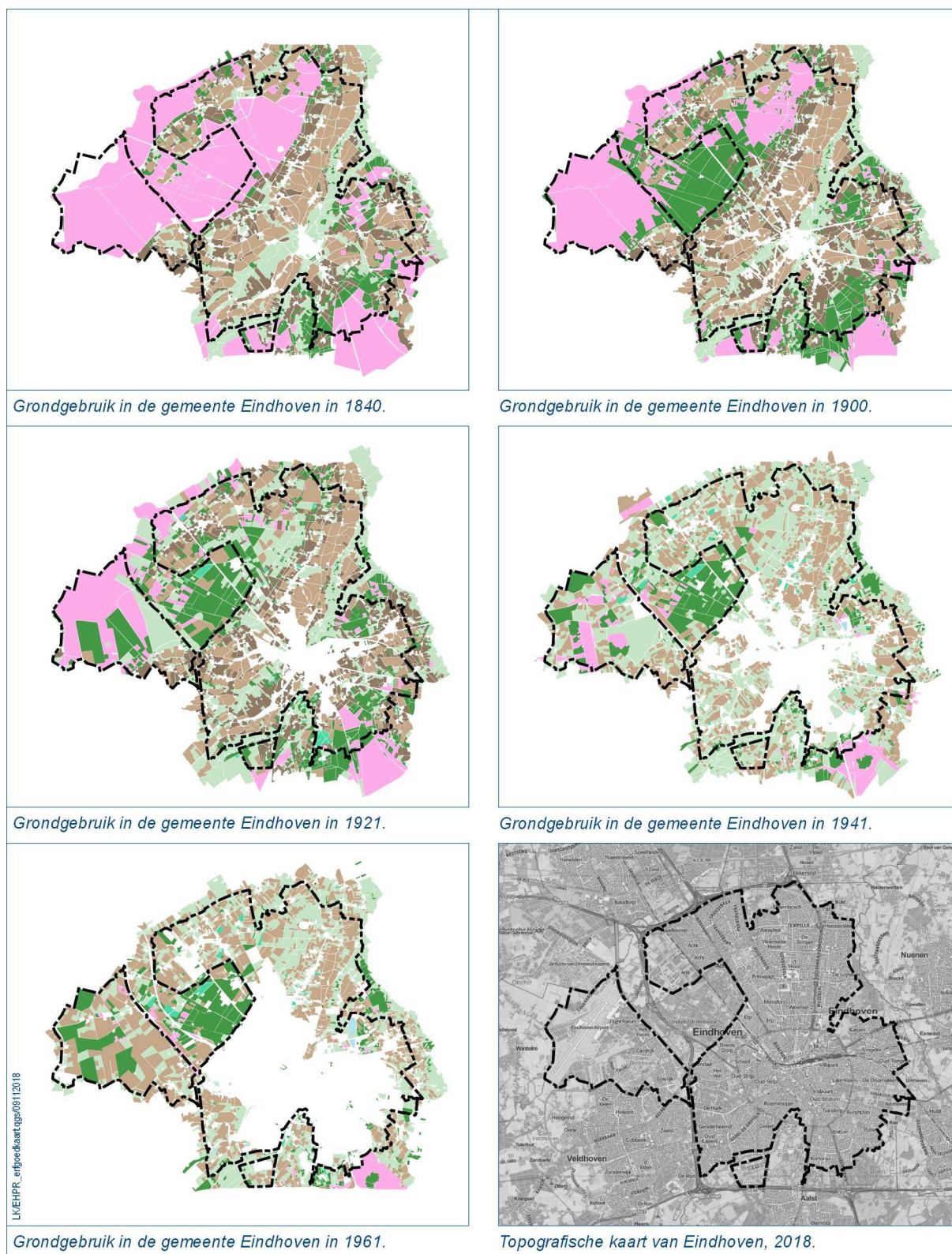
¹¹ Eigen waarneming auteur; hoe algemeen dit gevoel leefde is onbekend, maar dát het leefde is wel van betekenis.

was van de binnenstad, De Bergen en de vele lintbebouwing naar de dorpen, ontstonden in de jaren 20 van de 20e eeuw de eerste woonwijken in Woensel, en daarna ook in Strijp en Stratum (figuur 11). Opvallend maar niet opmerkelijk is dat de eerste bouwprojecten plaatsvonden op de goed bebouwbare oude akkercomplexen, waardoor Eindhoven de vorm van een gekantelde zandloper met de Gender en Dommel als zuidwestelijk-noordoostelijke taille kreeg (zie § 3.10). Het verschil tussen nat en droog zou nog lange tijd een bepalende factor in de stedenbouw blijven, waarbij de inrichting van het terrein van de Technische Hogeschool in het beekdal van de Dommel en het sparen van de omgeving van Gennep karakteristieke voorbeelden zijn. Tegelijk zouden eigendomsverhoudingen, ruimtelijke ontwerpprincipes en de relatie met grote infrastructuur (weg, spoor, kanaal) minstens zo bepalend worden voor de stedenbouwkundige ontwikkeling als het onderliggende landschap.

Figuur 11. De vroegste uitbreidingswijken van de gefuseerde gemeente, aan weerszijden van het dal van de Dommel en Gender (Chromotopografische Kaart des Rijks, 1928-1929).

De tweede ontwikkeling is de transitie van de landbouw. Daarbij kunnen we denken aan de omzetting van heidevelden in landbouwgrond, met Heidelust in Strijp als een fraai en vroeg voorbeeld uit de eerste helft van de 19e eeuw (nu: Philips De Jonghpark en bosgebied aan overzijde van spoorlijn). Buiten de beekdalen en dekzandruggen lagen namelijk vlakkere dekzandgebieden, die ten behoeve van het agrarisch bedrijf als *gemeint* (gemeenschappelijke woeste gronden, in beheer bij het dorpsbestuur) gebruikt werden en in de 19e en 20e eeuw werden ontgonnen. Een ander aspect is de langzame schaalvergroting en rationalisering van de landbouw. Door de technologische voortgang werd de ondergrond steeds minder belangrijk, en kon men gaan akkeren in de beekdalen en koeien laten grazen op de akkers.

Figuur 12. Grondgebruik in de landelijke delen van de gemeente Eindhoven in achtereenvolgende perioden. Akkerland in bruin, grasland en bos in licht- resp. donkergroen en heide in roze. In wit het uitdijende stedelijk gebied (bron: Erfgoedkaart gemeente Eindhoven).

3.2.2 Bestuurlijke ontwikkeling in vogelvlucht

De gemeente Eindhoven heeft in haar ruim 200-jarig bestaan enkele grotere bestuurlijke herindelingen doorgebracht.¹² We belichten ze hier achtereenvolgens (zie ook figuur 5):

1874

Alhoewel het station langs de Spoorlijn Eindhoven-Venlo, geopend in 1866, gedacht was voor de stad Eindhoven te functioneren, lag het feitelijk op het grondgebied van de gemeente Woensel en Eckart. Om daaraan een eind te maken werd het gebied tussen de stad en het station bij de gemeente Eindhoven gevoegd. Daardoor verloren Woensel en Tongelre kleine delen van hun grondgebied.¹³ De noordgrens van de vergrote gemeente Eindhoven lag op het huidige plein voor het station, daar de spoorlijn op een later moment naar het noorden verschoven is, en het station daarmee ook.

1920

Een zeer belangrijke ontwikkeling voor de ontwikkelingsmogelijkheden van de industrialiserende stad Eindhoven was de fusie van de oude gemeente Eindhoven met de vijf plattelandsgemeenten daaromheen¹⁴, te weten Strijp, Woensel en Eckart, Tongelre, Stratum en Gestel en Blaarthem. Sociaal-economisch waren ze al in belangrijke mate tot een eenheid gegroeid, en van alle voormalige gemeenten was Stratum nog het nauwst aan Eindhoven verbonden.¹⁵ Vooruitlopend op deze fusie waren al wat bouwprojecten in gang gezet, maar na 1920 kon de industrialisering en verstedelijking veel grotere vormen aannemen dan daarvoor. In de loop van dit rapport komen we hier nog meermaals op terug.

1973

Een tweede belangrijke grenscorrectie trad in 1973 in werking. In het noorden werden de gehuchten Hoeven, Aanshot, Bokt en Esp van de gemeente Son en Breugel afgesplitst en bij de gemeente Eindhoven gevoegd. In het zuidoosten werden Putten, Gijzenrooi en Riel van de gemeente Geldrop aan de gemeente Eindhoven overgedragen. De gemeentegrenzen kwamen daarmee op een aantal plekken langs autosnelwegen te lopen. Het kleine gebied in het zuiden dat oorspronkelijk tot de gemeente Stratum had behoord en in 1920 meegegaan was naar de gemeente Eindhoven, werd nu aan Waalre overgedragen. Verder westelijk werden delen van de gemeente Waalre, waaronder een deel dat ooit tot de gemeente Aalst had behoord, aan Eindhoven overgedragen. Ook ten noorden van Aalst lag de gemeentegrens nu voortaan op de autosnelweg, de A67. Bij Meerveldhoven en Zeelst werden vanuit dezelfde optiek meerdere kleine grenscorrecties met de gemeente Veldhoven doorgevoerd. Een grotere was de overdracht van Biezenkuilen aan de gemeente Eindhoven.

1994-1997

In de jaren '90 van de vorige eeuw volgde een belangrijke grenscorrectie in het westen met de gemeente Veldhoven, waardoor Vliegveld Eindhoven met een aantal aangrenzende gehuchten, zoals Welschap en Heistraat, volledig naar de gemeente Eindhoven overging. Voorheen liep de gemeentegrens nog dwars over het vliegveld, omdat het oostelijke deel was aangelegd op de Strijpse Heide.

¹² Vóór 1795 was er sprake van heerlijkheden, waarvan de grenzen zelden of nooit wijzigden. Op die periode gaan we hier dan ook niet verder in.

¹³ Mandos & Kakebeeke, 1950, 160

¹⁴ Formeel verwoord als Aan de Gemeente Eindhoven worden toegevoegd de Gemeenten Gestel en Blaarthem, Stratum, Strijp, Tongelre en Woensel. De verenigde Gemeente draagt den naam van Eindhoven (Mandos & Kakebeeke, 1950, 165).

¹⁵ Mandos & Kakebeeke, 1950, 161

2004-2017

Op een drietal momenten in de periode 2004-2017 zijn er kleine grenscorrecties aan de randen van de gemeente Eindhoven doorgevoerd, namelijk bij Zeelst/A2, Urkhoven/De Zeggen en Ekkersrijt.

Met eventueel nog te volgen grenscorrecties en herindelingen die tijdens het schrijven van dit rapport ter discussie stonden, is bij het opstellen van dit rapport geen rekening gehouden.

3.3 De ontwikkeling van de historische kern van Eindhoven

3.3.1 *Nederzettingsontwikkeling*

De nederzetting Eindhoven ligt op een smalle hoge rug waar de Gender en Dommel samenvloeien en waar bovendien een oude route beide beekdalen via de 'stapsteen' kon passeren.¹⁶ Deze oude route, Demer / Rechtestraat / Stratumseind, vormde het hart van deze nieuwe nederzetting, die in de eerste twee decennia van de 13e eeuw gesticht lijkt te zijn.¹⁷ In 1232 kreeg Eindhoven als onderdeel van de steden- en machtspolitiek van hertog Hendrik I van Brabant stads- en marktrechten. De inwoners kregen een hoofdvaart op 's-Hertogenbosch.¹⁸ De inwoners van de stad werden poorters genoemd, en het poorterschap kon men kopen. Daarmee was men alleen nog diensten verschuldigd aan de hertog.¹⁹

Wallen en grachten alsmede een kerk kwamen in de 14e eeuw, de veste in elk geval vóór 1340²⁰ tot stand, en ook werd toen mogelijk de Gender naar het zuiden verlegd, zodat de beek door de stad stroomde.²¹ In het noordwesten werd de stadsgracht met de Gender verbonden, in het zuidoosten met de Dommel. De Gender liep als een klein stroompje door de binnenstad, haaks over de Demer, onder de Markt door, parallel langs de Achterstraat en langs de Kloosterdreef naar de stadsgracht ofwel Vest.

Buiten de stad – en daarmee buiten de latere gemeentegrenzen – lag op Woensels grondgebied het eerste kasteel van Eindhoven met de naam *Ten Hage* of *Die Haghe*. In 1420 kwam het door schenking aan de orde der Augustijnen, waarna er het klooster Mariënhage werd gevestigd. Als onderdeel van de vestingwerken van Eindhoven werd vervolgens in de vroege 15e eeuw een nieuw kasteel gebouwd, dat in de 17e eeuw geheel gesloopt werd. Dit kasteel stond aan de huidige Vestdijk, ter plaatse van de Villa Ravensdonck. Het belangrijkste kasteel van de heren van Cranendonck en Eindhoven lag bij het huidige Maarheeze.²²

¹⁶ Op kaartbijlage 1 is dit gevisualiseerd.

¹⁷ Van Asseldonk, 2003, 28

¹⁸ Cox, 2005, 98

¹⁹ Van Asseldonk, 2003, 31-32

²⁰ Van Asseldonk, 2003, 30

²¹ Vriendelijke mededeling N. Arts (Gemeente Eindhoven).

²² Arts, 1992, 26

Figuur 13. De binnenstad van Eindhoven in 1928, vóór de verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse saneringen, vanuit het noorden. De hoofdvorm van de oude omwalde stad is aan de lichtgekleurde singels nog goed te herkennen. Centraal zien we de Demer – Rechtestraat – Stratumseind met Catharinakerk en, buiten de oude hoofdstraat, de Markt (bron: Gemeente Eindhoven).

3.3.2 Betekenis van de naam

De naam 'Eindhoven' (1232: *Endehoven*) wijst op hoven of – algemener – een nederzetting aan het 'eind'.²³ Fysisch-landschappelijk ligt Eindhoven heel prominent op de uiterste punt van de dekzandrug van Gestel, wellicht de verklaring voor de naam 'Eind-'. De naam kan ook verwijzen naar de ligging op een landschappelijke overgang ('rand') naar de beekdalen van Dommel en Gender, en niet per sé op de ligging op het einde van een dekzandrug. Timmers droeg in 1985 nóg een mogelijkheid aan, voornamelijk gebaseerd op het lidwoord dat veelal bij het woord *Ynde* wordt gebruikt, namelijk *ter*. Een draaiboom of vergelijkbare constructies, opgenomen in een wallenstructuur om het vee van de akkers te houden, zou ook wel *ynde* zijn genoemd.²⁴ Eindhoven zou dan afgeleid zijn uit 'hoeve bij een draaiboom/hek' of omgekeerd 'draaiboom/hek bij een hoeve'.

²³ Van Berkel & Samplonius, 2006, 122

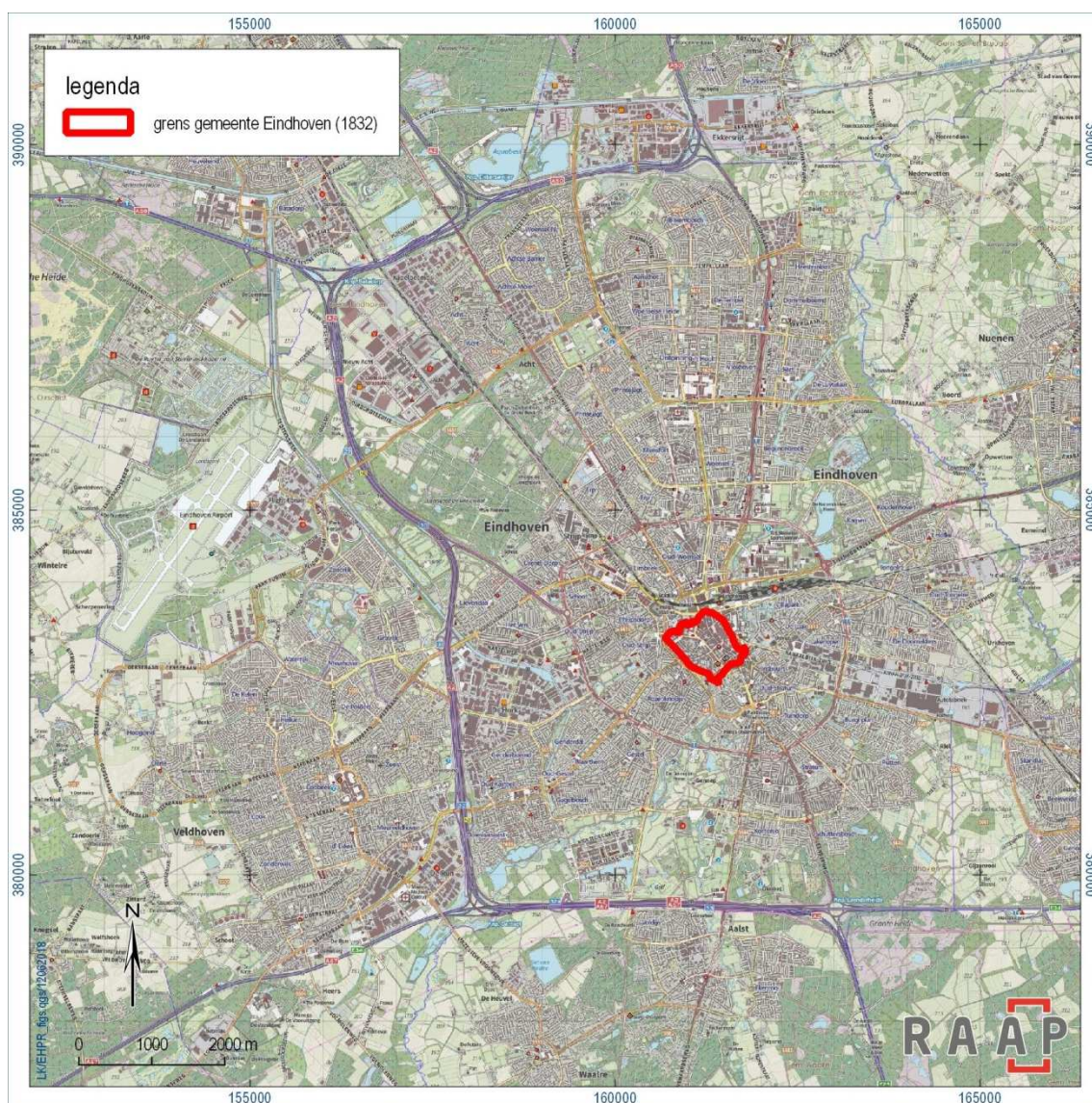
²⁴ Timmers, 1985

Figuur 14. De (volledige!) gemeente Eindhoven op het kadastraal minuutplan uit 1832, met links De Bergen en rechts de omgrachte binnenstad, waardoorheen van noord naar zuid een oude route loopt (bron: www.cultureelerfgoed.nl).

3.3.3 Historisch-bestuurlijke context

Eindhoven was een heerlijkheid, waarvan de rechten tot 1368 door de hertog van Brabant en de heer van Cranendonck gedeeld werden. Daarna verwierf de heer van Cranendonck het alleenrecht, en in 1389 kregen de Eindhovenaren het recht de stad te versterken.²⁵ Cranendonck en Eindhoven bleven daarna steeds in één hand. In 1551 huwde Willem van Oranje met de erfdochter van Eindhoven, en na de dood van zijn moeder werd Philips Willem in 1558 heer van Eindhoven. Omdat hij in Spaanse gevangenschap verkeerde, trad zijn vader als voogd op. De heerlijkheid Eindhoven was vermoedelijk niet groter dan de latere gemeente, namelijk de binnenstad en De Bergen (figuur 15).

Figuur 15. De grenzen van de gemeente Eindhoven tot 1874.

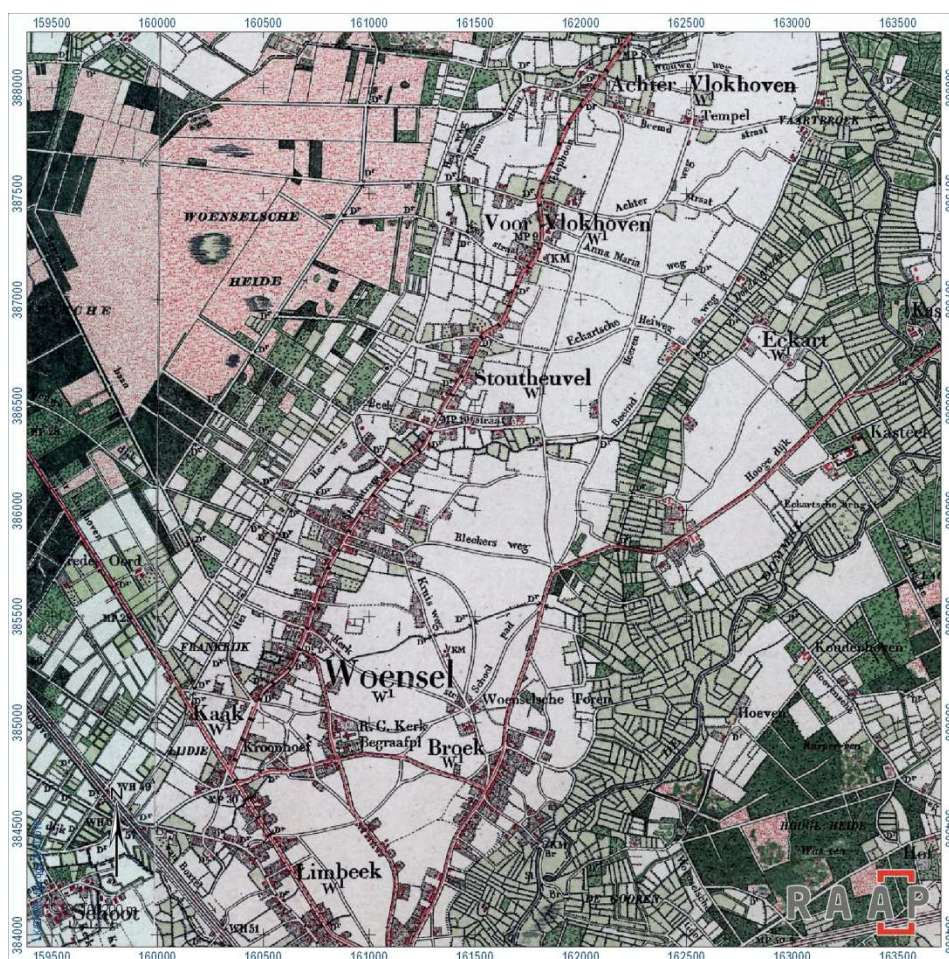
²⁵ Arts, 1992, 28

3.4 De ontwikkeling van Woensel en Eckart

3.4.1 Landschappelijke structuur

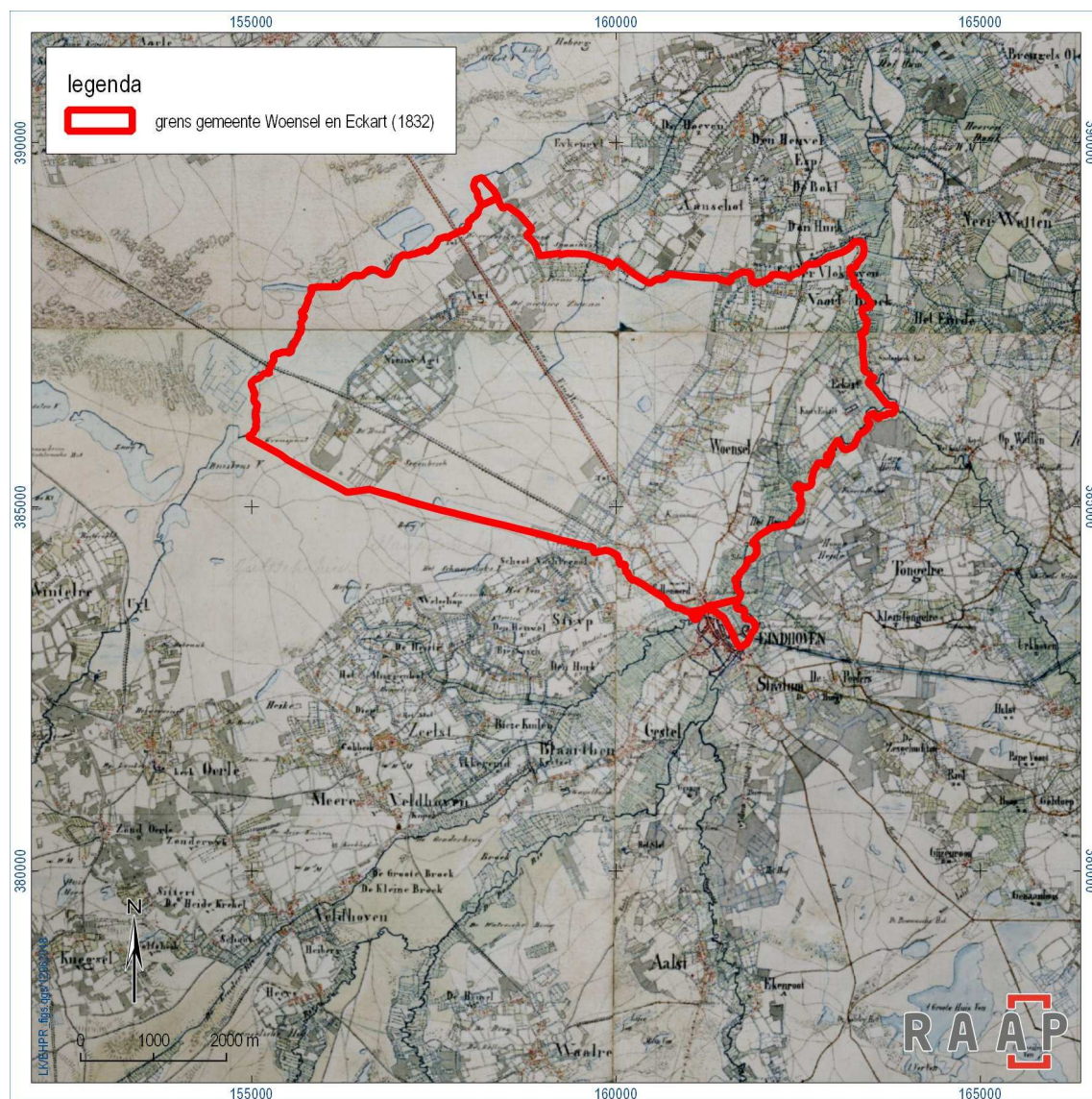
De hoofdstructuur

Het cultuurlandschap van Woensel was in belangrijke mate georiënteerd op het Dommeldal, dat van noordnoordoost naar zuidzuidwest verloopt (figuur 17). Parallel aan het beekdal lag een langgerekte dekzandrug, die verder zuidelijk doorliep in het dorpsgebied van Strijp. Daarnaast behoorde ook het gebied rond Acht, ontstaan langs de Groote Beek die verder noordelijk in het Dommelsysteem mondde, vanouds tot het dorpsgebied van Woensel. Acht ligt, vanaf de Dommel bekeken, feitelijk 'tweede rang'. Zowel de langgerekte dekzandrug van Acht als die van Woensel liep in de gemeente Son en Breugel door. Een deel daarvan, met name rond Esp en Bokt, is door latere grenscorrecties alsnog bij de gemeente Eindhoven gevoegd (zie § 3.9.2). Met name langs deze dekzandrug, aan de zijde van de heide, lag een groot aantal gehuchten. Van Oorschot kwam tot 31 gehuchten, waaronder Het Frankrijk, Stouthuvel, Voor-Vlokhoven, Achter-Vlokhoven en Vaartbroek (figuur 16).²⁶ Deze gehuchten lagen steeds op de plekken waar smalle dalen door de dekzandrug sneden om in het Dommeldal uit te monden. Deze (verdwenen) watergangen zijn op kaartbijlage 1 te herkennen.

Figuur 16. De Woenselse gehuchten van Limbeek tot Achter Vlokhoven, op de Chromotopografische Kaart des Rijks, omstreeks 1900 (bron: www.topotijdreis.nl).

²⁶ Van Oorschot, 1982, 22

Figuur 17. De contouren van de gemeente Woensel en Eckart zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850. Het zuidelijk, apart omkaderde deel werd in 1874 bij de gemeente Eindhoven gevoegd.

Naast het eerste kasteel van Eindhoven, dat buiten de veste op Woensels grondgebied lag, was Eckart de belangrijkste notabele woning. Het was een leengoed van de hertog van Brabant, en uit die kringen kwamen dan ook de eerste leenmannen c.q. eigenaren. Het werd vermoedelijk in de 15e eeuw de kern van een zelfstandige heerlijkheid met eigen rechtsmacht. Eckart was een eenvoudig huis, dat in 1695 door jhr. Carel van Vlieden werd omgebouwd tot luxueuzer landhuis.²⁷ In 1793 werd tegenover het huis, dat wel kasteel wordt genoemd, een bouwhoeve geplaatst. Architect Eduard Cuypers was verantwoordelijk voor een ingrijpende verbouwing in de vroege 20e eeuw, waarbij tuinarchitect Dirk Frederik Tersteeg zorg droeg voor het nieuwe ontwerp van de tuin rondom het huis. Tersteeg, die veel met Cuypers samenwerkte, was de eerste tuinarchitect die in Nederland tuinen aanlegde volgens de 'architectonische stijl', waarbij huis en tuin in allerlei opzichten met elkaar verbonden werden.

²⁷ Aarts, 2015, 272

Kenmerkend zijn onder meer assenstelsels en bouwkundige elementen zoals keermuren, aspecten die we ook in de tuin van Eckart terugvinden.²⁸

Figuur 18. Kasteel Eckart (bron: Van Abbestichting, via <http://vanabbestichting.nl/portfolio-item/kasteel-eckart-en-omgeving/>).

De familie Smits, een welgestelde lokale familie die zich tot de nieuwe adel onder koning Willem I had weten op te werken en sinds 1828 eigenaar van Eckart was, kon daarna nog enkele decennia van haar buitengoed genieten, tot in 1937 het landgoed aan de Broeders van Liefde verkocht werd. Zij waren ook de eigenaren van Eikenburg, ook ooit eigendom van Smits. In het instituut Sint-Jozefdal, zoals Eckart vanaf toen heette, werden mannelijke patiënten met een verstandelijke beperking verpleegd. In 1980 vertrokken de broeders, die inmiddels de instelling fors hadden uitgebreid met nieuwbouw op de aangrenzende akkers. Sindsdien is de instelling een aantal maal van naam veranderd. De landgoedkern is goed behouden gebleven; de omgeving is op veel aspecten ingrijpend veranderd.

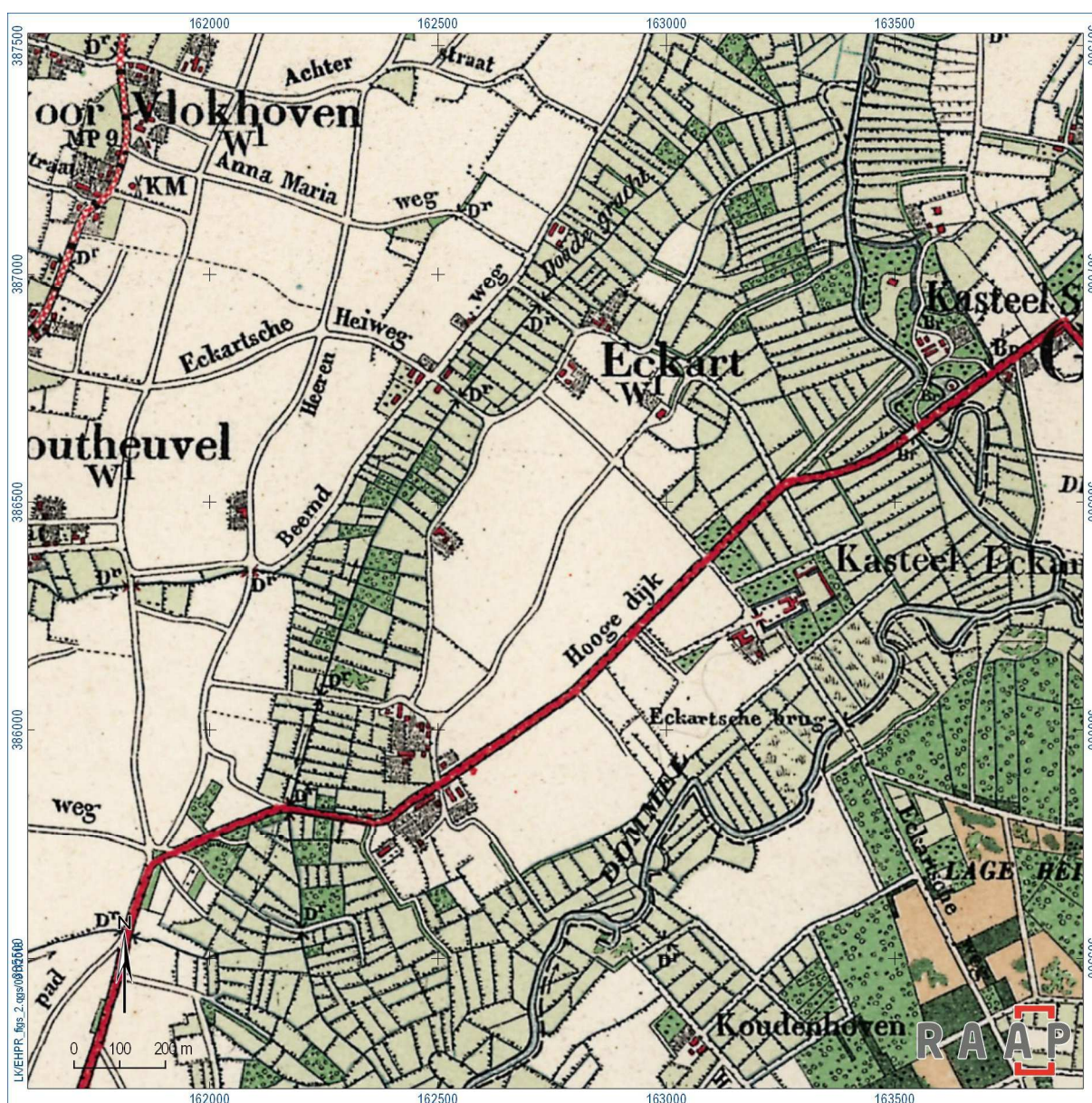
Het beeld op de kenmerkenkaart (kaartbijlage 1)

Het Woenselse landschap bestond uit een fraaie gradiënt van oost naar west. In het oosten lag het beekdal van de Dommel, nu grotendeels nog steeds buitengebied. Een (gegraven?) zijtak daarvan was de Doode Gracht, die met de Dommel het 'eiland van Eckart' omgaf. Karakteristiek voor dat eiland was en is de buitenplaats Eckart, waarbij beplante wegen aan het aangrenzende cultuurlandschap – zowel op de open akker als in het beekdal – een landgoedkarakter gaven. Aan de rand lag nog de oude hoeve Ten Hetsrode, in de late middeleeuwen een *Einzelhof* van de Armen te 's-Hertogenbosch, en nadien uitgroeid tot een klein gehucht.²⁹

²⁸ Debie, 2010, 7

²⁹ Van Oorschot, 1982, 23

Het dal van de Doode Gracht bestond uit een watergang die met het dal meeboog, en korte strookvormige kavels die daar haaks opstonden. In de 19e eeuw was een aanzienlijk aantal van de strookkavels, die overigens allemaal door randbeplanting (elzen?) werden begrensd, als (hakhout)bos in gebruik. Het landschap moet er door de vele singels heel besloten zijn geweest. Het zuidelijk deel van Woensel lag direct aan het eigenlijke beekdal van de Dommel, dat net zo dicht beplant was, maar veel breder dan het dal van de Doode Gracht en bovendien grotendeels zeer onregelmatig verkaveld. De verkaveling was daar veel minder planmatig en wellicht ook vroeger tot stand gekomen.

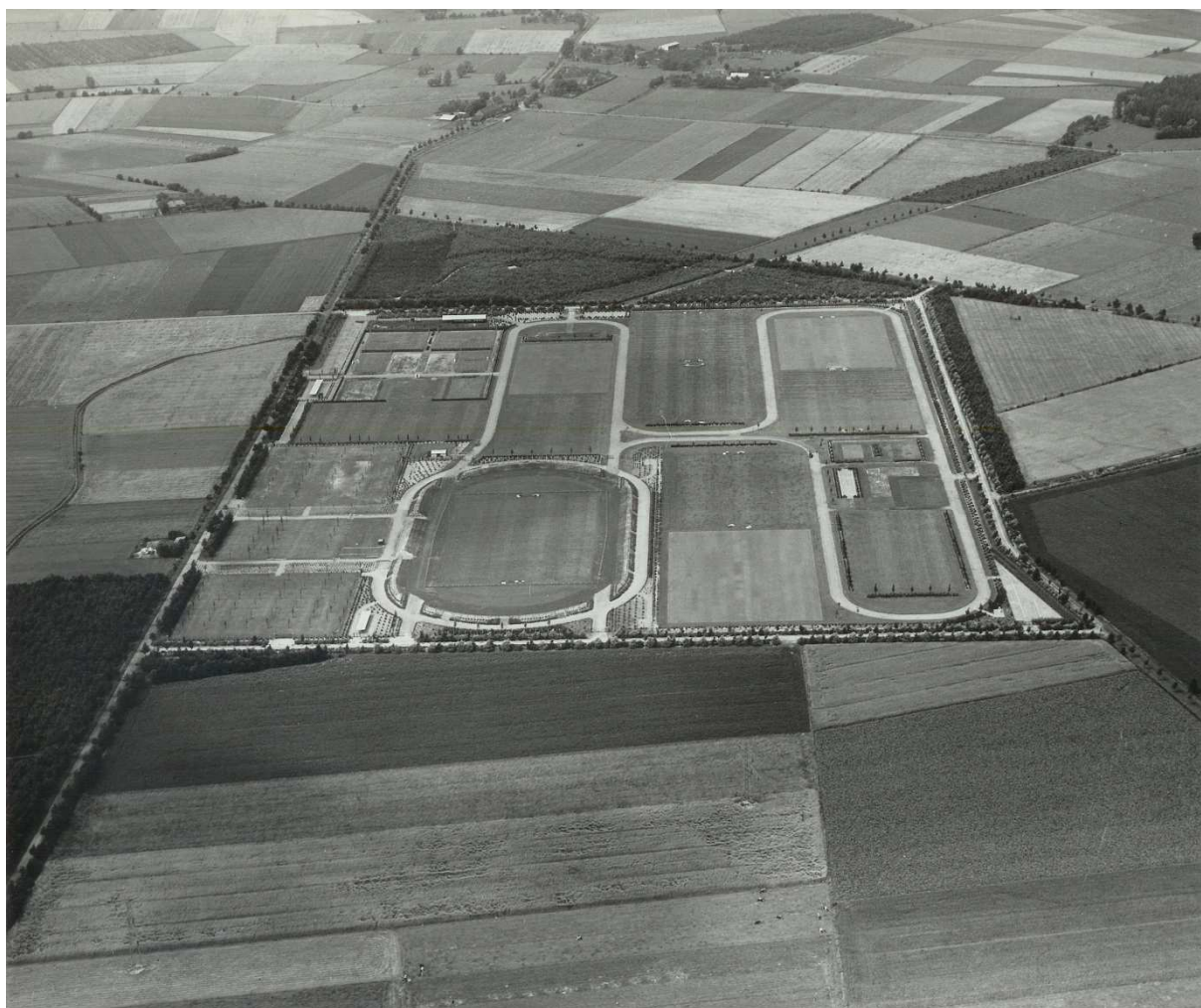

Figuur 19. Centraal het dekzandeiland van Eckart (wit) met daaromheen de twee dalen (groen), met westelijk de Doode Gracht en oostelijk de Dommel, in het eerste kwart van de 20e eeuw. Links zien we de open akker van Woensel (wit), met zuidelijk van de naam Stoutheuvel een uitmondende beek (met een dal in groen) die het akkercomplex van Woensel in delen sneed.

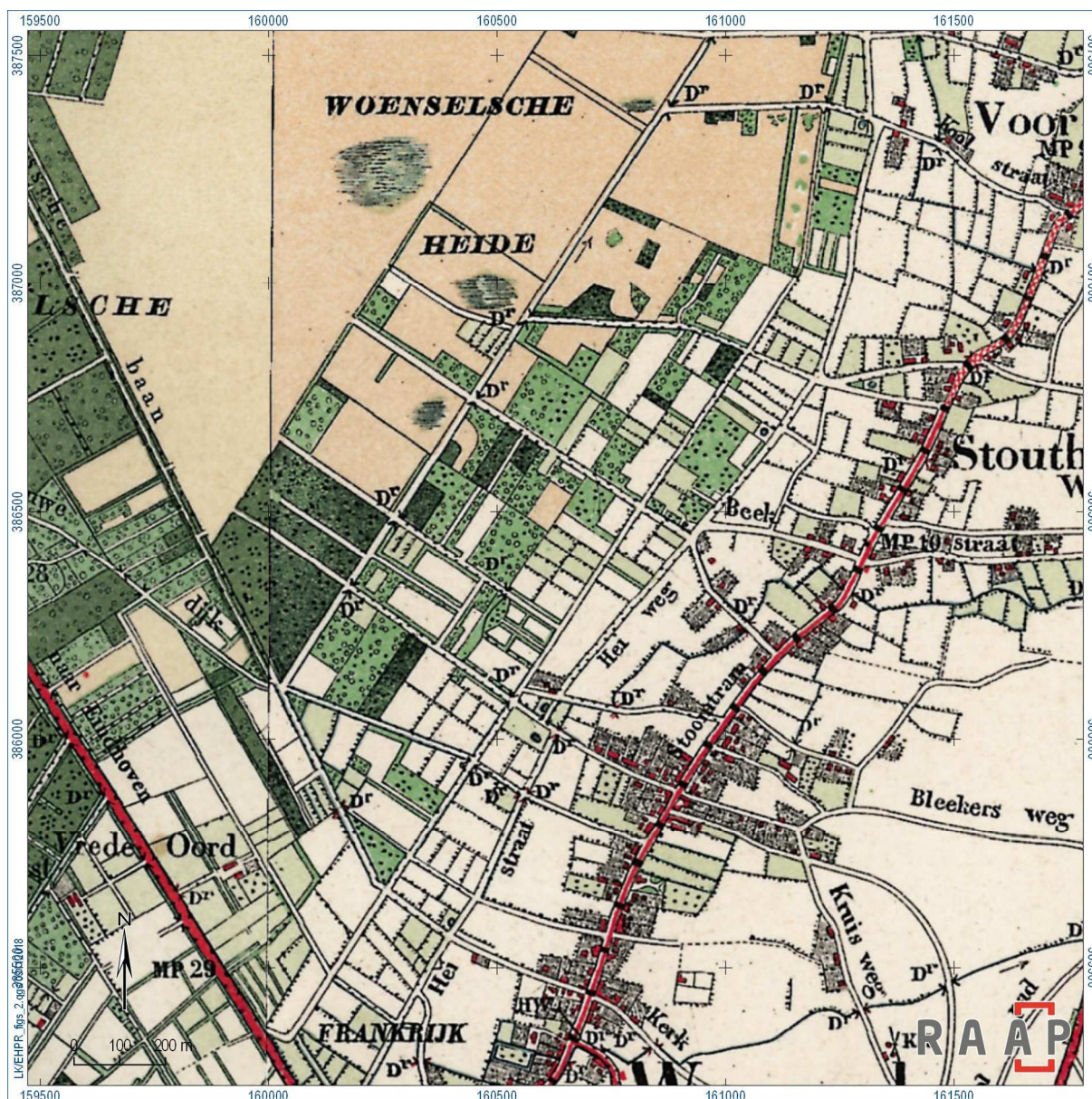
Westelijk van het beekdal begon de hoger gelegen open akker van Woensel, in feite een samensmelting van vermoedelijk oorspronkelijk veel kleinere akkercomplexen. De vroegere doorsnijding door een aantal west-oost-lopende watergangen wijst naar nog op. Een enkel gehucht lag aan de beekzijde van het akkercomplex, zoals Broek, maar de meeste lagen westelijk ervan. Het

akkercomplex moet tot ver in de 19e eeuw een uitgesproken open karakter hebben gehad, waarvan de oorsprong al in de late middeleeuwen ligt. Hoe anders was de zone westelijk van deze rug, waar de meeste nederzettingen lagen. Zoals al aangegeven lagen deze nederzettingen op de plaatsen waar smalle loopjes door het akkercomplex heen richting de Dommel afstroomden. In een enkel geval lag rond deze stroompjes ook een herkenbaar dalletje, zoals bij Achter-Vlokhoven. Bij Stoutheuvel en bij Woensel, waar ook van die stroompjes lagen (zie figuur 19), was dat door de optimalisatie van de hoeveelheid akkerland in de 19e eeuw veel minder waarneembaar. Rond de gehuchten lagen kleine, door beplanting omgeven akkertjes en weiden voor het verbouwen van tuinbouwgewassen, het houden van kleinvee, etc.

Dicht bij deze zone met nederzettingen en daaraan verbonden perceeltjes lagen ook de eerste systematische heideontginningen (zie figuur 21), waarvan de vroegste uit de late 18e of vroege 19e eeuw zullen dateren. Ze staan wel bekend als de Nieuwe Erven, naar een destijds algemeen gebruikte benaming voor nieuwe ontginningen. Aansluitend ging het landschap nog in de vroege 20e eeuw over in de Woenselse Heide, waar het vee werd geweid en waar strooisel en plaggen werden gewonnen.

Figuur 20. Het Sportpark Woensel werd aangelegd in het landschap van de regelmatige jonge heideontginningen, met links de oudere Bossche Baan. Deze foto dateert uit 1958. Nu ligt het sportcomplex midden in bebouwd gebied, maar het driehoekige bos ten noorden ervan en de Bossche Baan links zijn bewaard gebleven (bron: Gemeente Eindhoven).

Figuur 21. De systematisch ontgonnen 'nieuwe erven' op de heide van Woensel, centraal in beeld, eerste kwart 20e eeuw. Links zien we de Bossche Baan, die ook op de vorige figuur zichtbaar is.

Daar eindigt de fraaie gradiënt van Woensel zelf. Een oversteek over de Woenselse Heide zou de toenmalige wandelaar bij Acht hebben gebracht, dat langs de veel kleinere Groote Beek ontstond. Het landschap was hier veel kleinschaliger dan in Woensel. De open akker van Mensfort kende nog in de 19e eeuw visuele onderbrekingen door opgaand groen. Rond het dorp Acht zelf lagen, evenals bij de nederzettingen van Woensel, veel kleine, door opgaand groen omgeven percelen. Heel karakteristiek voor Acht zijn de kleinschalige vroege heideontginningen, die dikwijls enige vorm van regelmatigheid laten zien. Een voorbeeld is de strokenverkaveling achter de erven van Nieuw Acht, ten zuiden van de Mispelhoefstraat. Ten noorden daarvan lag een jonge droge landbouwontginning, een ontginningsvorm waarin ook de Woenselse Heide omgezet zou worden.

3.4.2 Betekenis van de naam

De naam Woensel wordt vrij algemeen als 'bos van Wodan' verklaard.³⁰ Er is zelfs een voetbalclub in Eindhoven naar genoemd.³¹ Sommige naamkundigen twijfelen echter aan deze afleiding, enerzijds omdat er volgens hen geen aanwijzingen zijn voor vernoeming naar een persoon Wodan en anderzijds omdat de oudste vorm *Gunsele*³² luidt, met een g- dus. Van Berkel en Samplonius geven een mogelijk verband met het germaanse *wōd- 'woede', maar dat lijkt als vernoemingsmotief ook niet heel overtuigend.³³ Over het mogelijke tweede deel, lo, is meer bekend. Een geografisch-naamkundige studie toonde aan dat het doorgaans gaat om een licht, open bosareaal waarin werd geleefd, vaak op hogere zandgronden, overeenkomend met het typische nederzettingsareaal voor de vroege middeleeuwen.³⁴

De naamkundige De Vries liet de naam in zijn studie in 1962 eindigen op -sele, verwijzend naar een gebouw met een groot vertrek. Het eerste deel leidt hij af van de persoonsnaam Wodo.³⁵ Ook Moerman ging uit van een tweede naamdeel -sele. Onder de namen die ook uit -loo afgeleid zouden kunnen zijn, noemt hij Woensel niet.³⁶

De naam Eckart (*ten Eeckerde*, vermelding in een bron uit 1449) houdt wellicht verband met de boomsoort eik en met het achtervoegsel *aard* 'bouwland'.³⁷ Een afleiding uit *ekja* 'wagenspoor' is gezien de oude vermeldingen en de schrijfwijzen daarin niet aannemelijk. De naam wijst dus mogelijk op een stuk bouwland, omringd door eik.

Acht (*dat bosch dat men heet Achte*, vermelding in een bron uit 1307) tot slot wijst volgens Van Berkel en Samplonius op het middelnederlandse *achte*, een bos dat toebehoorde aan de landsheer en geen deel van de gemene gronden was.³⁸ We hebben deze verklaring nog niet kunnen staven; het middelnederlands woordenboek kent *achte* alleen in de betekenis van gerechtelijke vervolging of ban.³⁹ De eerste vermelding geeft al wel aan dat we hier niet met een oude kern van cultuurland, maar met een terrein buiten de nederzettingen te maken hebben.

3.4.3 Historisch-bestuurlijke context

Woensel was een allodiale heerlijkheid van de heren van Cranendonck. De schepenbank van de heerlijkheid was vermoedelijk voortgekomen uit de bank van de abdij van Sint-Truiden. Aangezien de heer van Cranendonck de voogdij over de abdijgoederen bezat, heeft deze vermoedelijk de jurisdictie naar zich toetrokken.⁴⁰ We kennen deze overgang van de rechtbanken van oude abdijen naar de laatmiddeleeuwse heren, zowel de hertog als lokale heren, op meer plekken.

Omstreeks 1312-1320 was er in Eckart vermoedelijk alleen sprake van een landgoed als leen van de hertog van Brabant, maar in 1448 bleek ook de openbare rechtsmacht een leen van de hertog te zijn. Mogelijk is rechtsmacht over de eigen mensen hier overgegaan op de openbaarheid.⁴¹ In 1465 en 1577 was er een laathof, een plaats waar over onvrije personen recht werd gesproken, in Eckart.⁴² Eckart

³⁰ Künzel e.a., 1989, 405

³¹ Zie <https://www.vvwodan.nl/>.

³² De oorkonde waarin deze naam wordt genoemd dateert uit 1107, maar het oudst bewaarde exemplaar is een kopie uit het midden van de 13e eeuw.

³³ Van Berkel en Samplonius, 2006, 507

³⁴ Spek, 2004; Ter Laak, 2005

³⁵ De Vries, 1962, 192

³⁶ Moerman, 1956, 206

³⁷ Van Berkel en Samplonius, 2006, 115

³⁸ Van Berkel en Samplonius, 2006, 19

³⁹ <https://ivdnt.org/zoeken-in-woordenboeken?w=acht>

⁴⁰ Van Asseldonk, 2003, 274

⁴¹ Van Asseldonk, 2003, 42

⁴² Van Asseldonk, 2003, 37-38 & 275

behoorde oudtijds vermoedelijk voor de openbare rechtspraak tot Strijp, waarbij de heren die later van daaruit lijken te hebben 'losgeweekt', want er werd een gezamenlijke bedde betaald. Op zijn laatst in 1429 had Eckart een eigen schepenbank, met de heer van Eckart als eigenaar van de lage rechtspraak ofwel jurisdictie. Vóór 1633 verwierven zij ook de hoge rechtspraak.⁴³

In 1795 werd Woensel een zelfstandige gemeente. Acht was er een onderdeel van. In 1821 werd Eckart aan de gemeente toegevoegd, dat voorheen samen met Nederwetten de gemeente Nederwetten en Eckart vormde. De naam Woensel en Eckart werd in 1896 ingekort tot Woensel (figuur 22).

Figuur 22. De situering van de vroegere gemeente Woensel en Eckart ten opzichte van de huidige structuur van de stad.

⁴³ Van Asseldonk, 2003, 275

3.4.4 Kerkelijke ontwikkeling

De vroegere kerk van Woensel, gewijd aan *Petrus ad Cathedram* ⁴⁴, is een voorbeeld van een kerk die in de oude, inmiddels verdwenen nederzetting hoog op de zandgronden werd gesticht. Deze kerk werd in de volle middeleeuwen gebouwd. Woensel was in die periode al een decanaat; in 1264 is sprake van de deken van Woensel. ⁴⁵

Door het verlaten van die nederzetting kwam de kerk alleen in de akkers kwam te staan (figuur 23). In de laatste fase van de middeleeuwen volgde de bouw van de toren in de stijl van de Kempische gotiek. In 1648 ging deze kerk over aan de weinige protestanten, terwijl de rooms-katholieken gebruik moesten maken van schuurkerken. In 1796 kreeg men de vervallen oude kerk terug, maar de staat van onderhoud was slecht. In 1800 waaide de spits eraf, en in 1815-1817 werden de ruïnes van bijbehorend schip en koor gesloopt. Daarna werd teruggегреpen op de oude schuurkerk aan de Woenselsestraat. De huidige kerk aan de Kloosterdreef werd vanaf 1874 gebouwd, en vormde het eerste hart van een zich nieuw ontwikkelende dorpskern. De oude toren bleef alleen in de akkers achter, tot in 1954 daar de nieuwe algemene begraafplaats werd aangelegd, een aula werd gebouwd en – niet veel later - de akkers werden bebouwd.

Figuur 23. De alleenstaande kerktoeren van Woensel, sinds de jaren 50 van de vorige eeuw aangevuld met een aula voor de omliggende begraafplaats (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

⁴⁴ De Bont, 1993, 146

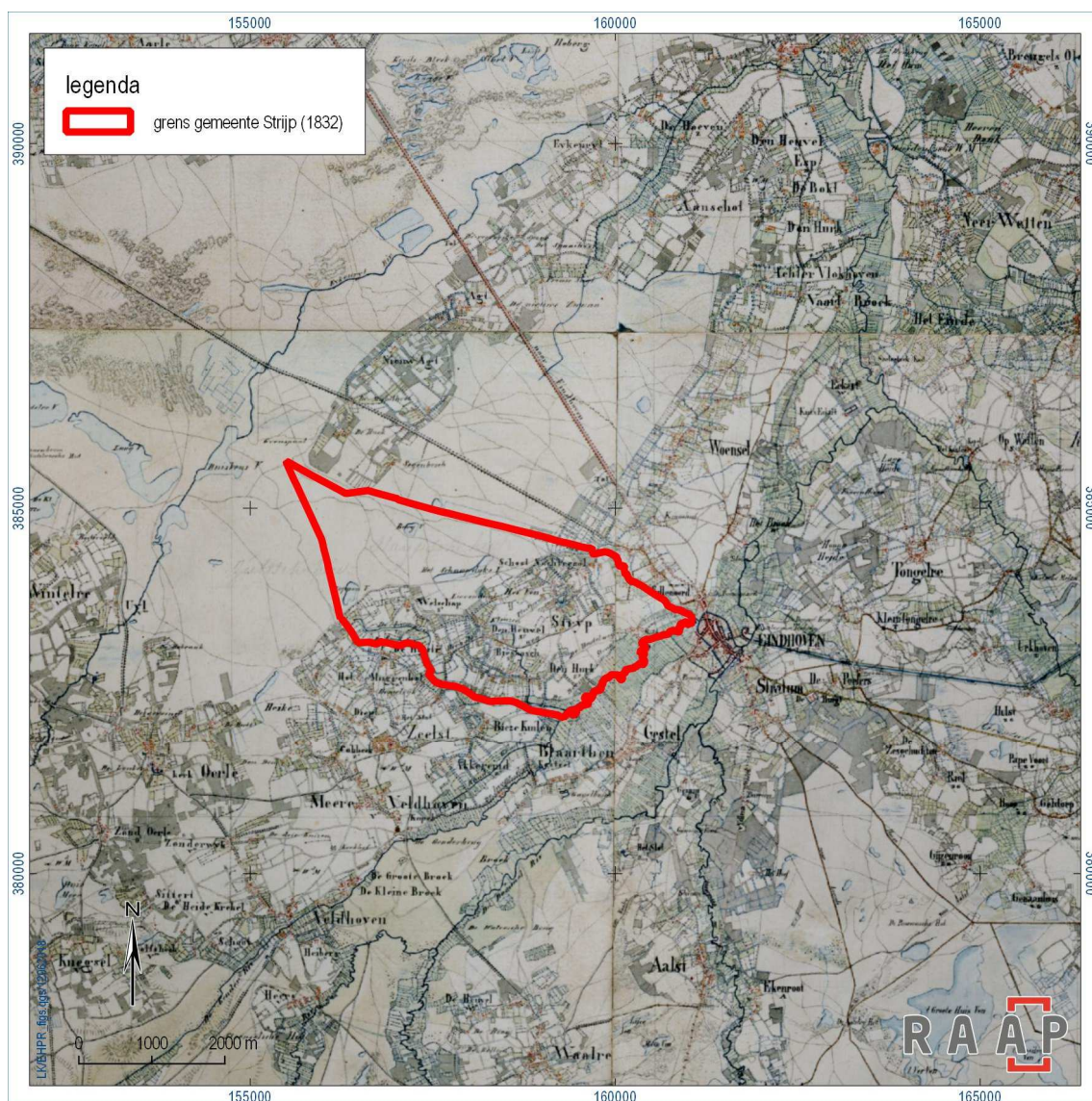
⁴⁵ Van Loon, 2017, 49; Camps, 1979, 379-380

3.5 De ontwikkeling van Strijp

3.5.1 Landschappelijke structuur

De hoofdstructuur

Het landschap van Strijp vormde feitelijk een voortzetting van dat van Woensel in zuidwestelijke richting (figuur 24). Het dekzandcomplex liep namelijk in die richting verder, slechts onderbroken door een waterloop die tussen Limbeek en Schoot in het dal van de Gender uitmondde. Het cultuurlandareaal van Strijp boog vervolgens naar het westen af, omdat de Rundgraaf hier op de Gender uitkwam.

Figuur 24. De contouren van de gemeente Strijp zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850.

Strijp kende geen notabele woningen van formaat, waardoor er uiteindelijk ook geen oudere buitenplaatsen in de voormalige gemeente liggen.

Het beeld op de kenmerkenkaart (kaartbijlage 1)

Een gradiënt zoals in Woensel is ook voor Strijp goed te beschrijven. In het zuidoosten lag het brede dal van de Gender, dat zich meer dan welk beekdal in Eindhoven dan ook kenmerkte door zeer lange, smalle percelen hooiland, gescheiden door houtsingels of bomenrijen en soms afgewisseld door kleine bosjes.⁴⁶

Figuur 25. Het hart van het oude Strijp in 1976 (bron: Gemeente Eindhoven).

Het aangrenzende akkercomplex van Strijp heeft uit meerdere kleinere akkers bestaan, die door steeds intensiever gebruik aan elkaar groeiden. Restanten van begroeide akkerranden wijzen nog op die oude geleding. Een andere indicatie daarvoor is de ligging van de verschillende gehuchten en de dorpskern van Strijp. Zij lagen niet aan één zijde van het akkercomplex, maar merendeels op wisselende plekken tussen delen van de akker. Zo lag Schouwbroek op de overgang van akkers naar beekdal, maar Hurk achter een eerste rij akkers en Strijp achter een tweede rij. Schoot en Het Ven lijken achter een volgende serie akkers gelegen te hebben. Naar het westen toe werd die fragmentatie van het kampenlandschap steeds groter. Bij Heuvel, Sliffert en Welschap was – althans in de 19e eeuw – geen sprake van aaneengesloten akkers bij de gehuchten, maar van een kleinschalig kampenlandschap. Een deel van deze gehuchten kende geen sterk geconcentreerde bebouwing, maar oogde als een kampenlandschap met verspreide bebouwing.

⁴⁶ De langste kavels lagen overigens aan de Gestelse zijde.

Achter de kampenlandschappen lagen de oude en vervolgens jonge heideontginningen, uiteindelijk uitkomend op het gebied tussen het kanaal en de A2, waar nu het Philips van Lennepark en de golfbaan liggen.

3.5.2 *Betekenis van de naam*

De plaatsnaam Strijp (*Strijp prope Eyndhoven*, vermeld in 1418) is naar alle waarschijnlijkheid afgeleid van de vorm van een perceel of terrein, en verwant aan ons woord streep 'smalle strook'. Ook oostelijker komt het toponiem Strijp voor, waaronder in de huidige gemeente Laarbeek.⁴⁷ Waar we dit terrein moeten zoeken is vanwege de onbekendheid met de vroege landschapsstructuur ten tijde van de naamgeving niet bekend.

3.5.3 *Historisch-bestuurlijke context*

Willem van Oranje pandde in 1559 de hoge, middelbare en lage rechtsmacht van zowel Strijp als Stratum, gelegen in het Kwartier van Kempenland.⁴⁸ Samen met Gestel vormden zij tot 1795 één rechtsgebied, met 's-Hertogenbosch als plaats waar men in hoger beroep kon gaan en de drossaard van Eindhoven voor criminele zaken.⁴⁹ In 1795 werd Strijp een zelfstandige gemeente (figuur 26).

3.5.4 *Kerkelijke ontwikkeling*

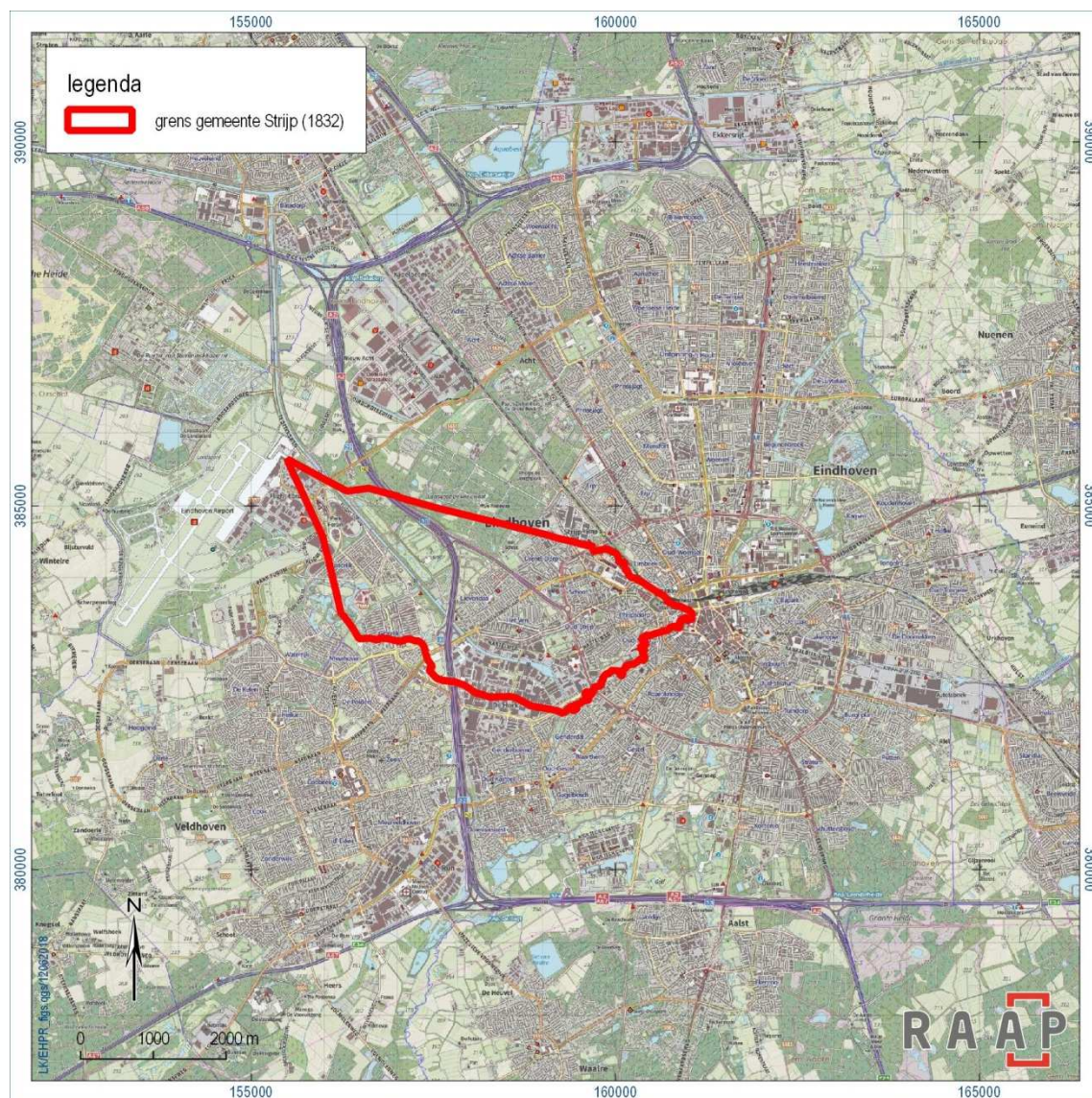
De middeleeuwse kerk van Strijp, die in 1402 wordt vermeld, was aan de heilige Trudo († 693) gewijd (figuur 27).⁵⁰ Net als de overige oude kerken in Eindhoven was de Trudokerk tussen 1648 en 1799 in gereformeerde handen. Na teruggave werd uiteindelijk de oude kerk afgebroken. In 1884-1887 verrees aan de overzijde van de Strijpsestraat een nieuwe kerk en werd een nieuw kerkhof aangelegd.

⁴⁷ Van Berkel en Samplonius, 2006, 432

⁴⁸ Van Asseldonk, 2003, 275

⁴⁹ <https://www.bhic.nl/bestuur-en-rechtspraak-1572-1795-155>

⁵⁰ Trudo was een karakteristieke heilige uit het bisdom Luik. Ook in Stiphout was de kerk aan Trudo gewijd.

Figuur 26. De situering van de vroegere gemeente Strijp ten opzichte van de huidige structuur van de stad.

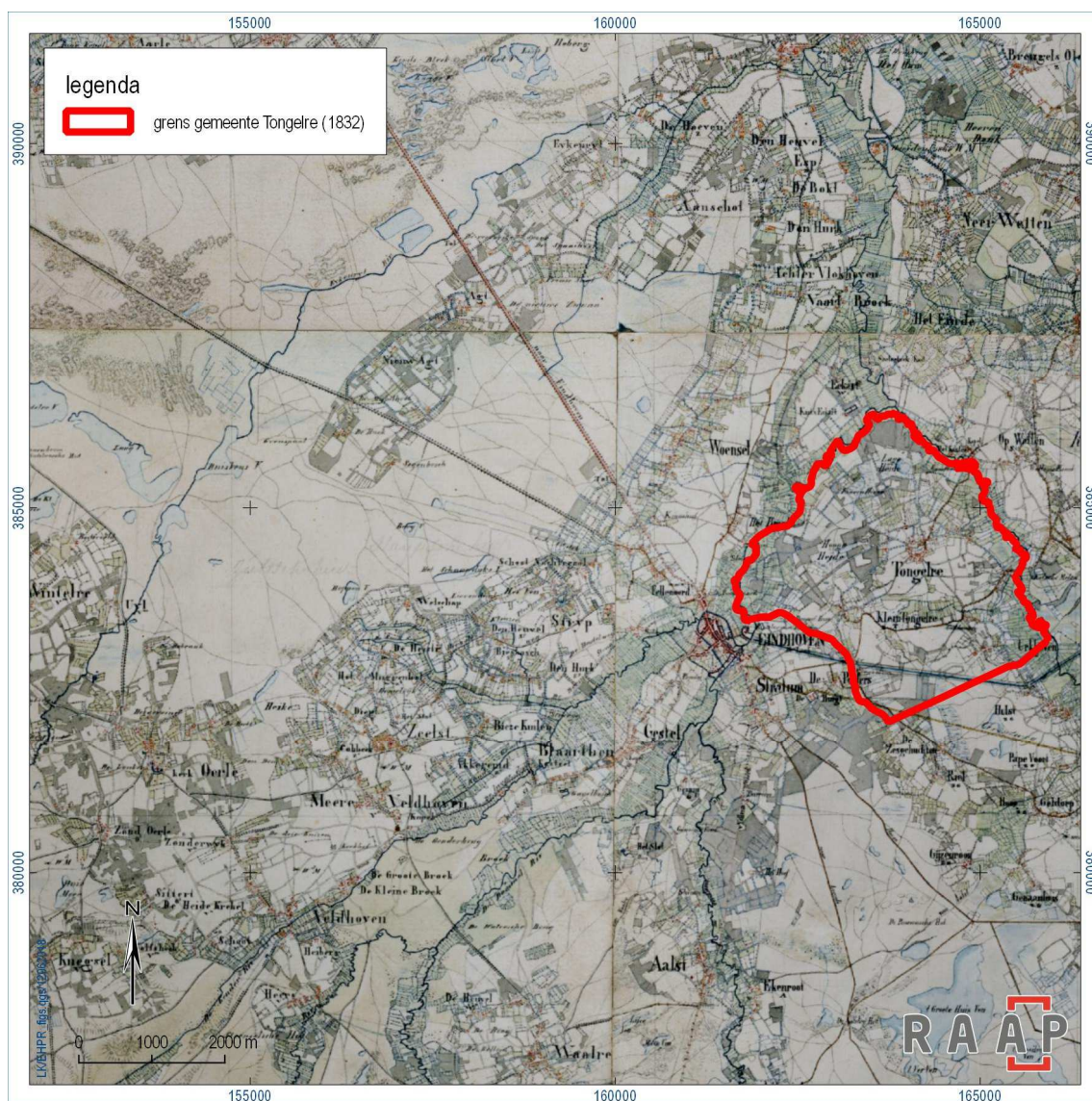
Figuur 27. De oude dorpskerk van Strijp, kort voor de sloop (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

3.6 De ontwikkeling van Tongelre

3.6.1 Landschappelijke structuur

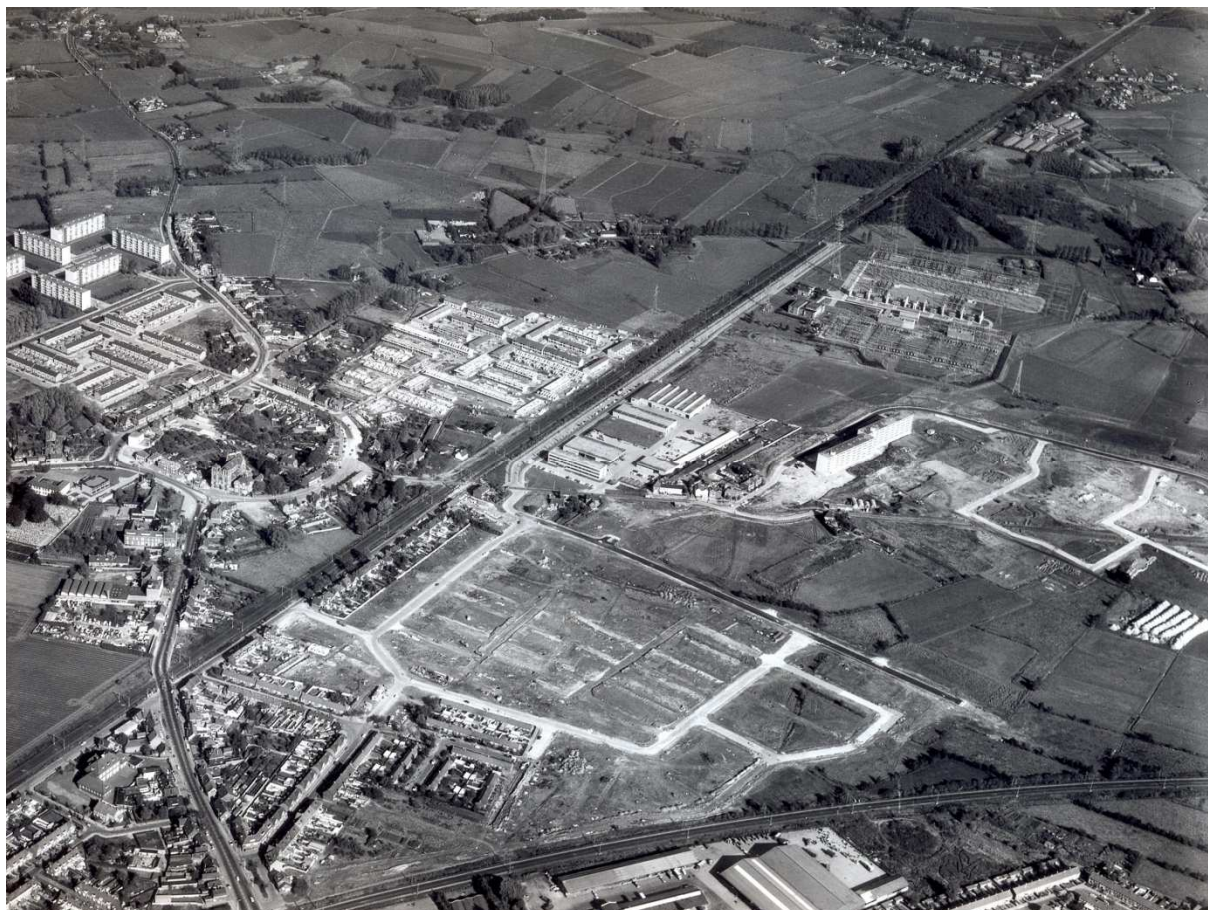
De hoofdstructuur

Het cultuurlandschap van Tongelre lag in de vork van twee beekdalen, namelijk die van de Dommel in het westen en van de Kleine Dommel of Rul in het oosten (figuur 28). Dit landschap bestond uit enkele dekzandruggen, waaromheen droge en natte heidevelden lagen. Het gebied werd doorsneden door enkele kleinere laagten, zoals die van de Herzenbroekloop. Deze waterloop mondde in het oosten in het dal van de Kleine Dommel uit. Aan de flanken van de dekzandruggen ontstonden in de late middeleeuwen enkele gehuchten, zoals Tongelre, Klein Tongelre en Urkhoven. De dekzandruggen zelf werden in gebruik genomen als akkers, namelijk de Tongelrese Akker bij Tongelre, de Klein Tongelrese Akker bij Klein Tongelre en de Doornakkers bij Urkhoven. In de loop van de nieuwe tijd werden de aangrenzende lagere gronden verdeeld en verkaveld, zoals de Loovelden ten noorden van het dorp Tongelre.

Figuur 28. De contouren van de gemeente Tongelre zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850.

Karakteristiek voor de dorpsstructuur van Tongelre en de structuur van het gehucht Klein Tongelre is de ringvormige wegenstructuur, waaraan de dorpsbebouwing lag. De ringstructuur van Tongelre is gaaf bewaard gebleven ('t Hofke), die van Klein Tongelre is nog herkenbaar. Vroeger dacht men wel dat de vorm, schildvormig of hoefijzervormig, een relatie zou hebben met een vroegere juridische structuur van het dorp, maar dat is inmiddels een achterhaald gegeven.⁵¹

Figuur 29. Nieuwbouw in ontwikkeling ten zuiden en oosten van de oude dorpskern van Tongelre, te zien op een luchtfoto uit 1971. Tot dat moment grensde de dorpskern direct aan het buitengebied (bron: Gemeente Eindhoven).

Tongelre was één van de dorpsgebieden waar kleine buitenplaatsjes een groot stempel op het landschap hebben gedrukt en nog drukken.

Het Ven wordt al in 1381 genoemd, toen het cijnsplichtig was aan de heer van Helmond.⁵² Het zou al in 1375 in handen van notabelen geweest zijn.⁵³ Een hertogelijk leengoed met de naam Ten Hove, waarvan de geschiedenis bekend is voor de periode tussen 1362 en 1617, lag in de buurt van de kerk. Mogelijk was een huis aan de Veemarkt in Tongelre de opvolger van het middeleeuwse huis.⁵⁴

Tot in de 17e eeuw werd de naam Het Ven voor het huidige 't Hof gebruikt. In 1697 verschijnt de naam *het Hoffken* voor het eerst in de bronnen.⁵⁵ Mogelijk was een familie De Voogt in de 18e eeuw

⁵¹ Zie de uiteenzetting van dr. Martien van Asseldonk via <http://www.oudzijaart.nl/Reconstructie%20van%20Veghel/Straat/Kakebeeke.html>

⁵² Meulendijks, 2007

⁵³ www.wasven.nl

⁵⁴ Jan Spoorenberg, Huizen 't Hof (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

⁵⁵ Jan Spoorenberg, Huizen 't Hof (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

verantwoordelijk voor de aanleg van een buitenplaats rond 't Hof, maar de aanzet van de aanleg kan ook ouder zijn.⁵⁶

In 1872 werd het oude huis afgebroken en vervangen door een huis dat in 1930 samen met de bouwhoeve werd gesloopt.⁵⁷ Na de bouw van het nieuwe huis in 1872 werd ook een park aangelegd, inclusief een nieuwe laan van het kasteel naar de Koudenhovenseweg. Hiervan zijn delen nog herkenbaar.⁵⁸

Bewaard zijn wel de Philipsboerderij uit 1941, een indrukwekkende beukenlaan en delen van het aangrenzende landgoedbos. Aan de beukenlaan werd bovendien in 1891 een rooms-katholieke begraafplaats ter vervanging van het oude kerkhof rond de middeleeuwse kerk aangelegd, die ook van cultuurhistorische waarde mag worden geacht. Voor het gebied rondom de buitenplaats zijn meerdere stedenbouwkundige plannen gemaakt, waarvan slechts een deel is uitgevoerd.⁵⁹

Figuur 30. De Philipsboerderij in 't Ven (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Het kasteel waarbij de Kouwenhoeve hoorde lag aan de Dommel en werd in 1577 nog *het Borchsken* genoemd. Het zou in de 16e eeuw door Rutger van Berckel gebouwd zijn; het laatste deel verdween door een storm in 1800. Op het kadastraal minuutplan uit dat jaar staat de voormalige gracht nog aangegeven, die wat verder noordwestelijk lijkt te zijn gereconstrueerd.⁶⁰ Het kasteel werd ook wel Beauregard genoemd. In zekere zin is de rationaliteit van de ontginning te danken aan landgoedachtige kenmerken.

⁵⁶ Meulendijks, 2007

⁵⁷ www.wasven.nl

⁵⁸ Jan Spoorenberg, Uit het Beukenblad (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

⁵⁹ Jan Spoorenberg, Uit het Beukenblad (manuscript, aangeleverd door de gemeente Eindhoven).

⁶⁰ Weijsschedé e.a., 2006

Het landgoed heeft echter in de 20e eeuw veel te verduren gehad. Een groot deel verdween onder een rioolwaterzuiveringsinstallatie. Het resterende deel werd heringericht. Bovendien is een deel van de historische boerderijen in het verleden gesloopt. Alleen de hoeve Carpendonk is blijven bestaan.⁶¹

Het beeld op de kenmerkenkaart (kaartbijlage 1)

Waar Woensel en Strijp zich als een heldere gradiënt laten uitleggen, was dat bij Tongelre veel minder het geval. Tongelre werd aan vrijwel alle zijden begrensd door beekdalen. Naast de hiervoor al genoemde Dommel en Kleine Dommel was dat ook nog de Lakerloop. Alleen ter plaatse van het Eindhovens Kanaal was er een 'vaste verbinding' met het aangrenzende Zesgehuchten. De landschappelijke structuur van Tongelre moeten we dus veel meer als een iets meer of minder vervormd eiland zien. Aan de buitenzijde lagen de strookvormig verkavelde beekdalen, in het hart de reeds hiervoor besproken open akkers met daaraan de gehuchten en het dorp. Tussen die beekdalen en de akkers en tussen de verschillende akkers lagen zeer verschillende deelgebiedjes die het geheel behoorlijk gefragmenteerd maakten. Het gaat onder meer om vochtige kamponggingen nabij de Dommel (*De Gooren*) en de Kleine Dommel, een aangrenzende heidebebossing met vennen⁶² op de Hooge Heide en een buitenplaats ('t Hof) aan de oostzijde van de heideontginning. In het uiterste zuiden lag een groot broekboscomplex, het Achterbosch, één van de weinige oude bossen die Eindhoven rijk was.

3.6.2 *Betekenis van de naam*

De plaatsnaam Tongelre (*Tongerle*, 1241) is in elk geval opgebouwd uit het deel –lo, verwijzend naar een open, licht bos dat de kern van het bewoonde areaal vormde (zie ook § 3.4.2). Voor het eerste deel wordt gedacht aan *tong* 'tong' met *her-* 'zandige rug'.⁶³ Landschappelijk zou dat hier kunnen passen, vanuit het idee dat Tongelre op een vooruitgeschoven laagte richting de vork van Dommel en Kleine Dommel of Rul ligt.

3.6.3 *Historisch-bestuurlijke context*

Tongelre bekleedt in zekere zin binnen de gemeente Eindhoven een uitzonderingspositie. Anders dan de andere voormalige gemeenten behoorde Tongelre namelijk van oudsher niet tot het Brabantse Kwartier van Kempenland, maar tot het Kwartier van Peelland.

Al vroeg lag Tongelre binnen de hertogelijke invloedssfeer. Al vanaf 1220 zouden er aan de hertog hoenderen betaald zijn uit landerijen in Tongelre. Tevens had keizerin-weduwe Maria in 1244 het vruchtgebruik over de tienden te Tongelre, die in dat jaar door haar werden geschonken voor de bouw van het klooster in Binderen. In haar testament zou zij nog meer goederen in Tongelre aan Binderen vermaken. De hertog bezat nog in 1340 een huis in Tongelre en hij inde de helft van de markttoel aldaar; er waren derhalve marktrechten aan Tongelre verleend.⁶⁴ Van Asseldonk concludeert dat deze bezittingen tot de heerlijkheid Helmond behoorden en vanuit Helmond werden bestuurd. Na de instelling van een eigen schepenbank in Tongelre, in of vóór 1368, bleef men te hoofde gaan in Helmond.⁶⁵ Een tweede hoofdvaart op Sint-Oedenrode zou voortkomen uit een oudtijds behoren tot het graafschap Rode.⁶⁶

⁶¹ Weijsschedé e.a., 2006

⁶² Eén ervan was het Wasven, waarmee nu het hele gebied wordt aangeduid.

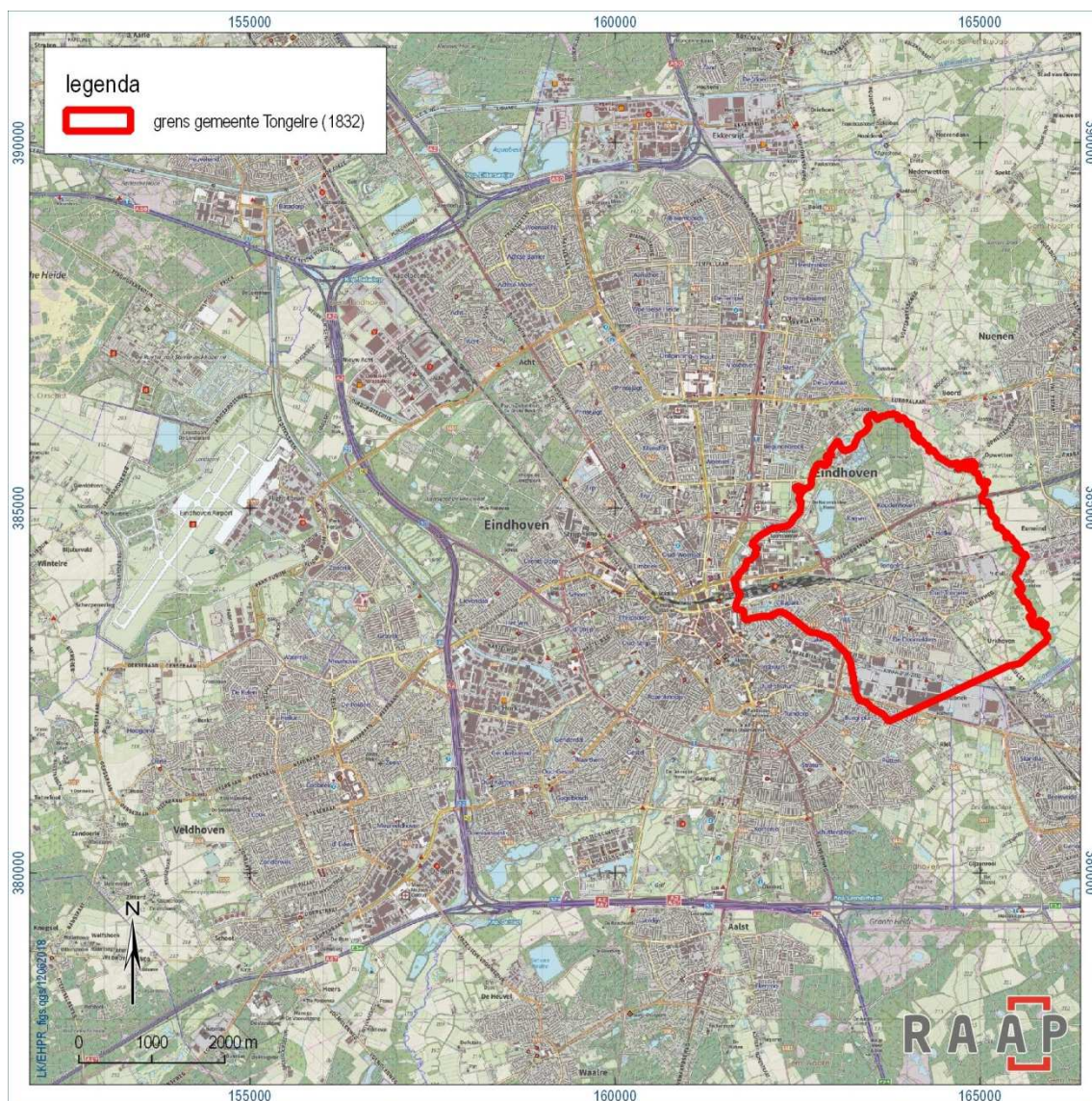
⁶³ Van Berkel en Samplonius, 2006, 446

⁶⁴ Van Asseldonk, 2003, 31

⁶⁵ Van Asseldonk, 2003, 235-236

⁶⁶ Van Asseldonk, 2003, 240

In 1557 of 1558 verpandde de koning van Spanje de heerlijkheid Tongelre samen met die van Nuenen, Gerwen en Nederwetten uit aan Rutger van Berckel, schepen in 's-Hertogenbosch en zoon van de vroegere kwartierschout van Peelland. Hij liet een huis in Tongelre bouwen. Jacob van Koudenhoven uit Gent verkreeg de heerlijkheid Tongelre vervolgens van Van Berckel. In de 17e eeuw werd het een statendorp. In 1795 werd het een zelfstandige gemeente (figuur 31).

Figuur 31. De situering van de vroegere gemeente Tongelre ten opzichte van de huidige structuur van de stad.

3.6.4 Kerkelijke ontwikkeling

De kerk van Tongelre was van oudsher gewijd aan de heilige Martinus.⁶⁷ Deze kerk werd vóór 1399, en vermoedelijk zelfs in of vóór de 13e eeuw, aan de flank van een dekzandrug gebouwd, waardoor er uiteindelijk geen sprake was van een alleenstaande kerk of kerktoeren op de akkers, zoals in Woensel. De middeleeuwse kerk van Tongelre werd in 1891 afgebroken (figuur 32). Direct daarnaast werd een nieuwe neogotische kerk gebouwd, waarvan de toren en de bijbehorende spitsen nooit werden voltooid.

⁶⁷ De Bont, 1993

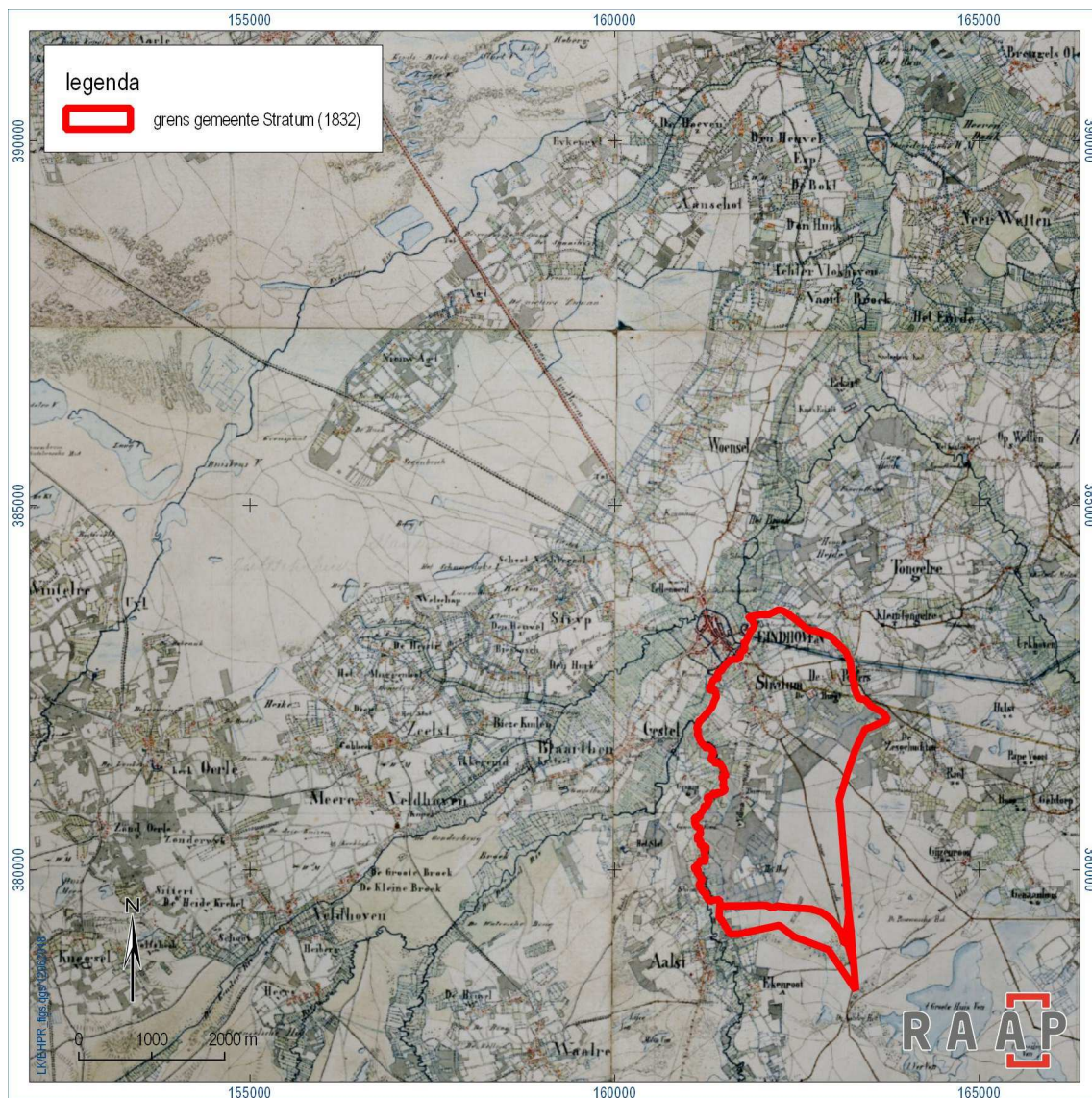
Figuur 32. De laatmiddeleeuwse kerk van Tongelre, gefotografeerd in 1888 en drie jaar later afgebroken. De foto maakt deel uit van een serie van meerdere foto's en is opmerkelijk scherp. Op het origineel zijn de bakstenen individueel zichtbaar (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

3.7 De ontwikkeling van Stratum

3.7.1 Landschappelijke structuur

De hoofdstructuur

Net als Tongelre ligt Stratum in de vork van twee beekdalen, namelijk van de Dommel en de Lakerloop (figuur 33). In die vork lag een wat reliëfrijker complex van dekzandruggen, waarop de verschillende akkers van Stratum ontstonden. Verder naar het zuidoosten was sprake van vlakkere dekzandafzettingen.

Figuur 33. De contouren van de gemeente Stratum zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850. Het zuidelijk deel is later aan de buurgemeente afgestaan.

Evenals in Tongelre en Eckart lag ook in Stratum een oude notabele woning, de Burgh. Al in de 14e eeuw zou hier een omgracht huis hebben gestaan. Rondom het huis lag, vermoedelijk sinds de 17e of 18e eeuw, een eenvoudige tuinaanleg. Bij het huis stonden in die periode aan weerszijden van het voorplein twee bouwhuizen. Het huidige huis met tuin dateert uit 1912, gebouwd in opdracht van een telg uit de familie Smits van Oijen. In 1936 kreeg het een zorgfunctie, en de nieuwe naam Glorieux,

refereert ook daaraan. Van het parkdeel ten noorden van de gracht is door de aanleg van de weg en de bouw van de aangrenzende wijk niets meer bewaard gebleven.

Het beeld op de kenmerkenkaart (kaartbijlage 1)

De beekdalen op de grenzen van Tongelre kenden net als vrijwel alle andere beekdalen in de gemeente Eindhoven een strookvormige verkaveling, met beplanting op de randen van de kavels. Waar sprake was van een grote ruimtelijke druk, namelijk aan de weg van Stratum naar Eindhoven, waren al vroeg het dorp Stratum en de stad Eindhoven met elkaar verbonden. Stratum was dan ook, meer dan Woensel, als nederzetting een eenheid met de stad. Langs de randen van het beekdal lagen de verschillende akkers, zoals de Looiakkers westelijk van het dorp. Het dorp scheidde de facto de Looiakkers in het westen en de overige akkers in het oosten van elkaar. Die overige akkers kenden in de 19e eeuw nog de nodige zichtbare scheidingen tussen de verschillende delen van de akker.

Figuur 34. Zoals op deze luchtfoto uit 1950 goed te zien is, zorgde de nabijheid van de binnenstad ervoor dat de oude kern van Stratum al heel vroeg in het stedelijk weefsel werd opgenomen (bron: Gemeente Eindhoven).

Op de overgang naar de voormalige heide lagen enkele bijzondere deelgebieden. Eén ervan is de De Burgh, maar ook een aantal kleine vochtige kampongtingingen met een regelmatige structuur en opgaande beplanting zijn er een voorbeeld van. Het is een teken dat het gebied betrekkelijk nat was. Verder naar het zuidoosten lagen de uitgestrektere heidevelden. Hier lagen vooral heidebebouwingen met een wisselende dichtheid aan kenmerken van een landgoedcontext. De aanleg van deze bossen heeft vanuit de Heihoef onder regie van Van der Beeken Pasteel c.s. plaatsgevonden. Daaronder valt

ook het bijzondere parkbos met zijn rijke rabatbossenreliëf. Dat bos heeft plaatsgemaakt voor de buurten tussen de Roostenlaan en de Leenderweg ten zuiden van de Pioenroosstraat.

3.7.2 *Betekenis van de naam*

De plaatsnaam Stratum (*Straethem*, 1325) is afgeleid van het vroegmiddeleeuwse begrip *heem* 'woonplaats' en de toevoeging *straat* '(verharde) verbindingsweg', wat de naam zoveel doet betekenen als 'woonplaats aan een (verharde) verbindingsweg'.⁶⁸ Waarschijnlijk wijst de naam op de ligging aan de oude bovenlokale route vanuit het zuidoosten (zowel vanuit Antwerpen als Luik) via een doorgang in de dalen van Dommel en Gender (via de huidige binnenstad) naar het noordwesten.

3.7.3 *Historisch-bestuurlijke context*

Willem van Oranje pandde in 1559 de hoge, middelbare en lage rechtsmacht van zowel Strijp als Stratum, gelegen in het Kwartier van Kempenland, nadat een voorvader van zijn vrouw Stratum al in 1505 had gepand. Daarvóór was het een statendorp.⁶⁹ Samen met Gestel vormden zij tot 1795 één rechtsgebied, met 's-Hertogenbosch als plaats waar men in hoger beroep kon gaan en de drossaard van Eindhoven voor criminele zaken.⁷⁰ In 1795 werd de oude heerlijkheid een zelfstandige gemeente, separaat van Gestel en Strijp (figuur 35).

3.7.4 *Kerkelijke ontwikkeling*

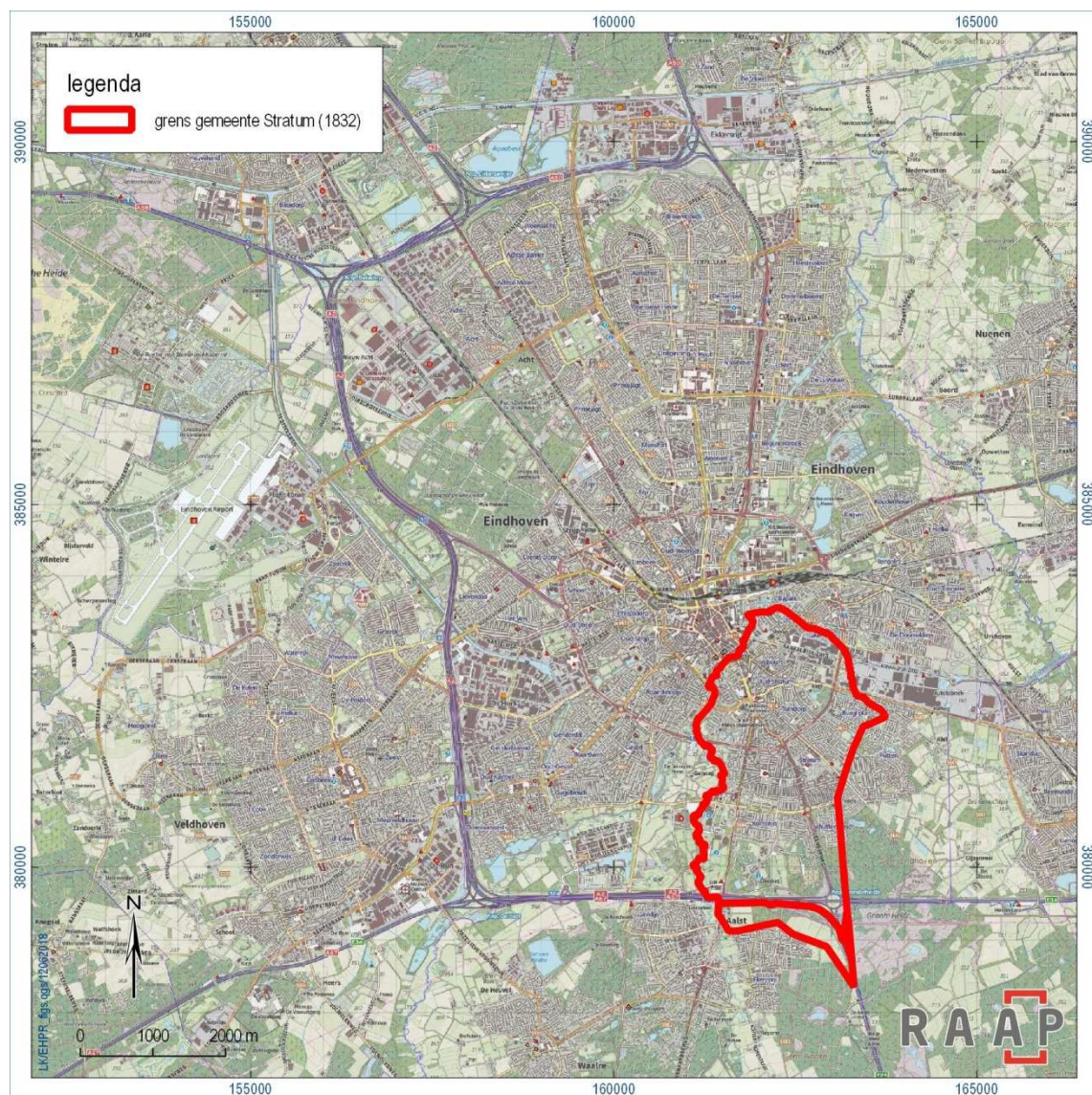
Stratum was oorspronkelijk een deel van de parochie Woensel. In dit deel van de parochie Woensel stond een kapel. Op 10 maart 1489 werd Stratum tot een zelfstandige parochie verheven, met de ridderheilige Georgius (zoals al voor de kapel het geval was) als patroonheilige. De middeleeuwse Sint-Joriskerk met losstaand luidhuis stond aan de overzijde van de Gasthuisstraat. Om de kerk lag het kerkhof. Net als de andere kerken in de regio was in de reformatieperiode ook deze kerk in handen van de gereformeerden, waarna het in 1796 weer terugkwam aan de katholieken (figuur 36). In 1847 werd het nog eens vergroot, maar al snel was er toch weer ruimtegebrek. De huidige kerk werd in 1885 voltooid, waarna de oude werd afgebroken. Het luidhuis volgde enkele decennia later. Het kerkhof was al in 1889 officieel gesloten. Nog in 2004 werden stoffelijke resten op de plaats van het oude kerkhof aangetroffen.⁷¹

⁶⁸ Van Berkel en Samplonius

⁶⁹ Van Asseldonk, 2003, 275; <http://www.rhc-eindhoven.nl/artikel/1884/Gebied-Stratum>

⁷⁰ <https://www.bhic.nl/bestuur-en-rechtspraak-1572-1795-155>

⁷¹ <https://www.atelier-terreearde.nl/images/stories/site/pdf/specials/03.pdf>

Figuur 35. De situering van de vroegere gemeente Stratum ten opzichte van de huidige structuur van de stad.

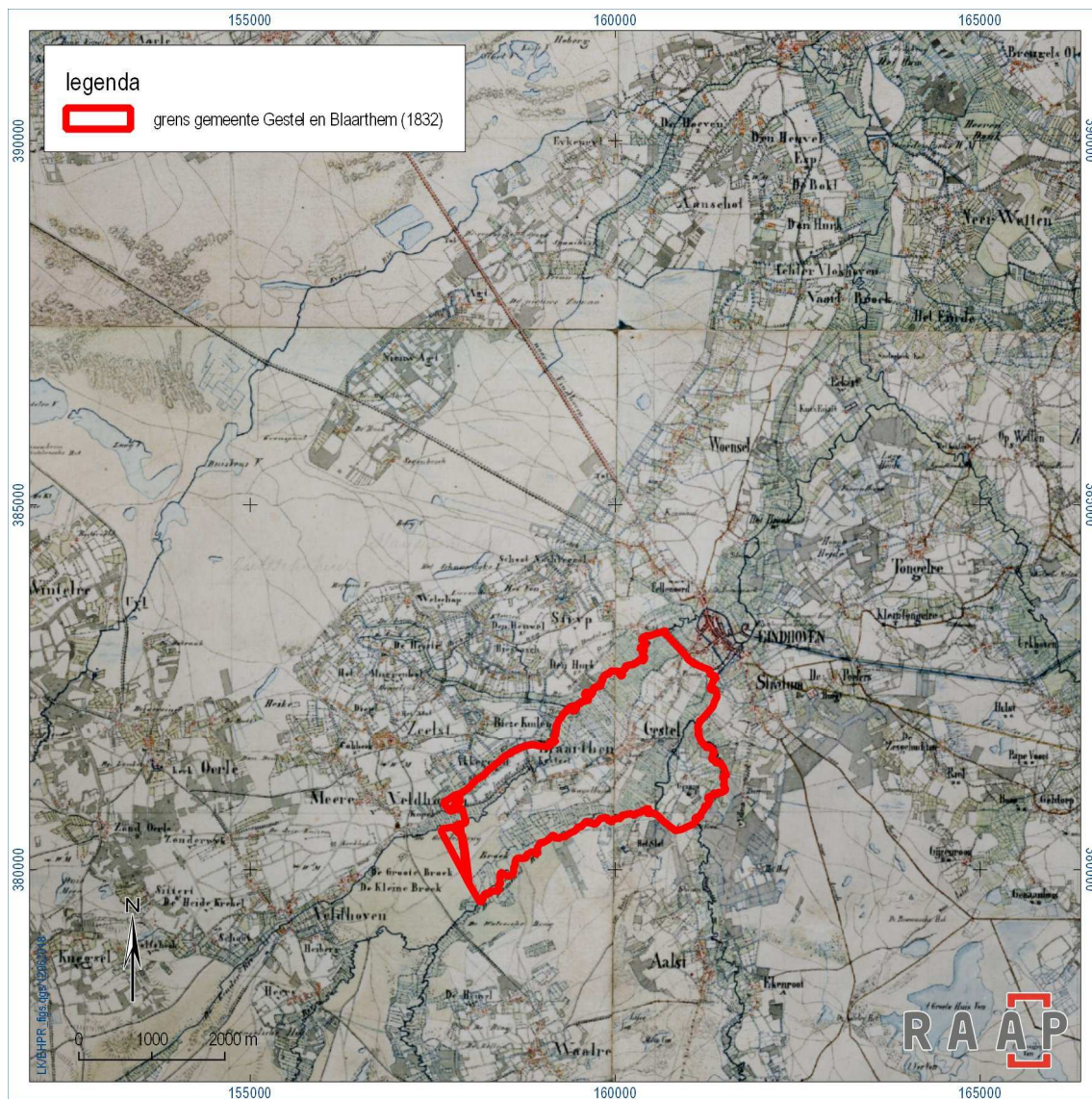
Figuur 36. De oude kerk van Stratum, getekend door Hendrik Spilman in 1732 (bron: eindhoveninbeeld.com).

3.8 De ontwikkeling van Gestel en Blaarthem

3.8.1 Landschappelijke structuur

De hoofdstructuur

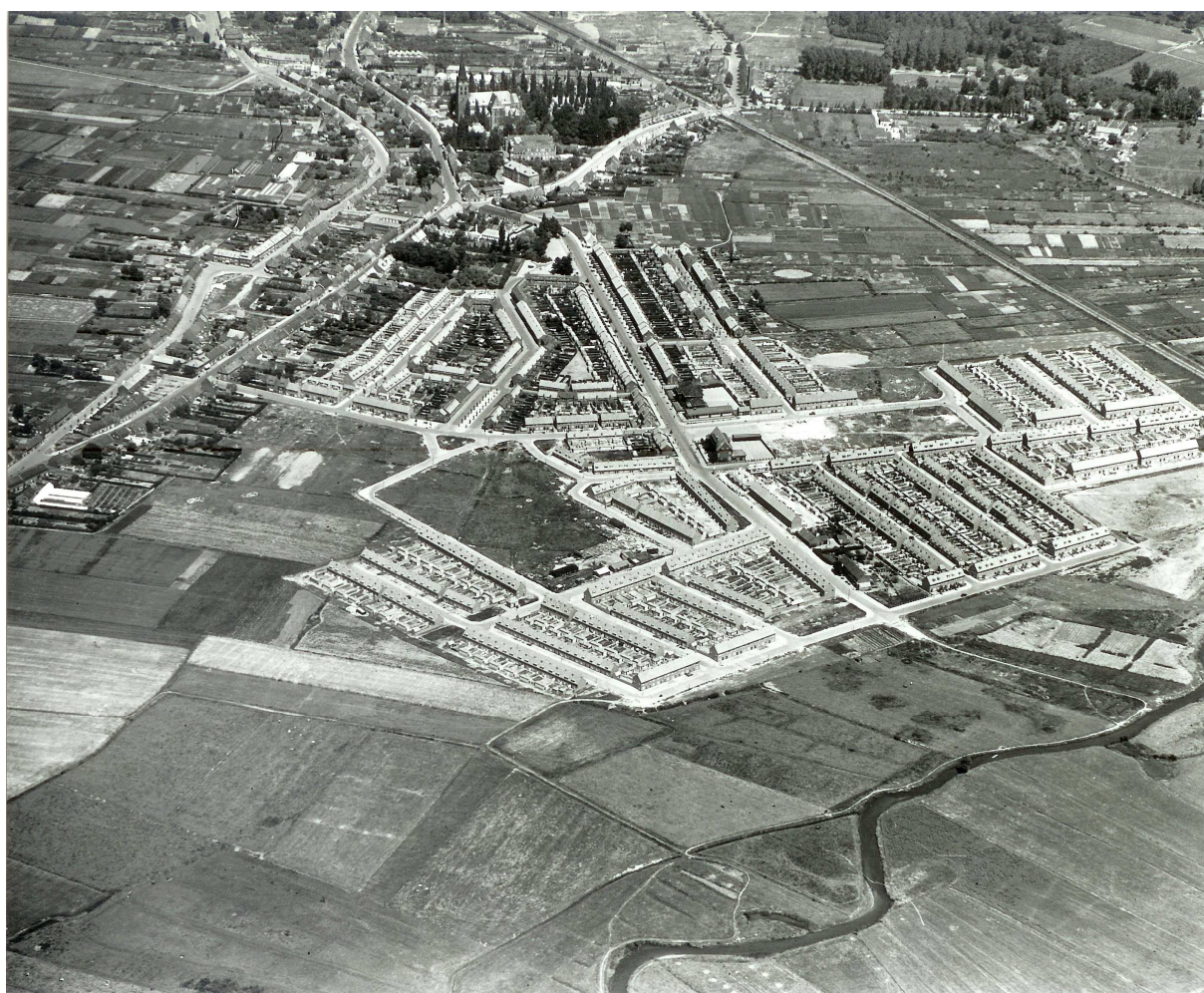
Het rondje rond door gemeente Eindhoven zoals die in 1920 na de fusie gevormd werd besluiten we met een blik op het historisch cultuurlandschap van Gestel en Blaarthem (figuur 37). Het landschap van Gestel c.a. week sterk af van de omringende plattelandsgemeenten, doordat het in de nieuwe tijd geen of weinig woeste grond kende. Gestel bestond voornamelijk uit een langgerekte dekzandrug, ingeklemd door twee beekdalen van de Dommel en de Gender. Op het uiteinde van deze dekzandrug werd de stad Eindhoven gesticht. Op de rug zelf lagen de nederzettingen Gestel (in het noorden) en Blaarthem (in het zuiden en tegen een nabijgelegen rug). Onder invloed van de langgerekte structuur en de verbindingsweg naar Eindhoven ontwikkelden zich beide dorpen al snel tot lintstructuren. Het kleinere gehucht Gennep, tussen Dommel en Tongelreep, hoorde van oudsher ook tot Gestel c.a.

Figuur 37. De contouren van de gemeente Gestel en Blaarthem zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850. Het uiterste westelijk deel werd later aan de buurgemeente afgestaan.

Het kasteel van Blaarthem was de belangrijkste notabele woning in deze voormalige gemeente. Het kasteel, in 1436 vermeld als blokhuis met gracht en in 1525 als *dat Borchtken*, lag aan de rand van een kleinere dekzandrug, zuidwestelijk van de grote rug van Gestel. Op het kasteel, mogelijk ooit een mottekasteel, woonden de heren van Blaarthem. Bij hun kasteel stond een kerk, waar de heren werden begraven. Vanaf 1497 hadden de kasteelheren ook het recht de pastoor ter benoeming voor te dragen. Tussen 1529 en 1912 ging het huis, met daarbij een watermolen, steeds door vererving in andere handen over. In 1914 werd de ruïne gesloopt. De slotgracht werd in 1928 gedempt met de vrijgekomen aarde na het afgraven van de kerkheuvel. Resten van het kasteel zijn in 1974 opgegraven.⁷²

Een tweede notabele woning was Gagelbosch, al in de vroege 17e eeuw door welgestelden bewoond. Na 1696 verviel het, en in 1718 werd opdracht tot sloop gegeven. Het laatste bijgebouw viel in 1968 onder de slopershamer. Nu staat hier, aan de noordzijde van de lange rug van Gestel, een gelijknamig centrum voor ouderenzorg.⁷³

Figuur 38. Bouw van de wijk Bennekel bij Gestel op een luchtfoto uit 1950, gezien vanuit het zuiden met links het oude lint. Rechts zien we hoe het dicht het dal van de Dommel werd genaderd (bron: Gemeente Eindhoven).

⁷² Zie voor meer informatie: Arts e.a., 1996; Peters, 2011

⁷³ Arts e.a., 1996; Peters, 2011

Op Aalster grondgebied lag het Slotje van Aalst.⁷⁴ Vanwege de nabijheid bij Gestel behandelen we het hier. Het eigenlijke Slotje lag wat verder naar het westen, waar we nu de High Tech Campus vinden. In ons onderzoeksgebied lag nog in 1850 de tuinaanleg, onder meer met een bosperceel met kruisende lanen en daarin aangelegde vijvers en watergangen. Het laatste edelmanshuis met de naam Het Slot brandde in 1927 af. Alleen de oude kelder bleef bewaard onder een nieuw woonhuis. In 1958 werd dit pand aangekocht door Philips, waarna het moest wijken voor het Natuurkundig Laboratorium. Het oude park bleef van bebouwing gevrijwaard (vermoedelijk door de scheidende werking van de voormalige spoorlijn),⁷⁵ maar wel verdween vóór 1953 het opgaand bos. Een vijver bleef vermoedelijk tot in de jaren 1980 liggen. Alhoewel de beplanting verdwenen is, is de landschappelijke hoofdstructuur, met name de verkaveling, nog vrijwel intact. Het perceel is daarmee een belangrijke herinnering aan het oude Slotje van Aalst.

Het beeld op de kenmerkenkaart (kaartbijlage 1)

De grote akker van Gestel en Blaarthem kende een afwisseling tussen meer open en meer beplante delen. Het cultuurlandschap moet vanaf de late middeleeuwen sterk beïnvloed zijn geweest door de vele erven langs de doorgaande weg, en de landschappelijke versnippering zal deels ook met die alomtegenwoordige erven te maken hebben.

Met name het beekdal van de Gender was uniek in zijn soort in Eindhoven, vanwege de breedte en de wijze van verkavelen. Er waren lange strookkavels aangelegd, soms wel meer dan 800 meter lang van de dekzandrug tot aan de beek zelf. De kavels zelf waren soms niet meer dan 20 meter breed. Langs alle kavels stond perceelsrandbeplanting, ook langs de strookkavels in het dal van de Dommel.

3.8.2 *Betekenis van de naam*

De plaatsnaam Gestel (*Ghestel*, 1361) is afgeleid van het oudnederlandse geest 'zandgrond', wellicht met het verkleinwoord –el.⁷⁶ Ook wordt gedacht aan een uitgang op het eerder besproken lo 'open, licht bos'.⁷⁷ Van Berkel en Samplonius werpen zelfs nog de mogelijkheid **gastsali* 'gasthuis' op, maar daarvoor zijn in Gestel geen lokale aanwijzingen.⁷⁸ De hoge zandgrond is in Gestel heel duidelijk aanwijsbaar, tussen de beekdalen van Gender en Dommel.

De naam Blaarthem (*Blartehim*, 1173) is lastiger te verklaren, maar ongetwijfeld net als Stratum afgeleid uit –heem 'woonplaats'⁷⁹ en daarmee naar alle waarschijnlijkheid vroegmiddeleeuws. Künzel e.a. wijzen voor het eerste deel op de gereconstrueerde term **blaarte* 'boomloze plaats', hetgeen op zichzelf heel goed past bij het culturele achtervoegsel dat wijst op een in gebruik genomen gebied.⁸⁰

3.8.3 *Historisch-bestuurlijke context*

De hertog van Brabant had vanouds de rechtspraak over Gestel in handen. In 1559 gaf hij die in pand aan Willem van Oranje.⁸¹ Blaarthem was een zelfstandige heerlijkheid, die in 1559 werd gepand door

⁷⁴ Zie ook de lijst van kastelen en kasteelplaatsen in Noord-Brabant, opgesteld door de Stichting Kastelenlexicon Nederland (<http://www.brabantskasteel.nl/voorlopige-lijst.html>). Het RHC in Eindhoven beschikt over een foto van de ruïne van de boerderij na de brand van 1927.

⁷⁵ Weijsschedé & De Poel, 2002

⁷⁶ De Bont, 1969; Künzel e.a., 1989, 148

⁷⁷ Gysseling, 1960; Van Berkel en Samplonius, 2006, 149

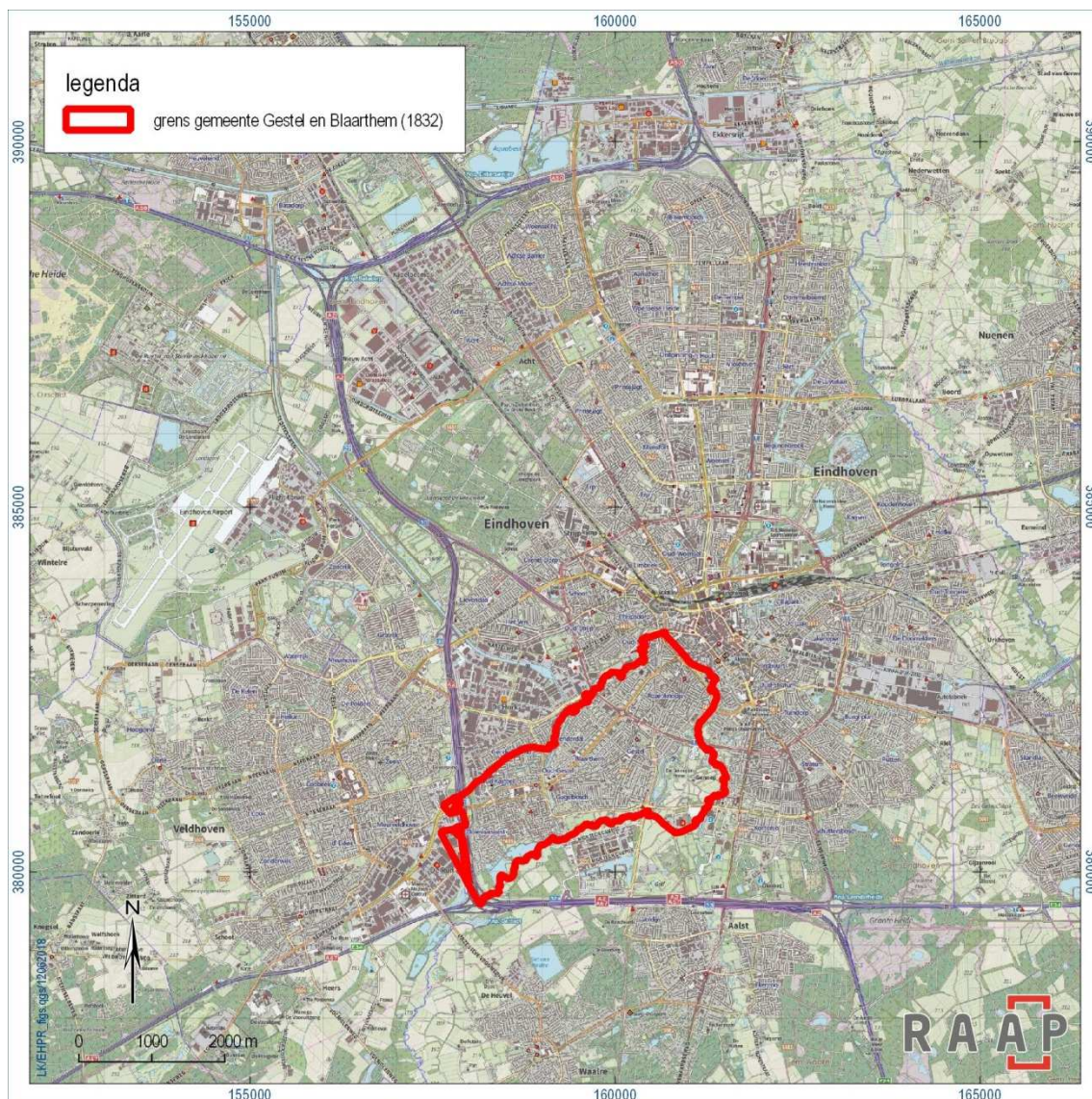
⁷⁸ Van Berkel en Samplonius, 2006, 149

⁷⁹ Moerman, 1956, 86

⁸⁰ Künzel e.a., 1989, 91; Van Berkel en Samplonius, 2006, 60

⁸¹ Van Asseldonk, 2003, 275

Roelof van Eijck. Hij voegde de schepenbank daarvan in 1562 samen met die van Veldhoven en Zeelst.⁸² In 1795 werd Gestel een zelfstandige gemeente, separaat van Stratum en Strijp (figuur 39).

Figuur 39. De situering van de vroegere gemeente Gestel en Blaarthem ten opzichte van de huidige structuur van de stad.

3.8.4 Kerkelijke ontwikkeling

De oorspronkelijke parochiekerk stond in Blaarthem, nabij het kasteel van Blaarthem, en daarvan vermoedelijk een eigenkerk (figuur 40).⁸³ Gestel zelf, een lintdorp langs de weg naar Eindhoven, kende een Onze Lieve Vrouwe-kapel. In 1648 vielen kerk en kapel aan de gereformeerden, waarna aan de huidige Blaarthemseweg een schuurkerk in gebruik genomen werd.

Na de teruggave in 1798 zaten de katholieken met een slecht onderhouden kerkgebouw. Net als in Woensel viel de toren op 9 november 1800 door het dak van het kerschip. Uiteindelijk werden de

⁸² Van Asseldonk, 2003, 71 & 276-277

⁸³ Aan welke heilige deze kerk gewijd was, is niet duidelijk. De Bont (1993) spreekt over Lambertus, ook de patroon van de huidige kerk van Gestel, maar elders is wel sprake van de heilige Severinus.

resten ervan in 1834 opgeruimd. De kerkheuvel van Blaarthem, met daarin het kerkhof, werd in 1928 volledig afgegraven.

Toen er in 1833 een locatie voor een nieuwe kerk gezocht moest worden, viel de keuze op Gestel. Deze kerk werd in 1910 vervangen door de huidige. De kerk van Blaarthem was inmiddels tot kapel vervallen.

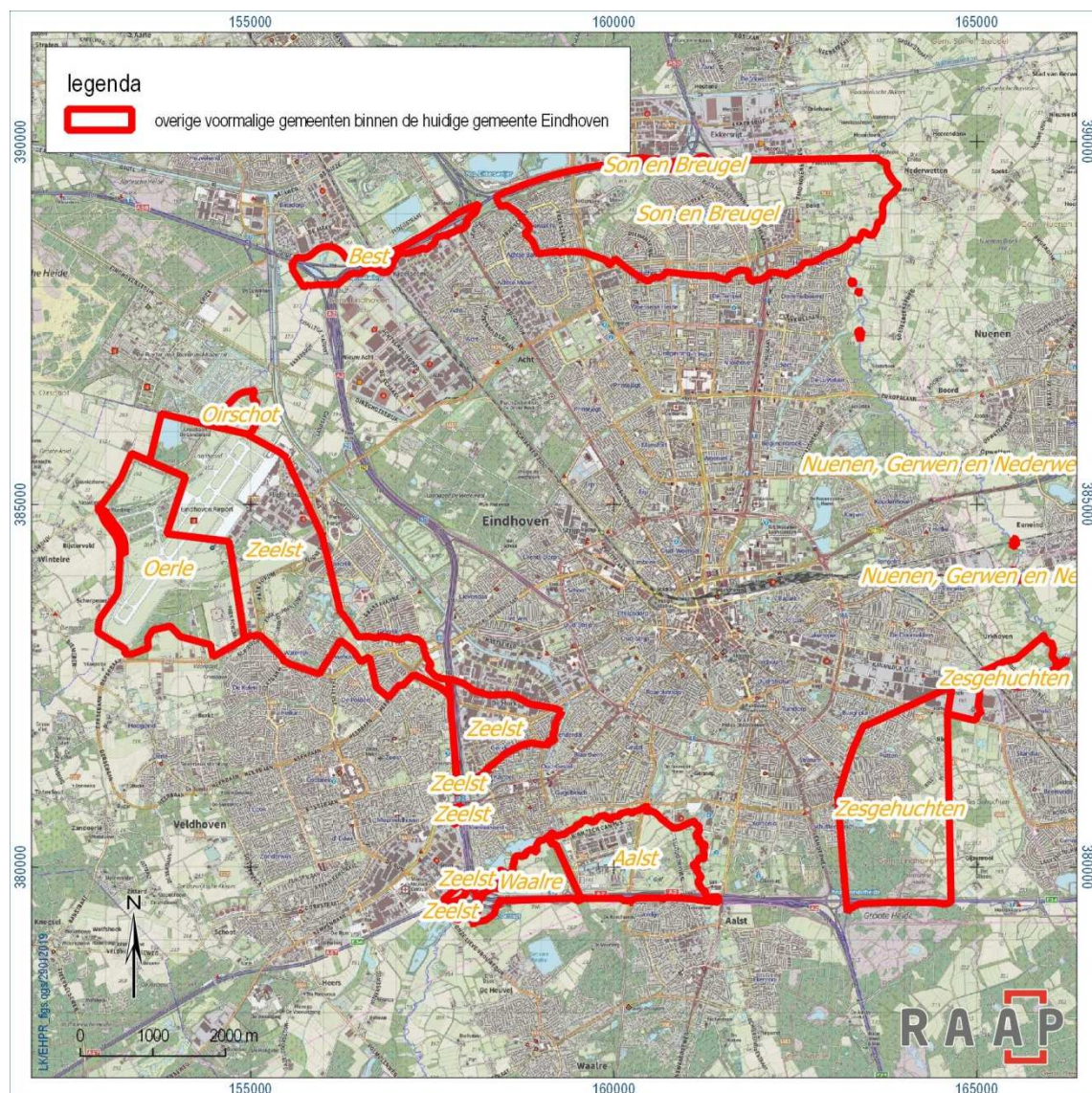

Figuur 40. Het oude kerkje van Blaarthem (bron: eindhoven-in-beeld.nl).

3.9 Overige voormalige gemeenten

3.9.1 Inleiding

Binnen het plangebied zoals we dat hier bestuderen lag nog een aantal andere voormalige gemeenten, te weten Son en Breugel, Zesgehuchten, Aalst, Waalre, Zeelst, Oerle, de gemeente Vessem, Wintelre en Knegsel, Oirschot en Best. We lopen deze gemeenten hieronder kort langs voor hun landschappelijke aspecten in relatie tot het huidige stedelijk gebied van Eindhoven (figuur 41).

Figuur 41. Delen van andere gemeenten, naar de situatie van 1832, die nu binnen de gemeente Eindhoven liggen. De zes gemeenten die in 1920 samengingen zijn in dit beeld niet weergegeven. Soms gaat het om heel kleine grenscorrecties, zoals met de gemeente Nuenen, Gerwen en Nederwetten.

3.9.2 Son en Breugel

In 1973 werd het deel van de gemeente Son c.a. aan de gemeente Eindhoven toegevoegd dat feitelijk de voortzetting van het oude cultuurlandschap van Woensel in het oosten en Acht in het westen was. Ten noorden van de Sonse Waterloop lagen de gehuchten Bokt en Esp die nu in het Eindhovens buitengebied liggen, maar ook de hoeven Hurk en Blixembosch die wel binnen ons plangebied liggen. Anders dan ten zuiden van de Sonse Waterloop was het eigenlijke akkercomplex hier veel smaller en de zone waarin de bebouwing lag wat natter en bosrijker. Ten westen van deze bosrijke zone lag de Esper Heide. Verder westelijk lagen, aan weerszijden van de Groote Beek, de akkers van Aanschoot in het oosten en Mensfort / Hoeven in het westen. Een deel van dit cultuurlandschap is als groene enclave in de bebouwde kom bewaard gebleven en in het rapport over het buitengebied behandeld. De overgang naar de heide ten noordwesten van Mensfort valt slechts voor een klein deel binnen het plangebied.

3.9.3 Zesgehuchten

Te Zesgehuchten hebben we te maken met de overgang van het oude cultuurlandschap rond Riel, met zijn open akkers, naar de natte heidevelden tussen Riel en Stratum. In de randzone van de akkers rond Riel lag nog het gehucht De Putten. Verder waren het in het midden van de 19e eeuw vooral gebieden met systematisch aangeplante natte broekbossen en een enkele opener broek- of kampongtingning, zoals direct rond De Putten. Deze broekbossen liepen in de gemeente Stratum door.

Figuur 42. Het beschermd dorpsgezicht Riel, buiten het stedelijk gebied van Eindhoven gelegen (foto: Luuk Keunen, 23 maart 2017).

3.9.4 Aalst & Waalre

In 1973 werd ook een deel van de gemeente Waalre geannexeerd. Het gaat om het gebied tussen de Dommel en de A2 dat eertijds deels tot Waalre, deels tot Aalst behoorde (figuur 43). In dit relatief natte broekachtige gebied is de Hightech Campus aangelegd. In het westen lag een nat heideveld met een systematische bebossing uit de late 19e eeuw, in het oosten de kampongtingning rond Het Slot, dat op zichzelf als buitenplaats is gekarakteriseerd. Het gebied daartussen werd in de vroege 20e eeuw tot landbouwgrond ontgonnen. In dit systematisch verkavelde gebied werd de Julianahoeve gebouwd. Deze boerderij werd afgebroken toen de A67 werd aangelegd.

Figuur 43. Het viaduct van de N2/A2 over de Velddoornweg, de verbinding tussen Gennep en het dorp Aalst (foto: Luuk Keunen, 23 maart 2017).

Figuur 44. Grensgebied van Eindhoven en Aalst-Waalre, rechtsonder, in 1964. De Bayeuxlaan-Professor Holstlaan is hier in aanleg. Centraal in beeld ligt de toen nog agrarische buurt Gennep. Geheel rechts zien we het eerste begin van het latere Gennepse Sportparken, de ijsbaan (bron: Gemeente Eindhoven).

3.9.5 *Zeelst, Oerle, Oirschot en Vessem, Wintelre en Knegsel*

Het gedeelte van de voormalige gemeente Zeelst⁸⁴ dat in meerdere fasen bij Eindhoven is gevoegd betreft zowel oud agrarisch cultuurlandschap in de vork van twee zijlopen van de Gender (met de gehuchten Biezenkuilen en Heistraat) als een fors deel van de Zeelstse Heide waarop het vliegveld zou verrijzen. Heistraat en Biezenkuilen vormen als het ware de noordoostelijke rand van het grote dekzandeiland van Zeelst – Meerveldhoven – Veldhoven. Het grote heideveld ten noorden hiervan was verdeeld tussen de aangrenzende dorpen en gemeenten, te weten Strijp, Woensel, Zelst, Oerle en Vessem c.a., en liep in het noordwesten verder tot aan Oostelbeers en Oirschot. Binnen de huidige gemeente Eindhoven liggen nog delen van de heideontginning die in de 19e eeuw tot Vessem c.a., Oerle en Oirschot hadden behoord.

In de vroege 20e eeuw werd het deels met naaldbout beplant en deels tot landbouwgrond ontgonnen. Vanaf 1932 ontwikkelde zich hier een vliegveld, dat lange tijd tevens een militaire functie had. De ontwikkeling ging in stappen ten koste van het vroegere cultuurlandschap van heideontginningen.

3.9.6 *Best*

Het areaal van de gemeente Best dat in de loop der tijd bij de gemeente Eindhoven werd gevoegd, is zeer klein. Het gaat om een aantal grenscorrecties ten noordwesten van Acht, in een jonge heideontginning.

3.10 Vroege verstedelijking en de ontwikkeling van Groot-Eindhoven

3.10.1 *Insteek*

De economische, ruimtelijke en politiek-bestuurlijke ontwikkeling van Groot-Eindhoven zijn nauw met elkaar verbonden. Omdat ons primaire doel het beschrijven en analyseren van het (prestedelijk) landschap is, zullen we ons focussen op het ruimtelijk aspect. De andere twee ontwikkelingen zullen we onder de loupe nemen om de landschapsontwikkeling te verklaren.

3.10.2 *Vroegste verstedelijking buiten de gracht*

De eerste verstedelijking buiten de omgrachting van de stad vond al in de late middeleeuwen plaats langs de uitvalswegen buiten de poorten, te weten het Fellenoord in de richting van Woensel, De Bergen in de richting van Gestel en het Brugeind⁸⁵ in de richting van Stratum. Daarbij was Fellenoord op de rand van de dekzandrug van Woensel aangelegd⁸⁶, De Bergen op de dekzandrug van Gestel en Brugeind in het beekdal en op de rand van de dekzandrug van Stratum.

Zij vormden als het ware voorsteden van de middeleeuwse stad Eindhoven. De stadsplattegrond van Jacob van Deventer (zie figuur 9) laat zien dat er toen van deze voorsteden al sprake was. Deze verstedelijkingstendens zette zich tot in de 19e eeuw op een relatief laag tempo voort.

Een eerste vorm van industrialisering is te herkennen op het kadastraal minuutplan. Overal in de stad waren kleine fabriekjes aanwezig. De opkomende industrialisering in de 18e en 19e eeuw zorgde voor een verdere verdichting van de bebouwing in de linten. Dat gold met name voor Stratum en Gestel, die relatief dicht bij de stad lagen. Een eerste villabuurtje verrees ten oosten van de stad, op het terrein dat

⁸⁴ Zeelst ging in 1921 op in de nieuwe gemeente Veldhoven, een fusie van Veldhoven en Meerveldhoven, Oerle en Zeelst.

⁸⁵ Het Brugeind was het bebouwde gebied over de Dommel in Stratum, tussen de Stratumsedijk en de Geldropseweg.

⁸⁶ In het noorden lag het beekdal, van de Gender in dit geval, binnen de stadsomwalling. Het heeft er alle schijn van dat de noordelijke halfronde afsluiting van de stad een secundaire uitbreiding van vóór 1560 is geweest, waarbij een vroegste voorstad langs de Demer binnen de stadswal is gehaald. Dat zou betekenen dat de Vrijstraat – Marktstraat – Nieuwstraat een vroegere noordelijke afsluiting van de eerste stad zou kunnen zijn geweest.

in 1874 van Woensel naar Eindhoven was overgegaan.⁸⁷ Andere ontwikkelingen rond de stad waren het gevolg van de vestiging van grotere fabrieken aan de west- en zuidzijde van de stad. Hier was de verstedelijking en industrialisering in de tweede helft van de 19e eeuw het best te merken, vermoedelijk als gevolg van de aanwezigheid van de Dommel en de stadsgracht (figuur 45).⁸⁸

Rond de eeuwwisseling verplaatste het zwaartepunt van de industriële ontwikkeling zich naar de oostzijde, waar sinds 1846 het Eindhovens Kanaal lag en waar ook de spoorlijn (1866) langsleiep. Textiel, tabak en gloeilampenfabricage waren de belangrijkste sectoren. Met name in de textiel maakte de huisnijverheid plaats voor de industriële vervaardiging. Huisvesting van arbeiders bleef een probleem, en het zou lang duren voor er voldoende woningen nabij de fabrieken waren. Daarvoor bouwde men vooral goedkoop in de omliggende dorpen en langs de uitlopers. Wel werd er sterk in transportmiddelen voor goederen en personen geïnvesteerd.⁸⁹

3.10.3 *Spreiding van bedrijvigheid*

Een zeer belangrijke episode voor de stedelijke ontwikkeling van Eindhoven was het verplaatsen van de fabriek van Philips⁹⁰ vanuit de stad naar Strijp in 1910. Daar kon men een goede aansluiting op het spoorwegnet krijgen.⁹¹ Deze stap zou veel betekenen voor de latere stedenbouwkundige ontwikkeling van Eindhoven.

3.10.4 *Ontsluiting als basis voor verstedelijking*

Hiervoor zagen we al dat de aanleg van het kanaal en de spoorlijnen invloed hadden op de wijze waarop de stad zich ontwikkelde. Datzelfde vond plaats toen in de late 19e eeuw de infrastructurele verbindingen met de omliggende dorpen werden verbeterd. Met name de verbindingen met Strijp en Tongelre door de beekdalen werden verbeterd. Daarin investeerden zowel de gemeente als de provincie. Langs enkele van deze wegen, zoals de Geldropseweg, Willemstraat, Tongelresestraat en Parklaan, verschenen later de eerste buurtjes.

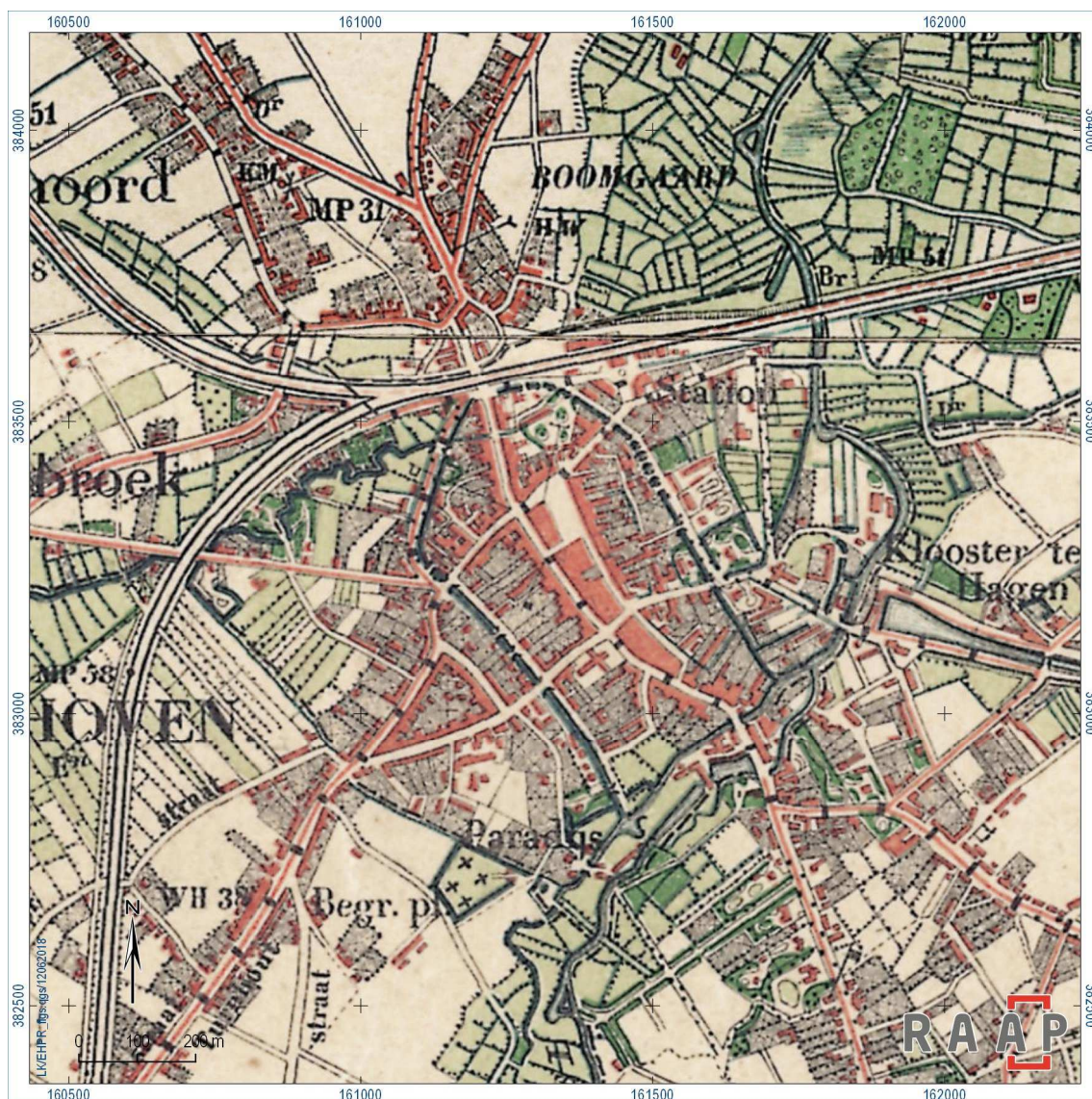
⁸⁷ Van Oorschot, 1982, 25

⁸⁸ Van Oorschot, 1982, 26

⁸⁹ Van Oorschot, 1982, 26; Beekman, 1982, 11-14

⁹⁰ De eerste fabriek van Philips stond aan de Emmasingel.

⁹¹ Van Oorschot, 1982, 27

Figuur 45. De verstedelijkende omgeving direct rond de binnenstad (Chromotopografische Kaart des Rijks, 1901).

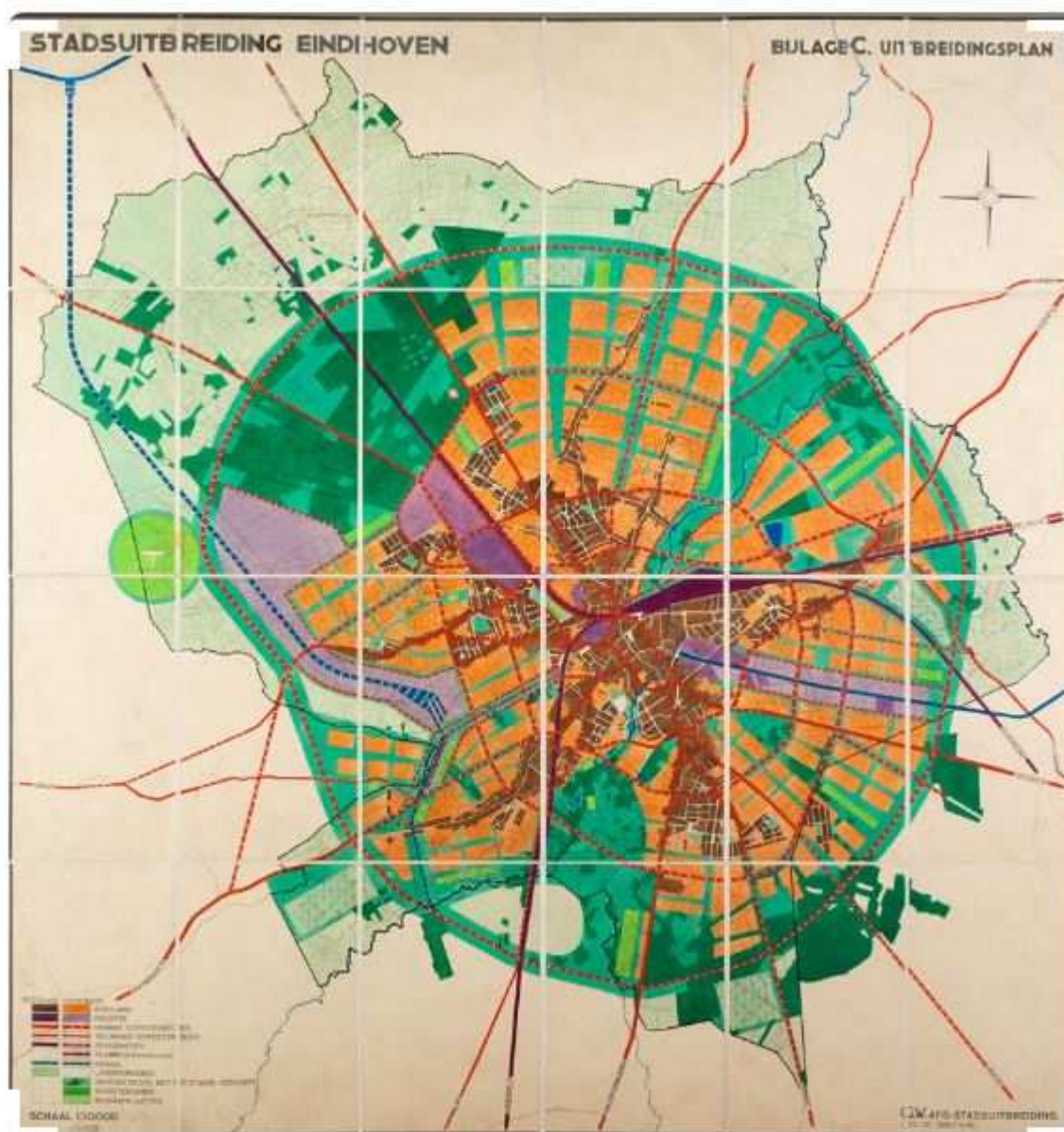
3.11 De verstedelijking en het landschap

3.11.1 Aanloop naar een nieuwe ordening

De vroegste planmatige stedelijke uitbreidingen voor arbeiders dateren van na 1910. Philipsdorp in Strijp is één van de vroegste voorbeelden.⁹² Karakteristiek voor deze vroege uitbreidingen is de inpassing van bestaande landschappelijke structuren, zoals wegen, en het voortbouwen op de bestaande verkaveling van het landschap. Waar de stijl minder aansloot op de bestaande verkaveling, werd veelal wel binnen bestaande landschappelijke eenheden, zoals een afzonderlijk akkercomplex, gebouwd. Een voorbeeld daarvan is het Villapark Den Elzent.⁹³ Een belangrijke reden daarvoor is de bijzondere status die de beekdalen al vanaf 1918 in de verschillende stedenbouwkundige visies hadden, waarover we hiervoor al gesproken hebben (figuur 46).

⁹² Beekman, 1982, 16

⁹³ Beekman, 1982, 18

Figuur 46. Algemeen Uitbreidingsplan van Eindhoven, 1929-1930. Ook in dit plan is de Dommel en in mindere mate de Gender ingepast (bron: schatkamer.nai.nl).

Tegelijk was men er zich van bewust dat het kenmerkende van Eindhoven, namelijk de linten en radialen naar de verschillende dorpen, een probleem voor de eenwording vormde. De kanalen en spoorlijnen, die zich ruimtelijk ook als radiaal gedroegen, speelden in dat probleem ook een rol. In de stedenbouwkundige visies is steeds geprobeerd om dit probleem op te lossen, en dat kon pas toen het gebied bestuurlijk één geheel werd in 1920. Een intergemeentelijk overleg tussen vijf gemeentebesturen leverde maar beperkt resultaat op.⁹⁴ Een eerste stedenbouwkundig plan werd vanaf 1916 opgesteld om wilde particuliere verkopen voor te zijn.⁹⁵ De beschrijving ervan over de status quo is treffend: *Een centrale kom, die straalsgewijs een achttal armen uitspreidt, welke naar de einden steeds dunner worden. Het dorp Tongelre staat op zichzelf zonder vast aangesloten straten met de stadskern.*⁹⁶ Men wilde eenheid creëren door het oude patroon van bouwen langs de linten te

⁹⁴ Beekman, 1982, 20-21

⁹⁵ Beekman, 1982, 23

⁹⁶ Beekman, 1982, 27

doorbreken. Verkeerskundig werden de linten en vooral de straten in de stad als problematisch ervaren. Bovendien werden de grondprijzen door de industrie in het centrum opgedreven.⁹⁷ Gekozen werd voor het idee van de tuinstad, met splitsing van functies als wonen van de arbeiders, het ordenen van de fabrieken in speciale sectoren, het recreëren in volksparken, openbare voorzieningen in de stadskern, etc. Het koppelen van fabrieken en wijken, zoals in Strijp, wilde men tegengaan.⁹⁸

3.11.2 *Het prestedelijk landschap van Eindhoven*

Dit rapport beoogt niet de volledige stedenbouwkundige geschiedenis van Eindhoven te gaan beschrijven, met al zijn periodieke veranderingen. Wel willen we aan de hand van een globale periode-indeling nagaan hoeveel invloed de belangrijkste stedenbouwkundige ontwikkelingen op de herkenbaarheid van het prestedelijk landschap hebben gehad. We kunnen daarin heel duidelijk drie perioden onderscheiden. De grote lijn van deze ontwikkelingen zien we op kaartbijlage 2 terug aan de mate van herkenbaarheid van het prestedelijk landschap.

De invloed van de ideeën van Cuypers en Kooen op het prestedelijk landschap (1920-1955)

Ondanks de trendbreuk die Cuypers en Kooen en in hun kielzog Kools in zijn Algemeen Uitbreidingsplan (1921⁹⁹) beoogden, bleef in de hoofdlijn die zij uitzetten en die uiteindelijk ook de basis vormde voor wat er tot na 1955 in Eindhoven gebeurde, de prestedelijke structuur goeddeels herkenbaar:

- De stad als economisch en bestuurlijk middelpunt van de nieuwe gemeente;
- De dorpen als een krans met woon- en werkzones rondom de stad;
- De beekdalen als herkenbare recreatieve structuren door de stad;
- Behoud van de radiale structuur en daarop aanvullen met een tangentielle structuur (ceintuurbanen);¹⁰⁰
- Maken van doorbraken en verbindingen om lokale verkeersproblemen op te lossen.

Het behoud van bestaande radialen is goed te zien aan de wijze waarop Stratum tot aan de Tweede Wereldoorlog verstedelijkte, namelijk tussen en om de Aalsterweg, Leenderweg en Heezerweg. Daardoor ontstond een helder patroon met de prestedelijke uitvalswegen nog steeds als hoofdontsluitingswegen (figuur 47 en figuur 48). Hetzelfde gebeurde in Woensel langs de Boschdijk, terwijl in Strijp de nieuwe buurten werden vastgeknoopt aan de bestaande wegen van de oude gehuchten, zoals Heuvel (Bergen op Zoomstraat e.o.) en Het Ven (Drents Dorp). In Tongelre gebeurde iets vergelijkbaars in de buurten Lakerlopen en Doornakkers¹⁰¹, aan de zuidwest- en zuidoostzijde van het gehucht Klein Tongelre.

⁹⁷ Beekman, 1982, 27-28

⁹⁸ Beekman, 1982, 28-29

⁹⁹ Van Oorschot, 1982, 509

¹⁰⁰ De bouw van de Philipsfabrieken, een besluit van vóór de fusie, stond de aanleg van een ceintuurbaan in de weg.

¹⁰¹ Van Meijel & Bet, 2018

Figuur 47. De Leenderweg als oude uitvalsweg van Stratum richting het zuiden (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

Figuur 48. De Heezerweg als oude uitvalsweg van Stratum richting het zuiden, veel minder stedelijk dan de Leenderweg (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

De inpassing in de bestaande verkaveling was mede het gevolg van het beleid ten aanzien van de grondaankoop: dat ging met stukjes en beetjes. We zien dit bijvoorbeeld terug in het gebied Boschdijk-West, één van de hiervoor genoemde buurten in Woensel.¹⁰² Eén van de genoemde wijken in Strijp was het Drents Dorp, overigens vallend buiten het Uitbreidingsplan van Kools. Daar werd expliciet ingezet op toekomstig agrarisch gebruik vanuit de wijk door (de ouders van) kinderrijke gezinnen uit Drenthe. Ook hier werden bestaande landelijke structuren goeddeels ingepast.¹⁰³ Een vroeg voorbeeld van een wijk die het landschap goeddeels overschreef is Bennekel in Gestel.¹⁰⁴

Grote gebaren: ingrijpende stadsplanning (1945-1975)

Als de Tweede Wereldoorlog is afgelopen, krijgt Eindhoven eindelijk de kans om het verkeerskundig probleemgebied Fellenoord aan te pakken. Een belangrijk deel van het plan is de aanleg van het Hoogspoor. Daarvoor werd een deel van Fellenoord opgeofferd. Tegelijk werd ook de binnenstad aangepakt en de structuur deels gewijzigd, onder meer door de aanleg van de Volderstraat (nu Hermanus Boexstraat).¹⁰⁵

Een belangrijk kantelpunt in de ontwikkeling van Eindhoven is het algemene uitbreidingsplan uit 1946 en de herziening daarvan uit 1950. Ten aanzien van de stadsuitbreiding raakten de tuinsteden en –dorpen uit de gratie. Ze hadden niet gebracht wat men ervan verwachtte en het grondgebruik was veel

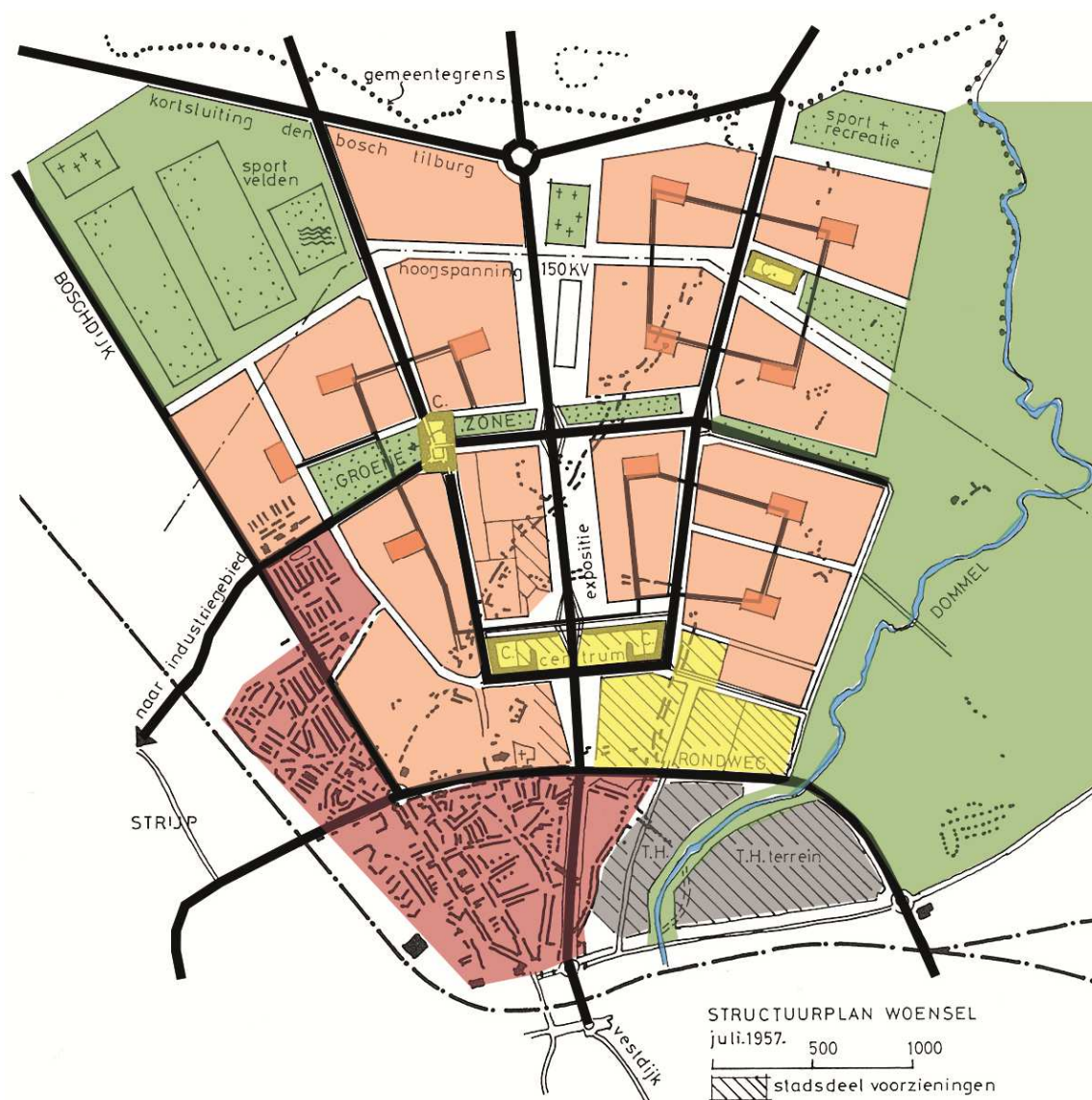
¹⁰² Beekman, 1982, 68

¹⁰³ Beekman, 1982, 69

¹⁰⁴ Beekman, 1982, 71

¹⁰⁵ Beekman, 1982

te extensief. Bovendien ontstonden verkeersproblemen door het vele pendelen. Men richtte zich voortaan op de bouw van woonwijken waarin recreëren, werken en ontsluiting geïntegreerd waren, maar wel gestoeld op een parochiële basis. Ook de auto kreeg een prominentere plek in nieuwe plannen. De wegenstructuur werd hiërarchisch opgezet.¹⁰⁶

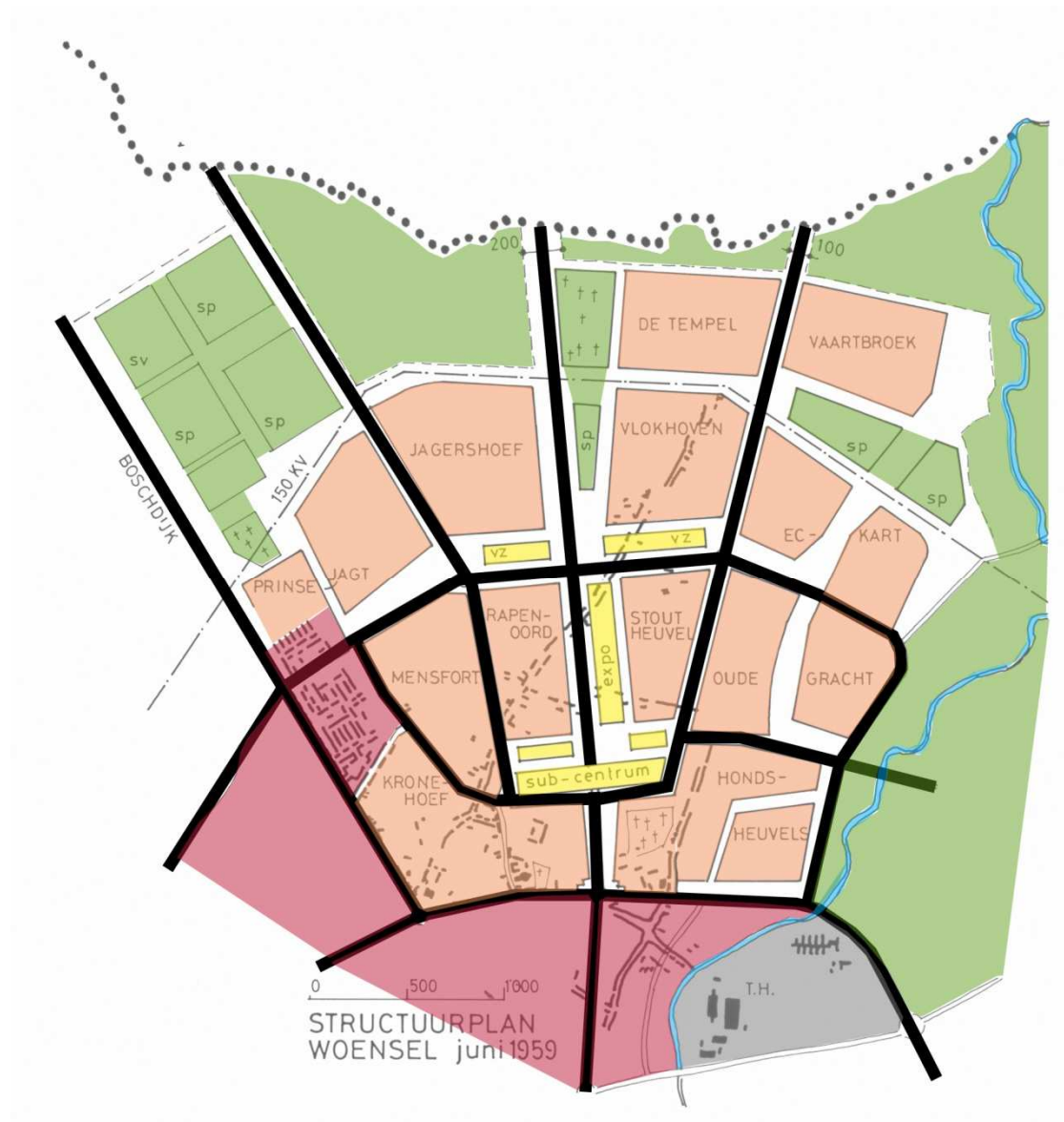
Figuur 49. Structuurplan Woensel, 1957. De oude landschapsstructuur werd goeddeels uitgedumd ten faveure van een op autoverkeer en rationaliteit ingericht systeem. Het oude lint van de Woenselsestraat is ingetekend, maar was niet ingepast. Door een samenspel van procedurele en praktische ontwikkelingen is dit vermoedelijk uiteindelijk deels bewaard gebleven (bron: Beekman, 1982, bewerkt door Leon van Meijel).

Deze insteek vormde de basis voor een fors andere aanpak van nieuwe bouwprojecten. Alleen waar een logische bestaande wegenstructuur aanwezig was, kon daarop worden voortgebouwd. Dat was bijvoorbeeld zo in Stratum, waar de verkeerskundige rol van de radialen zelfs nog werd versterkt.¹⁰⁷ Waar niet op een logische manier kon worden voortgebouwd werden nieuwe structuren gecreëerd en de oude overschreven. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de wijk Genderdal, met de Karel de

¹⁰⁶ Beekman, 1982, 165; Van Oorschoot, 1982, 537

¹⁰⁷ Van Meijel & Bet, 2018

Grotelaan als een nieuwe rechte radiale as.¹⁰⁸ Veel van deze wijken kregen een orthogonale structuur, die niet meer gerelateerd was aan het onderliggende landschap. Zo werd van bestaande wegen geen gebruik gemaakt in het plan voor Prinsejagt, en evenmin in het plan voor Mensfort.¹⁰⁹

Figuur 50. Het op detail aangepaste structuurplan, 1959. De omgeving Oude Gracht is nu opgenomen, waarbij de beekzone is ingepast (bron: Beekman, 1982, bewerkt door Leon van Meijel).

Het hoogtepunt in de nieuwe stadsplanning is het Uitbreidingsplan Woensel (1956) en de daarop geënte structuurplannen (1957, 1959), waarin een plan werd gepresenteerd voor een enorme stadsuitbreiding naar het noorden.¹¹⁰ In de gehanteerde vooruitgangsgedachte werd heel beperkt rekening gehouden met bestaande structuren, maar werd vanuit een ideaalbeeld een beeld neergezet van een wijk, bestaande uit vier sectoren, met nieuwe ontsluitingen, eigen recreatieve zones en daaromheen woonbuurten en voorzieningen. Opvallend is dat in het eerste structuurplan geen rekening

¹⁰⁸ Beekman, 1982, 180-181; De radialen kregen na de Tweede Wereldoorlog weer meer aandacht als ontsluitingsprincipe (Van Oorschot, 1982, 539).

¹⁰⁹ Beekman, 1982, 297; Van Meijel & Bet, 2018

¹¹⁰ Van Meijel & Bet, 2018

werd gehouden met de Doode Gracht, maar dat deze in het aangepaste plan uit 1959 wel terugkomt. Een nieuwe begraafplaats werd niet uitgevoerd; daarvoor kwam het Henri Dunantpark.¹¹¹

Dat raakt aan één van de andere kernpunten van de nieuwe ontwikkeling: een verder uitwerken van de bovenlokale ontsluiting, inclusief de rondweg en de uitvalswegen naar andere grote steden. In Woensel werden de Doctor Berlagelaan, Huizingalaan-Doctor Cuyperslaan, Montgomerylaan en de John F. Kennedylaan als nieuwe radiale ontsluitingen aangelegd. Tangentiaal erdoorheen kwam de 150 kV-hoogspanningsleiding te lopen, min of meer parallel aan de nieuwe tangentielle verbindingen Estafettelaan-Fakkellaan-Roelantlaan-Bisschop Bekkerslaan-Airbornelaan, zuidelijker de 1e Lieven de Keylaan-Winston Churchilllaan-Sterrenlaan en in het zuiden de Europalaan.¹¹² Hierop werden de nieuwe wijken aangesloten.

Figuur 51. De gespaarde boerderij Woenselsestraat 306 (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

Uit de analyse van Hüsken blijkt dat de oude structuur niet alleen volledig werd overschreven door de facto vanaf een Tabula Rasa te starten, maar ook dat in slechts enkele jaren tijd van de vele tientallen historische boerderijen er slechts 4 resteerden (figuur 51). Als we de ontwikkeling van Woensel bekijken, zien we daarin twee opvallende elementen:

- De Woenselsestraat-Vlokhovenseweg bleef als lint tussen de nieuwe wijken deels bewaard, als een Fremdkörper in een moderne stad met lucht, licht en ruimte.¹¹³ De topografische kaart uit 1973 laat heel fraai zien, en dat zien we ook op talloze luchtfoto's terug, dat men het

¹¹¹ Beekman, 1982, 332-333

¹¹² Beekman, 1982, 331

¹¹³ Van Meijel & Bet, 2018

gebied langs Montgomerylaan en Kennedylaan tot aan het toen nog landelijke Philipswijk had volgebouwd. Er was al het nodige gesloopt ¹¹⁴, maar de bebouwing langs het lint was nog goeddeels gespaard gebleven (figuur 52). Een tweede fase in de verstedelijking was het opvullen van de 'overhoekjes' tussen het lint en de orthogonaal opgezette wijken. Waar daarbij het lint in de weg lag, moest het alsnog verdwijnen, zowel de bebouwing als de weg zelf. Dat betekende bijvoorbeeld, dat het lint tussen Michelangelolaan en Vlokhovenseweg sneuvelde, evenals een deel van het lint tussen het einde van de Tonnaerstraat en het begin van de Woenselsestraat. Vermoedelijk door procedurele en praktische overgangen is een deel van het lint uiteindelijk bewaard gebleven.

Figuur 52. Terwijl links en rechts actief aan de nieuwe wijken van Woensel werd gebouwd, bleef het lint langs de Woenselsestraat vooralsnog bewaard. De opname is gemaakt in augustus 1964 (bron: gemeente Eindhoven, foto 66420).

- Bij het aanleggen van de orthogonale wijkstructuur rondom de Doode Gracht, in een wijk die de Oude Gracht werd genoemd ¹¹⁵, is de beekloop aangepast tot vijverpartij, zoals al in het structuurplan uit 1959 was beoogd. De vijver en het omliggende park werden een hoofdstructuur in de nieuwe wijk. ¹¹⁶ Verder noordelijk, in Eckart, is de Doode Gracht de grens van het bouwplan geweest. Pas later stak men hier het water over. In het oostelijke deel van

¹¹⁴ Hüsken, 2012

¹¹⁵ Merk op: de topografische kaart van 1973 noemt de wijk Oude Gracht, maar de waterloop nog Doode Gracht.

¹¹⁶ Van Meijel & Bet, 2018

Oude Gracht zien we al een voorzichtige neiging om in het uitgewerkte ontwerp meer van de oude structuren overeen te laten: de Nuenenseweg.

De ommekeer (1975-heden)

Na 1975 kwam er geleidelijk meer aandacht voor de inpassing van bestaande structuren in nieuwe plannen. De oliecrisis van 1973 was daarvoor een stevige aanjager, maar ook de algemene onderkenning dat de oude manier van bouwen de menselijke schaal te boven ging. Aanvankelijk werden vooral bestaande plannen verder uitgevoerd, maar de behoefte aan intiemer bouwen en meer aandacht voor langzaam verkeer was goed verenigbaar met het inpassen van historische wegen in nieuwe plannen. We zien dit bijvoorbeeld terug in Eindhoven's noordelijkste wijk, waar de weg Aanscot in de wijk Blixembosch-Oost is ingepast. Hetzelfde geldt voor de Oude Bosschebaan, het Cantalpad en het Savoiepad in de Achtste Barrier, het behoud van (een deel van) Philipswijk en het gehucht Aanscot, en de inpassing van een aantal lommerrijke paden nabij Acht (Jan van Buurenpad, Piet Verhoevenpad, Rien van Bruggenpad, etc.) (figuur 53).

Figuur 53. Lanen zijn als langzaam-verkeersverbinding zorgvuldig in de structuur van de wijken rond Acht ingepast (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

In Meerhoven is deze benadering met onder meer Het Schaapsdijk voortgezet. Daarbij valt op dat men daar wel is teruggekeerd naar de orthogonale ontwerpstyl (ook wel aangeduid als rationalisme), waarbij de ingepaste structuren enigszins vreemd lijken – terwijl ze dat in de wijken uit de laatste decennia van de vorige eeuw veel minder leken door een bochtige structuur in een onregelmatiger omgeving.

4 Toelichting op de kaarten

4.1 Inleiding

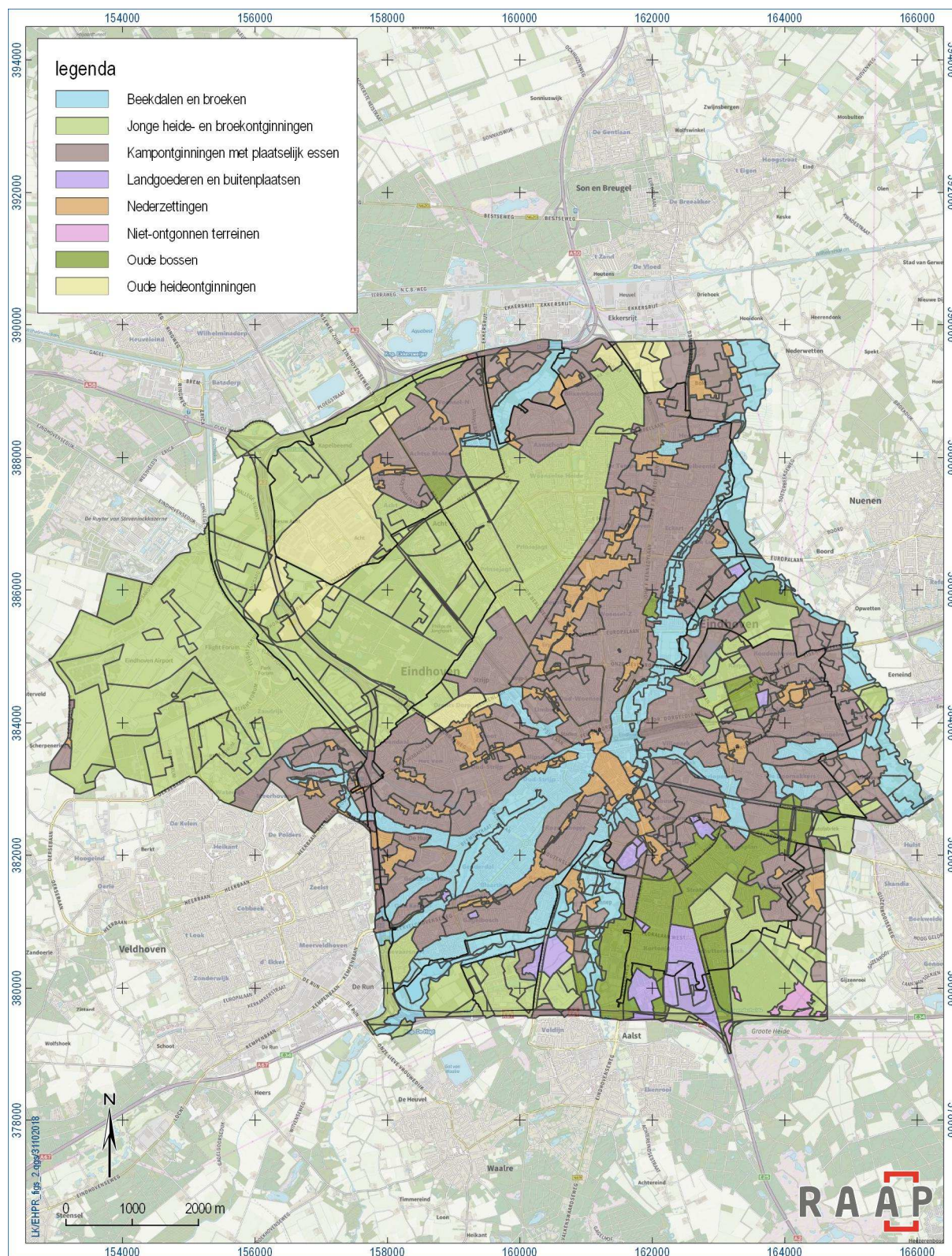
Op kaartbijlage 1 hebben we vooral inhoudelijke feitelijkheden weergegeven. Voor een goede omgang daarmee is het echter ook wenselijk om gradaties in kwaliteit en waarden aan te brengen. Die opgave hebben we, zoals al in hoofdstuk 2 is toegelicht, op twee verschillende manieren aangevlogen. Voor het landschap hebben we in drie gradaties aangegeven hoe herkenbaar de prestedelijke fase nog is. Het kan daarbij om grote patronen gaan, zoals de hoofdlijn van verkaveling van wijken en buurten, maar ook om kleinere patronen als de aanwezigheid van een historische boerderij in een 'nieuwbouwplan'. We hebben daar bewust niet over een waardering gesproken, omdat immers een waardering van het stedelijk gebied veel meer aspecten omvat dan alleen de aanwezigheid van prestedelijke kenmerken.

Een belangrijk deel van de landschapselementen hebben we van een waardering voorzien, waarvan de criteria in hoofdstuk 2 uiteen zijn gezet. De gaafheid ten opzichte van de prestedelijke fase speelt daarin een belangrijke rol.

Zelfs met de beschikbaarheid van deze herkenbaarheids- en waarderingskaarten blijft de inhoudelijke kartering op kaartbijlage 1 van groot belang. Daarop staat immers de feitelijke ruimtelijke structuur weergegeven, en ook staan daarop losse elementen – zoals bomen – die we niet als zodanig in de waardering hebben meegenomen.

In de navolgende paragrafen behandelen we zowel de kenmerken als de herkenbaarheid dan wel waardering, omdat beide sterk samenhangen: waar überhaupt nog kenmerken van de vroegere situatie aanwezig zijn, is de herkenbaarheid danwel waardering ook direct hoger dan waar dat niet het geval is.

In figuur 54 laten we het eindresultaat van de landschapskartering zien, zoals we dat de basis vormt voor de verdere detaillering in de kaartbijlagen.

Figuur 54. Hoofdlanscapen van de gemeente Eindhoven.

4.2 Historisch cultuurlandschap

4.2.1 *Inleiding*

In dit hoofdstuk zullen we niet, zoals we voor het buitengebied wel gedaan hebben, elk landschap uitgebreid gaan beschrijven op basis van de historische kenmerken en datgene, wat er nu nog van te herkennen is. Dat heeft hier immers geen zin, omdat verreweg het merendeel van de landschappen overbouwd en onherkenbaar is. Waar een landschap nog wel herkenbaar is, is dat meest slechts voor enkele kenmerken, en vrijwel nooit als compleet intact landschap. In 0 lichten we in een enkele zin elke legenda-eenheid kort toe.

Daarom steken we het in dit hoofdstuk anders in: we bekijken de hoofdgroepen van alle landschappen, en gaan per hoofdgroep na welke subtypen op de één of andere wijze nog herkenbaar zijn. Voor meer achtergrondinformatie is over vrijwel alle (sub)typen in het rapport van het buitengebied een kenschets te vinden.

4.2.2 *Kampongtingningen met plaatselijk essen*

Kampongtingningen met plaatselijk essen, we spreken lokaal beter van akkers en kampen, waren in velerlei soorten en maten in Eindhoven te vinden. Ze varieerden van grootschalige open akkers tot veel kleinschaliger, besloten complexen van kampen, soms ook in de nattere variant met betrekkelijk veel grasland. Tussenvormen waren ook aanwezig, zoals de akkers met opgaande beplanting als scheiding van verschillende delen.

De kampongtingningen met plaatselijk essen behoren tot de minst herkenbare landschappen van stedelijk Eindhoven na de verstedelijking. Dat is ook wel begrijpelijk, want van de echte open akkers was het belangrijkste kenmerk – de openheid – uiteraard moeilijk te behouden bij de ontwikkeling tot woon- of werkgebied. Van de van oudsher dichter beplante kampen was ten tijde van de verstedelijking veel groen al verdwenen, zodat we het mede daarom ook nu niet meer terugvinden in het stedelijk weefsel.

Twee kenmerken van de akkers en kampen bleken beter de tand des tijds te kunnen doorstaan, alhoewel zeker ook niet volledig. Met name in de vroegste uitbreidingswijken, van vóór 1960, werd de oude wegenstructuur veelal overgenomen. We herkennen dat zowel in de stedenbouwkundige plannen als in het uiteindelijke resultaat. Bijvoorbeeld in Philipsdorp en Schoot, aangelegd op de oude akkers van Strijp, is zowel de wegenstructuur als deels ook de oude verkaveling nog herkenbaar. Datzelfde geldt voor delen van Stratum en Oud-Woensel.

Met name na 1960 ging men met de aanwezige structuren heel anders om. Een nieuw rationeel plan overschreef de oude structuur, en inpassing kwam slechts heel beperkt voor. Van de oude akkers van Woensel aan weerszijden van de huidige John F. Kennedylaan is daardoor helemaal niets meer te herkennen. Datzelfde geldt ook voor andere akkers, zoals die van Gestel en van Tongelre.

Een ander belangrijk kenmerk van de oude akkers, zeker van de open akkers, is het reliëf en de wat hogere ligging. De overgang van de open akkers naar beekdalen of vochtige kampongtingningen is daardoor bijvoorbeeld nog ten zuiden van de oude dorpskern van Strijp (Strijpsestraat – Hastelweg) en ten noorden van de dorpskern van Tongelre (Koudenhovenseweg Zuid – Eisenhowerlaan) waarneembaar. Bij een exacte beschouwing zal dat waarschijnlijk op nog meer plekken zo zijn (figuur 55).

Figuur 55. De kruising van de Koudenhovenseweg Zuid – Eisenhowerlaan ligt lager dan de omgeving. Aan de zuidzijde ligt de oorzaak in een akkercomplex dat naar het noorden toe in lagere, nattere gronden overgaat (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

4.2.3 Beekdalen en broeken

Beekdalen waren tot ver in de 20e eeuw terreinen waar het slecht bouwen was door de onvoordelige hydrologische omstandigheden. Niet voor niets lagen de linten over de hoogste, best begaanbare akkercomplexen en breidde Eindhoven zich in het begin vooral als een zandloper uit. Zelfs met de invloed van kanaal en spoorlijnen in ogenschouw genomen breidde de stad zich tot ver na 1920 vooral uit over de oude akkers van Woensel, Strijp, Stratum, Tongelre en Gestel. De beekdalen gaf men bewust de functie van 'groene long' met parken, zoals in het Algemeen Uitbreidingsplan van Cuypers en Kooken (1918).¹¹⁷ Ook in de latere uitbreidingsplannen, zoals dat van 1922 en 1946, bleven de beekdalen steeds vrij van bebouwing, en waar ze ingepast werden in stedelijk gebied, kregen ze een parkachtige invulling.

De aard daarvan was wel heel divers: aan de Dommel werd op het terrein van de TH alle ruimte gegeven – ondanks de verlegging van de bedding -, maar het ooit zo brede beekdal van de Gender verdween vrijwel volledig onder de bebouwing. Voor de Gender zelf bleef slechts een heel smalle groenzone over, en een dal als dat van de Lakerloop is volledig verdwenen.

In algemene zin is het zo dat waar de beekloop – verlegd of niet – op enkele uitzonderingen na herkenbaar bleef, het beekdal als zodanig werd heringericht. Van een herkenbaar, volledig intact historisch beekdal is binnen de bebouwde kom geen sprake. Ook objecten binnen die dalen, zoals de

¹¹⁷ Andela & Tedder, 2007

watermolen van Woensel, moesten vaak wijken. Waar beekdalen als totaalensemble werden gespaard, zoals dat van de Dommel – Kleine Dommel in het oosten en van de Dommel – Tongelreep in het zuiden, worden deze nog altijd als buitengebied beschouwd. De enige uitzondering zijn de Aanschotse Beemden, die ondanks hun gave karakter wel tot het stedelijk gebied worden gerekend. We hebben ze in het rapport van het buitengebied behandeld.

Gezien de bijzondere toestand van de Eindhovense beekdalen in het stedelijk gebied kunnen we er niet omheen kort te kijken naar de ontwerplaag die over het landschap heen is gelegd. Voor een gedetailleerdere analyse verwijzen we naar afzonderlijke rapporten over de parken in Eindhoven.¹¹⁸ Ons gaat het hier niet zozeer om het tuinarchitectonisch ontwerp, als wel over de zeggingskracht die het nog heeft voor het prestedelijk landschap.

Gender

- Plantsoen langs de Maria van Bourgondiëlaan, ontworpen eind jaren '50 door de Afdeling Plantsoenen, met een grote vijver met een geknikte oeverlaan, overgaand in een singel langs de Maria van Bourgondiëlaan. In aanleg nog gaaf.

Dommel (figuur 56 en figuur 57)

- Dommelplantsoen, aangelegd vanaf eind jaren '20 (ontwerp D.F. Tersteeg) en eind jaren '50 (ontwerp F.J. Fontaine, Afdeling Plantsoenen), met een gecultiveerd deel in het noorden en een ruiger deel in het zuiden, aansluitend op de bestaande landschappelijke situatie.
- Anne Frankplantsoen, aansluitend op het Dommelplantsoen, met licht golvende padenstructuur en bijzondere bomen. Ontworpen door D.F. Tersteeg in 1930, aangepast in de jaren '70.
- Gebroeders Hornemannplantsoen en plantsoen langs de Jacob van Maerlantlaan, deel van de plantsoenaanleg langs de Dommeloever. Ontwerp uit vroege jaren '50 (ontwerp F.J. Fontaine, Afdeling Plantsoenen), met minder aandacht voor decoratieve sierplantsoenen en meer voor toepassing van inheemse beplanting. Open karakter, met treurwilgen langs de Dommel en berken en treursparren hogerop.

¹¹⁸ Andere parken laten we hier buiten beschouwing, omdat die veelal louter stedenbouwkundig van aard zijn. Bron voor deze informatie is Andela, 2005; Andela & Tedder, 2007, waarin ook veel meer detailinformatie te vinden is.

Figuur 56. Het Dommelpantsoen gaat van noord naar zuid over van een cultureel plantsoen (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

Figuur 57. ... naar een natuurlijker omgeving (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

4.2.4 Oude heideontginningen

Oude heideontginningen kenmerken zich door hun vaak systematische, soms onregelmatiger uitbreiding van het oude cultuurland. Vaak zijn het akkers aan de randen van het oude cultuurland, en opgaand groen was en is vaak veelvuldig aanwezig. In Eindhoven vinden we deze oude heideontginningen voornamelijk aan de randen van het grote heidegebied noordwestelijk van Woensel en Strijp. Opvallend is dat deze landschappen, alhoewel deels verstedelijkt, vaak nog wel herkenbaar zijn door het overnemen van de verkaveling en het behoud van enig groen en bebouwing. Dat geldt in dit geval zowel voor de kleinschaliger gebiedjes, zoals noordelijk van het Evoluon in Strijp, als het veel grootschaliger bedrijventerrein ten zuiden van het gehucht Nieuw Acht. De lengtewerking van de verkaveling is in dat laatste geval nog goed herkenbaar, aangevuld met de bebouwing langs de Mispelhoefstraat en die straat zelf (figuur 58).

Figuur 58. Een ingepast boerenerf aan de Mispelhoefstraat (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

4.2.5 Oude bossen

De hoeveelheid resterend bos op de Brabantse zandgronden was in de 17e en 18e eeuw uiterst gering. Datgene wat wij nu 'oud bos' noemen, is veelal productiebos uit de late 18e en vroege 19e eeuw. Desalniettemin vormt het een waardevolle fase in een ontwikkeling van de Eindhovense bossen.

De vroegste bossen binnen het huidige stedelijk grondgebied van de gemeente Eindhoven lagen in het oostelijk deel, ten zuiden van Stratum en ten westen van Tongelre. Bij Tongelre is een verband met de daar aanwezige buitenplaatsen, in dit geval specifiek 't Hof, aannemelijk (figuur 59). In Stratum waren het zowel inwoners uit de dorpen als fabrikanten uit de stad die hier hun hakhout voor het draaien van fabrieken haalden. Het is op basis van een bescheiden blik in de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel dus aannemelijk dat deze hakhoutbossen, met een enkel mastperceel ertussen, ten behoeve van de opkomende industrie werden aangelegd.

Figuur 59. Een deel van het vroeg beboste terrein nabij het Lorentz Lyceum (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).

Slechts heel beperkt zijn deze bossen door hun hoeveelheid opgaand hout nog herkenbaar. Tongelre is daarop een uitzondering. Veel meer gaat het bij de bossen van Stratum om de herkenbaarheid van de ontsluitingsstructuur: het karakteristieke waaivormige wegenpatroon is hier nog heel goed herkenbaar.

4.2.6 Nederzettingen

Binnen alle landschappen vormen de nederzettingen een bijzondere categorie. Immers, in een verstedelijkende omgeving is dat waar alles heen beweegt: van landschap naar nederzetting. Dat wil echter geenszins zeggen dat alle nederzettingen a) herkenbaar zijn en b) daar ook van de prestedelijke kenmerken iets behouden is gebleven. Een lintnederzetting kan zich als zodanig nog wel van de naoorlogse nieuwbouw onderscheiden, maar als dat is doordat er arbeiderswoningen uit de jaren '20 staan, is dat op zichzelf niet prestedelijk, maar vroegstedelijk. Met dat in het achterhoofd hebben we binnen het stedelijk gebied van de gemeente Eindhoven naar de stad, de vroegere dorpen en de grote aantallen gehuchten gekeken.

Zowel bij gehuchten als bij dorpen hebben we een tweetal varianten, te weten de lintvormige nederzettingen en de geconcentreerdere, complexere nederzettingen te midden van een web aan wegen. Omdat het onderscheid daartussen duidelijk uit het kaartbeeld spreekt hebben we dit in de legenda niet nader uitgewerkt. Voor alle duidelijkheid is daar het verschil tussen dorp en gehucht wél opgenomen. De lintdorpen in de gemeente Eindhoven zijn Acht, Stratum, Gestel en Woensel, terwijl Tongelre en Strijp de complexere dorpen zijn. Niet geheel toevallig liggen de lintdorpen, net als de lintvormige gehuchten, ook langs langgerekte geomorfologische structuren, terwijl vooral het complexere dorp Tongelre, net als het aangrenzende complexere gehucht Klein Tongelre, in een relatief concentrisch geordend landschap ligt. Bij Strijp zouden we qua ruimtelijke structuur eerder een lintvormige nederzetting hebben verwacht, maar daar heeft zich kennelijk een andere ontwikkeling voltrokken die buiten het bestek van dit onderzoek valt. Wellicht speelt de afbuigende geomorfologische structuur, iets zuidelijker, een rol dat we hier niet met een langgerekt lint te maken hebben.

De stad Eindhoven – binnen de Vestedijk, 18 Septemberplein, Emmasingel, Keizersgracht, Wal en Oude Stadsgracht – is in zekere zin een vreemde eend in de bijt (figuur 60). Dat heeft er vooral mee te maken dat hier al zo vroeg sprake was van een zekere graad van verstedelijking, dat we de stad als een ‘vanouds verstedelijkt gebied’ beschouwen.

De andere dorpen en gehuchten maakten ontwikkelingen door waarvan we nu nog steeds de sporen herkennen. Bij zowel de dorpen als de gehuchten gaat het om verstedelijking, waarbij agrarische bebouwing geleidelijk werd aangevuld of vervangen door burger- en arbeiderswoningen. In de 19e en vroege 20e eeuw ging het daarbij nog om een relatief beperkt aantal gebouwen, maar zeker na 1920 werden complete woonblokken neergezet, vooral langs de oude linten. Voor ons ligt daar de breuk tussen prestedelijk en vroegstedelijk (figuur 61).

Daarnaast hebben we in meerdere kernen te maken met een sterke verandering in de dorpskernen door nieuwbouw van kerken, al dan niet met behoud van het oude kerkgebouw. Vaak zit daar nog een fase van schuurkerken tussen – de oude kerk was niet zelden na het terug ontvangen door de katholieken zo verwaarloosd, dat een nieuwe en soms ook grotere kerk noodzakelijk was, en men liever voortbouwde op de schuurkerkfase. De verstedelijking heeft bij dat plaatsgebrek ongetwijfeld ook een rol gespeeld, en zo is de vervangingsfase van de kerken¹¹⁹ op zichzelf ook alweer een kenmerk van verstedelijking. Nieuwe kerken verrezen zo in Woensel (1876¹²⁰), Stratum (1885¹²¹), Strijp (1887¹²²), Tongelre (1891¹²³) en Gestel (1910¹²⁴). In Stratum, Strijp en Tongelre bouwde men een vervanger voor de veelal te kleine en bouwvallige middeleeuwse kerken, terwijl men in Gestel en Woensel koos voor een opvolger (van de opvolger) van de schuurkerk, terwijl de middeleeuwse kerk op een andere

¹¹⁹ Ook in andere kernen in Zuidoost-Brabant kwam dit voor, en daar zien we deze verstedelijking niet of minder (Asten, Liessel). Het was dus zeker niet de enige reden dat nieuwbouw gepleegd werd. De afbraak na de schuurkerkfase zien we ook in meerdere omliggende dorpen.

¹²⁰ Ter vervanging van een schuurkerkopvolger; de oude kerk was na de teruggave nooit als serieus alternatief gezien en werd in 1815 gesloopt. Alleen de toren bleef behouden.

¹²¹ De middeleeuwse kerk was in 1796 terug ontvangen en in 1847 zelfs vergroot.

¹²² Gebouwd ter vervanging van de middeleeuwse kerk.

¹²³ De middeleeuwse kerk was in 1796 terug gegeven; de toestand was in de 19e eeuw niet goed.

¹²⁴ Ter vervanging van een kerk uit 1833, die weer gebouwd was als opvolger van de schuurkerk. De oude kerk te Blaarthem werd in 1834 definitief gesloopt.

locatie stond.¹²⁵ Dit betekende uiteraard nogal wat voor de ontwikkeling van de nederzettingen, en niet elke nederzetting kreeg na zijn verplaatsing nog een werkelijk prestedelijk karakter.

Figuur 60. De Markt in de binnenstad van Eindhoven, kiemcel van de stadsontwikkeling (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

¹²⁵ Acht laten we in dit overzicht buiten beschouwing, omdat de nieuwe kerk uit 1885 daar 'slechts' een kapel verving.

Figuur 61. Beeld van de Tongelresestraat. Links zien we een lint op het grensvlak van pre- en vroegstedelijk, rechts een stedelijke ontwikkeling (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

De verstedelijking van de dorpen en dorpsgebieden verliep ook heel verschillend. Waar vooral Stratum al heel vroeg een stedelijk karakter kreeg, bleef Tongelre nog relatief lang landelijk. Dat gold ook voor de verst gelegen delen van Woensel, maar de keuze van Eindhoven om juist dáár na 1960 grootschalig uit te breiden zorgde voor een rap verdwijnen van het prestedelijke karakter van Woensel.¹²⁶ Dat leidde er uiteindelijk toe, dat met name in de verst gelegen dorpen waarop ook later de verstedelijking zich in mindere mate richtte, het prestedelijk karakter het best bewaard bleef. Daarbij doelen we vooral op de dorpskern en linten van Tongelre en in iets mindere mate de dorpskernen en linten van Acht, Gestel en Strijp. Aan het Rijsven in de wijk Putten is een klein gehucht volledig in de uitbreidingswijk ingepast. In Eindhoven is dit een vrij zeldzaam voorbeeld. Individuele boerderijen zijn soms ingepast, maar clusters van boerderijen buiten de dorpskernen en linten slechts op enkele plekken: Loostraat (feitelijk een uitloper van de dorpskern), Rijsven en Mispelhoefstraat (figuur 62).

¹²⁶ Hüsken, 2012

Figuur 62. De Loostraat, één van de meest prominente prestedelijke deelgebiedjes binnen de bebouwde kom van Eindhoven (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

Stratum en Woensel verstedelijkten in hoge mate, waarbij in Woensel slechts enkele panden en structuren bewaard bleven die herinneren aan het agrarisch verleden of de dorpsontwikkeling van vóór 1900.¹²⁷ Woensel is overigens een goed voorbeeld van een dorpsgebied dat juist met aandacht voor prestedelijke relictten is onderzocht en waarover is gepubliceerd.¹²⁸

Wel is in de meeste gevallen het één en ander van de prestedelijke infrastructuur van de oude linten bewaard gebleven, zelfs in Woensel (zie § 4.3.2). Deze wegen zijn vaak nog als afwijkende ruimtelijke structuur in een veel recenter ingerichte stedelijke omgeving te herkennen, maar veel van de bebouwing dateert dan op zijn vroegst uit het interbellum (1918-1940), met slechts hier en daar een ouder pand. Langs de Woenselsestraat en de Vlokhovenseweg is dat nog duidelijk te herkennen (figuur 63).

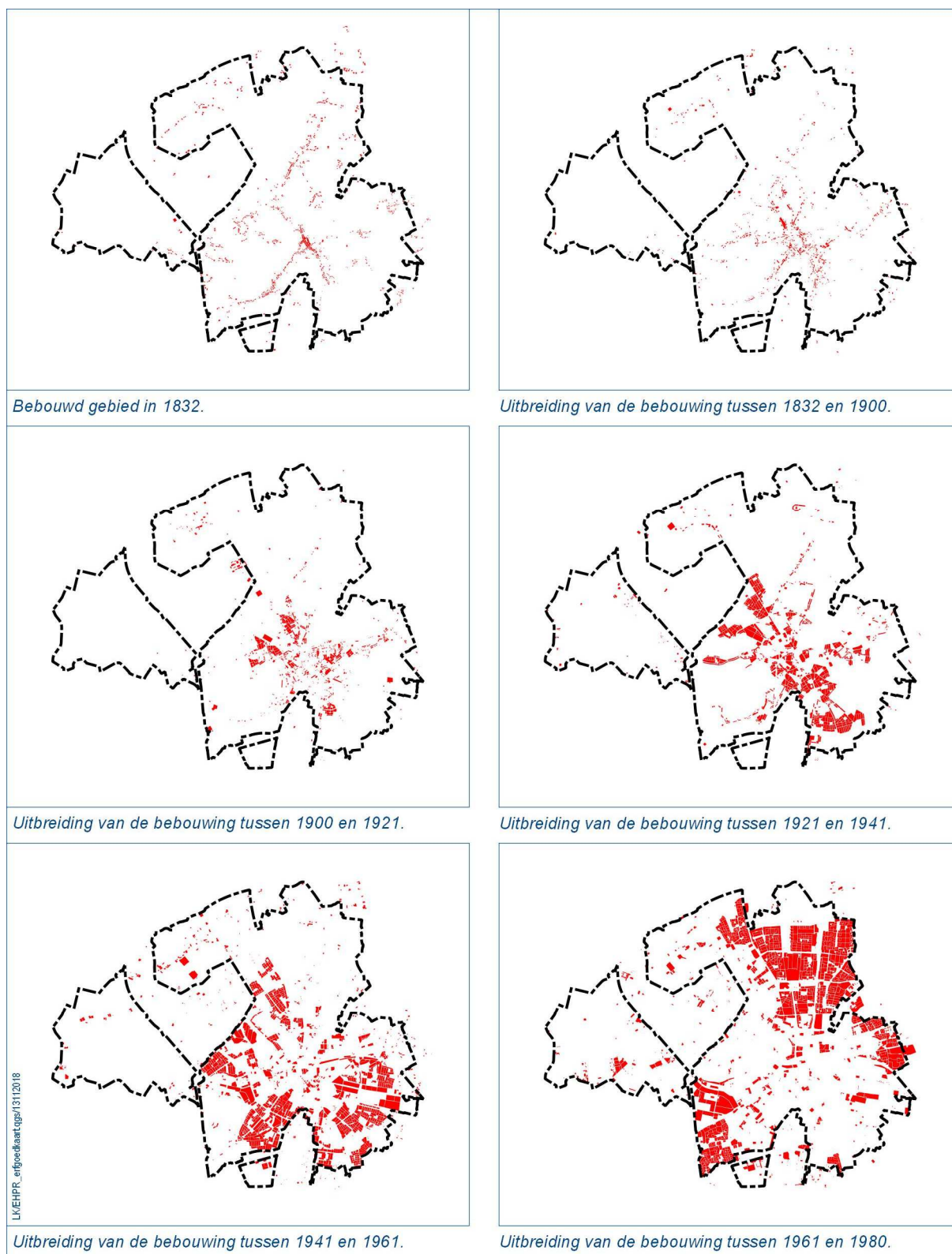
¹²⁷ Hüsken, 2012, 276

¹²⁸ Hüsken, 2012

Figuur 63. Het verloop van de gevelwand links laat nog zien hoe de Vlokhovenseweg ooit verder naar het zuiden doorliep (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

In andere gevallen is de infrastructuur verdwenen, maar zijn losse bewaard gebleven boerderijen aan de nieuwe of sterk aangepaste infrastructuur aangetakt, zoals de boerderij aan de Jericholaan 10-12.

Figuur 64. Uitbreiding van het stedelijk gebied in Eindhoven tussen 1832 en 1980. De zwarte contour laat zien waar anno 2018 de grenzen van het stedelijk gebied liggen (inclusief het vliegveld) (bron: Erfgoedkaart Eindhoven).

4.2.7 Landgoederen en buitenplaatsen

Verspreid over het huidige stedelijk gebied lagen enkele buitenplaatsen die reeds bestonden vóór de verstedelijking en niet zelf (of een heel vroeg) onderdeel van dat proces uitmaakten. Het gaat om Eckart, 't Hof in Tongelre en De Burgh in Stratum. Alle drie zijn, alhoewel sterk veranderd en soms ook verkleind door bouwwerkzaamheden op een deel van de gronden, in het stedelijk weefsel herkenbaar gebleven. Interessant is dat alhoewel een deel van het park van De Burgh is bebouwd, in het tegenoverliggende park een zichtas op het huis is aangebracht.¹²⁹

Een ietwat vreemde eend in de bijt is het Stadswandelpark (figuur 65). Dat werd in de late 19e eeuw als een deel van de buitenplaats De Elzent aangelegd onder tuinarchitectuur van L.A. Springer. In opdracht van de gemeente maakte D.F. Tersteeg in 1924, 1928 en 1930 een nieuw ontwerp met de basis van Springer als onderlegger. Er kwamen meer inheemse bomen, en daarnaast bijzondere soorten, in een stijl die symmetrie als belangrijk uitgangspunt had. In de jaren '50 werd het onder leiding van het hoofd van de Afdeling Plantsoenen, F.J. Fontaine gemoderniseerd. De beplanting werd vernieuwd. In 1958 breidde men het park uit, en in 1964 werd een schouwburg op het terrein gebouwd.¹³⁰

Figuur 65. Entree van het Stadswandelpark, het voormalige buiten Den Elzent (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

¹²⁹ De vaak qua aanleg minder uitgesproken kasteelterreinen die geen opvolger als buitenplaats hebben gehad, zoals kastelen Blaarthem en Gagelbosch, hebben we niet als buitenplaats aangeduid.

¹³⁰ Andela, 2005

4.2.8 *Jonge heide- en broekontginningen*

Het areaal aan (voormalige) woeste gronden vinden we voornamelijk in het westen van het stedelijk gebied. Het gaat om het westelijk deel van de huidige Woenselse wijken, het gebied ten noorden van de Mispelhoefstraat en om Eindhoven Airport en omgeving. Deze voormalige heidevelden werden in de late 19e en vroege 20e eeuw op een uiteenlopende manier ingevuld. Delen werden met naaldbos beplant. Die heidebebossingen lagen vooral ter plaatse van het vliegveld en tegen de Boschdijk nabij Acht. De overige heidevelden werden tot landbouwgrond ontgonnen, veelal volgens een rationeel patroon.

De herkenbaarheid van de heide- en broekontginningen in het huidige stedelijk weefsel wisselt sterk. In sommige gebieden, zoals in Woensel, is er relatief weinig of niets meer van te herkennen. Alleen richting de Oude Bossche Baan vinden we nog enkele structuren terug, zoals een bewaard gebleven driehoekig bosperceel en de nodige laanbeplanting (figuur 66). Elders is het gebiedskarakter als geheel veel sterker, zoals het lanenpatroon ten zuiden van de kern van Acht en de landelijke sfeer van het bedrijventerrein ten noorden van de Mispelhoefstraat.¹³¹ Op het vliegveld zijn bovendien nog enkele bospercelen bewaard gebleven.

Figuur 66. De Oude Bossche Baan, een prominente prestedelijke structuur binnen de bebouwde kom (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

¹³¹ Die herkenbaarheid vloeit mede voort uit het feit dat nog niet alle kavels bebouwd zijn.

4.3 Landschapselementen

4.3.1 *Inleiding*

Waar de sfeer van gebieden als geheel soms nog maar matig of niet meer herinnert aan het prestedelijk verleden, zijn er vaak nog vele relictten aanwijsbaar die teruggaan op die periode. Dat kan variëren van plukjes groen tot de oriëntatie van een individueel gebouw. In deze paragraaf behandelen we de gekarteerde landschapselementen en de relatie daarvan met de stedelijke omgeving.

4.3.2 *Infrastructuur*

Eén van de meest zichtbare elementen uit de prestedelijke fase in het huidige stedelijk weefsel is de infrastructuur.

Wegen

Al meerdere malen kwamen hiervoor de oude bebouwingslinten aan de orde, de uitvalswegen van Eindhoven richting de dorpen waarlangs vanaf de 19e eeuw de bebouwing zich steeds verder verdichtte. Waar de bebouwing merendeels in de afgelopen honderd jaar alweer vernieuwd is, zijn de wegen cq. straten als zodanig vaak nog wel aanwezig. Soms vormen ze heel nadrukkelijk nog steeds één van de belangrijkste verbindingswegen tussen Eindhoven en zijn buitendorpen cq. –wijken, zoals in Gestel (Hoogstraat), Stratum (Heezerweg, Leenderweg) of Tongelre (Tongelresestraat¹³²), soms ook zijn ze verkeerskundig van sterk ondergeschikt belang geworden en plaatselijk doorbroken. Dat geldt in de eerste plaats voor de Woenselsestraat, waarbij we kunnen spreken over Frankrijkstraat – Tonnaerstraat (figuur 67), dan een onderbreking, vervolgens de Woenselsestraat tot aan de Veldmaarschalk Montgomerylaan en vervolgens opnieuw een onderbreking, waarna de weg weer verder gaat als Vlokhovenseweg tot vlak voorbij de kerk. Daar liep de weg eerst verder langs de westelijke parallelweg langs de Vlokhovenseweg, en vervolgens schuin door richting Jericholaan, waar Jericholaan 10-12 nog aan dit oude tracé herinnert. Het lint ligt verstopt in de verder planmatig ingerichte buurten.

¹³² Deels wat jonger.

Figuur 67. De Tonnaerstraat, deel van het oude lint van Woensel. Na het café rechts boog de weg van oudsher licht naar rechts, door de gebouwen die we achter in beeld zien (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

Omdat de dorpen zelf grotendeels gehandhaafd zijn bij de verstedelijking van Eindhoven, is daar ook de wegenstructuur goeddeels intact. Dat geldt uiteraard in mindere mate waar er sprake is geweest van een verschuiving van het zwaartepunt van het dorp. De infrastructuur rond de Oude Toren van Woensel is in hoge mate veranderd. De fijnmazige infrastructuur van de voormalige gehuchten (afgezien van de reeds besproken linten) is daarentegen wél flink gewijzigd, zeker als deze gehuchten werden opgeofferd voor de verstedelijking. We herkennen dat bijvoorbeeld in Strijp rond het Evoluon, maar ook in het vrijwel volledig overschreven Achter-Vlokhoven in noordelijk Woensel.

De wegen- en padenstructuur van het cultuurlandschap buiten de oude bebouwingsconcentraties heeft zo mogelijk nog meer te lijden gehad van de verstedelijking, vooral na de Tweede Wereldoorlog. Van de oude wegen- en padenstructuur door bijvoorbeeld de akkers van Woensel of over de Woenselse Heide, waar de wijken in de tweede helft van de vorige eeuw ontwikkeld zijn, is vrijwel niets ingepast. Slechts plaatselijk vinden we nog fraaie relictten van oude ingepaste landwegen, zoals de Nuenenseweg en het pad in het verlengde daarvan in Eckart. Bij sommige stedelijke ontwikkelingen, zoals de uitbreiding van het vliegveld, was uiteraard maar moeizaam rekening te houden met oude wegenpatronen.

Nog het meest van de oude wegen- en padenstructuur is ingepast in de vroegste, vooroorlogse uitbreidingswijken. Zo zien we dat in de oude wijken in Strijp veel van de oude wegenstructuur terug, en dat geldt bijvoorbeeld ook voor Oud Woensel en delen van Tongelre en Stratum. Ook in stedelijke uitbreidingen van de laatste decennia, zoals Acht en Meerhoven, zijn oude wegen bewaard gebleven,

veelal als langzaam-verkeersroutes. Met name in Meerhoven vormen de oude structuren herkenbare afwijkingen in een stedenbouwkundig ontwerp dat daarmee rekening hield, maar er niet op verder borduurde.

Daarnaast zijn ook enkele oude kaarsrechte uitvalswegen, die in de eeuwen vóór de 19e eeuw aangelegd zijn, ingepast. Heel concreet gaat het hierbij om de Oirschotse Dijk, Boschdijk en de Oude Bossche Baan. De eerste lag grotendeels buiten het belangrijkste 'verstedelijkingsgeweld', de tweede was al vroeg als belangrijke interlokale verbinding in gebruik en de laatste werd, met uitzondering van een gedeelte in het zuiden, als bruikbare infrastructuur voor de eraan gekoppelde buurten gezien. Daarbij werd een nieuwe weg parallel aan de Oude Bossche Baan gelegd, en de daadwerkelijke oude weg tot fietspad afgewaardeerd.

Spoorwegen

Spoorwegen zijn door de aard van de infrastructuur op zichzelf vrij plaatsvaste structuren. Toch zijn er in het stedelijk gebied van Eindhoven wat zaken aan de hand die van dat algemene patroon afwijken. De wellicht bekendste is het feit dat spoor en station ter hoogte van de binnenstad na de Tweede Wereldoorlog naar het noorden zijn opgeschoven. Het oude spoor liep over de PSV-laan en Mathildelaan langs de middeleeuwse Woenselse Poort¹³³ en kwam voorbij het huidige station weer op het huidige tracé uit.

Een verdwenen spoorlijn in de gemeente Eindhoven is de lijn die vanaf het oude station naar het zuidwesten afboog, en vervolgens recht naar het zuiden richting Achel liep. De lijn werd opgeheven vanwege de aanleg van het Eindhovens hoogspoor. In het stedelijk gebied¹³⁴ is aan de loop van een aantal wegen en langgerekte groen- of parkeerstroken daarlangs het tracé nog te herkennen: Hagenkampweg Noord, Hagenkampweg Zuid, Scheidingstraat en Bayeuxlaan.

In Tongelre is een aftakking van het spoor (naar het toenmalige slachthuis?) nog herkenbaar aan de ligging van het woonwagenkamp aan de Borneolaan. Van een bescheidener kaliber was de oude tramweg langs de Woenselsestraat, die als tracé herkenbaar is waar ook de delen van die weg nu nog herkenbaar zijn.

Het merendeel van de oude spoortracés in de gemeente functioneert nog altijd (figuur 68).

¹³³ Resten van deze stadspoort werden in 2007 opgegraven.

¹³⁴ Maar ook daarbuiten, namelijk de Professor Holstlaan.

Figuur 68. De spoorlijn van Eindhoven naar Weert, via Tongelre (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

4.3.3 Waterstaat

We hebben hiervoor al gemeld dat de beekdalen tot de best herkenbare landschappen in het stedelijk gebied van Eindhoven behoren. Dat impliceert dat ook de beeklopen er vaak nog zijn, en dat klopt ook wel. Kanttekening is echter wel dat deze lopen vaak sterk vergraven zijn, bijvoorbeeld tot nieuwe omgeleide loop (TU-terrein; figuur 69, figuur 70 en figuur 71) of tot parkachtige vijver (Oude Gracht, Strijp). Overigens waren – waar aanwezig – de meanders vaak al vóór de verstedelijking door normalisatie uit de lopen verdwenen.

Figuur 69. De Dommel over het terrein van de TU, naar het oosten verlegd (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

Figuur 70. Oblique luchtfoto van de niet-verlegde Dommel, 1950. Schuin rechts boven het midden zien we langs de Dommel de watermolen van Woensel staan (bron: gemeente Eindhoven, foto 26621).

Figuur 71. Dezelfde omgeving, maar nu vanuit de andere richting gefotografeerd. De Dommel is inmiddels naar het westen verlegd, waarbij de watermolen moest wijken. Rechtsonder zien we nog een deel van het lintje langs de weg die naar de molen voerde (bron: gemeente Eindhoven, foto 68630).

Zonder kennis van de context is daarmee voor de leek niet altijd duidelijk herkenbaar dat we met een beek te maken hebben. Voor andere beken binnen het stedelijk gebied, vooral de Dommel ten zuiden van de binnenstad, is dat overigens veel helderder, omdat de beek daar goeddeels zijn beek-karakter heeft behouden.

Met uitzondering van de Dommel zuidelijk van de binnenstad hebben de meeste oude natuurlijke watergangen daardoor een relatief lage of – indien verlegd – geen cultuurhistorische waardering gekregen.

Daarnaast hebben we uiteraard te maken met de 19e- en vroeg-20e-eeuwse kanalen die Eindhoven kent, meer precies het Eindhovens Kanaal en het Beatrixkanaal. Beide kanalen hebben door hun goeddeels bewaard gebleven historische karakter een hoge waardering gekregen.

4.3.4 Bestuur

Op de kaart hebben we ook de bestuurlijke grenzen van de verschillende gemeenten naar de situatie van 1832 opgenomen. Zoals we hier al hebben aangehaald, bestaat de huidige gemeente Eindhoven een grondgebied dat in 1832 nog verspreid lag over de zestien gemeenten Aalst, Best, Eindhoven, Gestel en Blaarthem, Nuenen Gerwen en Nederwetten, Oerle, Oirschot, Son en Breugel, Stratum,

Strijp, Tongelre, Vessem Wintelre en Knegsel, Waalre, Woensel en Eckart, Zeelst, en Zesgehuchten. Een aantal daarvan ging volledig in Eindhoven op, een ander deel verloor stukken van zijn grondgebied aan de groeiende gemeente Eindhoven.

Omdat het hier in principe niet gaat om landschapsstructuren, hebben we deze bestuurlijke grenzen niet gewaardeerd. Wel zijn er landschapsstructuren die nog gelijk lopen met een oude gemeentegrens, zoals een wal met pad over de Wielewaal (grens Woensel / Strijp), de Vestdijk (grens Eindhoven / Woensel), de Dommel (o.a. grens Woensel / Stratum en Woensel / Tongelre), de weg Rendierveld (grens Stratum / Zesgehuchten) en een deel van de weg Henegouwenlaan (grens Woensel / Son).

4.3.5 *Opgaand groen*

In het stedelijk gebied van Eindhoven is veel opgaand groen, variërend van individuele bomen tot kleine bospercelen, aanwezig. Lang niet alles is echter van prestedelijke oorsprong. Het meeste is stedenbouwkundig groen: aangeplant langs planmatig aangelegde wegen en in plantsoenen. Wat prestedelijk is, hebben we op de kenmerkenkaart weergegeven. Daarop staan niet alleen alle ¹³⁵ prestedelijke bomen (in structuren), maar ook alle bestaande en verdwenen bospercelen, zowel de oudere (vóór 1843) als de jongere (1843-1953). Van elk bosperceel is aangegeven of dit bosperceel nu nog bestaat of niet.

Uiteraard was de spreiding van het bos sterk gerelateerd aan de bosrijke landschappen, zoals de oude bossen, de oude heideontginningen en de jonge heidebebossingen. Met name ten zuidoosten van Stratum, ten westen van de dorpskern van Tongelre, ten zuidoosten van Acht en op het huidige vliegveld is veel bos aanwezig geweest. Daarbij moeten we uit methodisch opzicht nog melden dat er nog veel meer bos is geweest, want veel bos is ná 1843 aangeplant, maar was vóór 1954 alweer verdwenen. Dat bos, zoals tussen Boschdijk en Oude Bossche Baan, is niet in de laag met opgaand groen opgenomen, maar wel in de laag met landschapstypen meegenomen.

Zoals kon worden verondersteld is er van de bossen relatief weinig overgebleven. De grootste bossen binnen de bebouwde kom vinden we nog op het terrein van het vliegveld, ook al is het daar al aardig gefragmenteerd geraakt. Elders is die fragmentatie nog groter, zoals ten westen van de oude buitenplaats 't Hof in het gebied Wasven ten westen van Tongelre. Het aardige daar is echter dat alle fragmenten (het Wasven, langs de Eisenhowerlaan, noordelijker bij de Karpendonkse plas en in de aangrenzende buurten) samen een heel goed beeld geven van de oorspronkelijke spreiding en het landschapskarakter van deze jonge heidebebossing. Het groen is als het ware het cement dat de totaal verschillende gebieden toch nog een gemeenschappelijk kenmerk geeft.

Ten aanzien van de bomen is vooral de relatie met de infrastructuur relevant (figuur 72). Waar historische infrastructuur bewaard gebleven is, is ook de kans dat daar nog groenstructuren langs aanwezig zijn, relatief groot. Daarbij hoeft de groenstructuur zelf niet oud te zijn – een herplante laan kan immers ook waardevol zijn als deze langs een historische weg staat. Historische lanen zijn echter hier en daar ook wel bewaard gebleven, zoals langs de Oude Bossche Baan en langs de Nuenenseweg in Eckart. Als lanen een volledig ander karakter hebben gekregen door verbreding van de weg tot *parkway*, zoals de Boschdijk, hebben we de laanbomen niet opgenomen.

Verder hebben we bijzonder gelet op plukjes bomen die relictten zijn van oude erfbeplanting of die – zonder een relatie met een weg of anderszins – vrij in de ruimte zijn blijven staan. De rode beuk aan het begin van de Woenselsestraat is daarvan een goed voorbeeld. Daarnaast hebben we de bomen /

¹³⁵ De totale bomendatabase bevat een zeer groot aantal bomen. Daarvan is op basis van luchtfotovergelijking een selectie gemaakt.

groenstructuur van begraafplaatsen opgenomen, alhoewel de begraafplaatsen op zichzelf niet altijd prestedelijk zijn.

Figuur 72. Een monumentale boom aan het begin van de Woenselsestraat, waar het lint opnieuw begint, na een korte onderbreking. De boom is ingepast in het plantsoen voor een supermarkt (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

Als bijzondere groene terreinen hebben we ook de buitenplaatsen, (stads)parken en een enkele tuin opgenomen die relevant zijn voor de huidige groene structuur van de stad, en waar bovendien vaak een bewust ontwerp aan ten grondslag ligt. Hun prestedelijk belang ligt vaak in de structurerende werking, zoals het Dommelpantsoen heel duidelijk laat zien.

4.3.6 *Religie en funerair erfgoed*

Binnen de categorie 'religie en funerair erfgoed' hebben we ons in het bijzonder gericht op kerkhoven en begraafplaatsen. Hierbij hebben we een kleine uitstap gemaakt – voor een volledig overzicht hebben we álle binnen het plangebied gelegen historische kerkhoven en begraafplaatsen in kaart gebracht, en dus niet alleen de prestedelijke. In de database hebben we een onderscheid gemaakt naar kerkhoven en begraafplaatsen, naar bestaand of verdwenen en naar de aard, zoals algemeen, privaat, rooms-katholiek of joods. Ook de naam van de begraafplaats of de parochie is opgenomen. We ontwaren hieruit een aantal categorieën:

- middeleeuwse of vroegnieuwetijdse kerkhoven rond de oude parochiekerken van Eindhoven, Woensel, Tongelre, Strijp, Gestel en Stratum en bij de kapel van Acht;

- tweede generatie kerkhoven en begraafplaatsen als gevolg van het Koninklijk Besluit van 22 augustus 1827, in werking tredend 1 januari 1829, met name relevant in Eindhoven (Catharinabegraafplaats, 2 en 3);
- verplaatsing en/of nieuwbouw van de kerken, rond 1900;
- algemene begraafplaatsen als gevolg van de Wet op de lijkbezorging (10 april 1869, staatsblad 65), in 1922 opgeheven en gecentraliseerd in Woensel, in een enkel geval een jongere nieuwstichting in later door Eindhoven geannexeerde gebieden, zoals te Geldrop;
- kerkhoven bij de nieuwe parochiestichtingen in de uitbreidingswijken van Groot-Eindhoven, na 1910;
- naoorlogse gemeentelijke begraafplaatsen, zoals te Woensel en (buiten het stedelijk gebied) nabij Eikenburg;
- Joodse begraafplaatsjes, uit verschillende perioden;
- privébegraafplaatsen en grafkelders.

De kerkhoven en begraafplaatsen voor zover nog bestaand zijn uiteenlopend gewaardeerd. Sommige hebben vanwege hun hoge ouderdom, veel historische grafmonumenten of voor de stad belangrijke graven (vgl. Philipsgraven te Woensel) een hoge waarde gekregen, andere zijn nog wel als zodanig ruimtelijk herkenbaar, maar kennen geen grafstenen meer, zoals het plein voor de Catharinakerk, of zijn relatief jong, zoals een deel van de begraafplaats St. Calixtus in Tongelre (figuur 73).

Figuur 73. Het oude (derde) Sint-Catharinakerkhof van de Catharinaparochie van Eindhoven (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

4.3.7 Verkaveling

Ten aanzien van bewaard gebleven relictten in de verkaveling hebben we een aantal aspecten bekeken.

Allereerst hebben we gekeken naar bebouwing die door haar oriëntatie nog iets laat zien van historische structuren die nu niet meer bestaan. Panden die ooit parallel aan een weg lagen maar waarlangs de huidige weg onder een hoek loopt, vertellen immers een klein deel van het verhaal. Historische panden waarlangs de weg nog steeds over het oude tracé loopt, zijn niet in de inventarisatie meegenomen. De 'opbrengst' van deze inventarisatie is heel divers. Het varieert van relatief geïsoleerd gelegen panden zoals Jericholaan 10-12 (ooit langs het verlengde van de Vlokhovenseweg) of de Heezerweg (ooit liep deze weg rechtdoor tot aan de toren van de kerk) tot volledige huizenrijen die het vroegere verloop van de (hoofd)weg markeren, zoals langs de Kloosterdreef, de Vlokhovenseweg of – in dit geval een spoorlijn – het woonwagenkamp aan de Borneolaan. Soms zijn het kleine incidenten die rommelig ogen, zoals het dubbele pand aan de Kloosterdreef noordelijk van de Runstraat, maar die wel een verhaal laten vertellen.

Op structuurniveau zijn we ook nagegaan welke kavelgrenzen die voorkomen op het vrijwel volledig 'landelijke' kadastraal minuutplan uit 1832¹³⁶ nu nog in het stedelijk weefsel aanwezig zijn. Het resultaat daarvan geeft goed weer in welke deelgebieden bij de stedelijke invulling veel rekenschap is gegeven van inpassing van vroegere structuren en in welke deelgebieden minder. We zien uiteraard een hoge dichtheid aan lijnen in de binnenstad, ondanks alle naoorlogse veranderingen, en De Bergen, maar ook in de dorpskernen en oudste buurten van Stratum, Strijp, Woensel, Acht en Tongelre. Gestel zal ook in die categorie hebben gehoord, maar hier wrekt zich dat de oudste minuutplannen verloren zijn gegaan en niet elk blad nadien gereconstrueerd is. Deze kaartlaag is daarmee bijna indicatief voor de herkenbaarheid van het prestedelijk landschap.

Daarmee komen we ook op het derde onderdeel. Bovenstaande twee inventarisaties hebben namelijk niet tot een objectgerichte waardering geleid. Juist vanwege de relatie met de herkenbaarheid van het prestedelijk landschap in stedelijke gebieden hebben we de resultaten van deze inventarisaties meegenomen in de herkenbaarheidskartering van de landschappen. Op kaartbijlage 2 is te zien wat het resultaat is – met als enige kanttekening dat daarin ook jongere landschappen, dus ingericht na 1832, zijn meegenomen. Voor die landschappen beschikken we niet over inventarisaties van bewaard gebleven kadastrale grenzen.

4.3.8 Reliëf

Waar over bovengrondse relictten bewust een oordeel wordt geveld bij de stedelijke ontwikkeling van gebieden, geldt dat voor het reliëf meestal niet. Het aanwezige cultureel reliëf, en dat was heel wat zoals we in de studie voor het buitengebied zagen, is in de bebouwde kom goeddeels verdwenen. Het zijn vooral de bosrestanten waar we nog een indruk kunnen krijgen van het vroegere reliëf. Het gaat dan in de eerste plaats om rabatten, namelijk een structuur van wallen en greppels om bosbouw in natte terreinen beter mogelijk te maken. We vinden ze vooral terug aan weerszijden van de Leenderweg (Kortonjo, Schuttersbosch), op het terrein van De Burg, in het groene gebied ten noorden van de wijk Prinsejagt, in enkele bospercelen in Acht en (vooral) in de bossen op Eindhoven Airport. Daarnaast lagen er hier en daar wat kuilen, mogelijk zandwinningskuilen. Aan aarden wallen was heel weinig nog aanwezig. Een kruisende structuur van opgeworpen paden met greppels nabij de Karpendonkseplas en een enkele wal ten noorden van Prinsejagt zijn daarop de uitzonderingen (figuur 74).

¹³⁶ Daarbij rekening houdend met het feit dat een aantal 'minuutplannen' gereconstrueerd is of de facto een iets jongere fase weergeeft.

Figuur 74. Een pad met forse greppels toont zich als een wal op hoogtebeelden. Het pad ligt in een bewaard gebleven stuk heidebebossing nabij de Karpendonkse Plas (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

4.3.9 Militair erfgoed

Het stedelijk gebied van Eindhoven herbergt maar in beperkte mate sporen van een militair verleden. De belangrijkste zijn de (niet meer als zodanig herkenbare) middeleeuwse stadswallen en het 20e-eeuwse militair vliegveld, dat tijdens de Duitse bezetting en daarna in Nederlandse handen een militaire functie had.

4.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

4.4.1 Inleiding

In de analyse hebben we het onderdeel historische bouwkunst maar heel beperkt meegenomen. De beschermde monumenten hebben we op kaart gezet, al moet daarbij in dit kader worden opgemerkt dat slechts een klein deel daarvan als prestedelijk object aangemerkt kan worden. Als het gaat om de ruimtelijke oriëntatie in de prestedelijke structuur hebben we onder 'verkaveling' (zie § 4.3.7) al gebouwen aangemerkt als relevant, los van hun eventuele architectuurhistorische of bouwhistorische waarde.

4.4.2 Bouwkunst

In het stedelijk gebied van Eindhoven zoals in het kader van dit onderzoek begrensd liggen 1306 beschermde monumenten, waarvan 924 gemeentelijke monumenten en 382 rijksmonumenten. Daarvan is een aantal als prestedelijk te beschouwen, waarvan in elk geval een aantal begraafplaatsen en

individuele grafmonumenten, kerkgebouwen, de fundamente van het kasteel Ten Hage en de oude Catharinakerk, de landhuizen De Burgh en Kortonjo met bijgebouwen, en een 16-tal boerderijen of delen van boerderijcomplexen: Nuenenseweg bij 1¹³⁷, Van Brakelstraat 9, Sumatralaan 3, Rijnstraat 20, Oude Urkhovenseweg 4, Loostraat 1, Jo Goudkuillaan 11, Jeroen Boschlaan 1, Celebeslaan 30¹³⁸, Aanschoot 21, 't Hofke 13 en Abbevillelaan 17 (figuur 75).

Figuur 75. In het midden van de foto: een agrarisch monument aan de Oude Urkhovenseweg (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

4.4.3 Stedenbouw

Beschermde gezichten

Alhoewel vooral stedelijk en minder prestedelijk van belang, hebben we vanwege de relatie met de beschermde monumenten ook de beschermde stads- en dorpsgezichten op kaart gezet. Omdat een enkeling doorloopt in het buitengebied, hebben we ze niet op de grens van het plangebied afgesneden. Het gaat (met jaar van aanwijzing) om Philipsdorp (2003), Villapark Den Elzent (2003), Het Witte Dorp (2003) en Villapark Tongelre (2003). Riel (1991) ligt volledig in het buitengebied.

Historische nederzittingslocaties (1832)

De kop 'stedenbouw' kan in dit kader misschien wat merkwaardig klinken, want het gaat ons juist om de prestedelijke structuur, niet om de stedenbouwkundige ontwikkeling daaroverheen. Toch hebben we

¹³⁷ Bestaand uit 3 onderdelen, waaronder het huis zelf.

¹³⁸ Bestaand uit 3 onderdelen.

een bepaald onderdeel wel deze kop meegegeven. Het gaat om de ligging van erven (van boerderijen, maar ook van woonhuizen, kerken etc.) volgens het kadastraal minuutplan van 1832. Samen geven ze een goed beeld van de structuur van de nederzettingen voorafgaand aan de verstedelijking. Daarbij merken we meteen op, zoals Hüsken ook terecht opmerkt, dat het juister zou zijn om per gebied te kijken wanneer de verstedelijking ‘toesloeg’ en welke boerderijen daar toen stonden.¹³⁹ Onze methodiek maakt het echter mogelijk om in korte tijd een globaal maar gedegen overzicht te krijgen over de spreiding. We herkennen duidelijk de linten van Woensel, Stratum en Gestel in ontwikkeling, waarbij vooral in Woensel de facto sprake was van een aantal na elkaar gelegen gehuchten die langzaam aan elkaar groeiden. Bij Tongelre, Klein Tongelre, Eckart en Acht was veel meer sprake van clusters van bewoning, evenals bij de gehuchten ten zuidwesten van Strijp. Strijp zelf bestond uit een aantal aaneensluitende wegen waarlangs bebouwing lag. Elders zijn ook lintachtige structuren te herkennen, vaak inherent aan het type ontginning, zoals aan de Mispelhoefstraat (Nieuw Acht). Tenslotte herkennen we een groot aantal *Einzelhöfe*, zoals Blixembosch en De Hurk. Interessant in de Eindhovense context zijn ook de herbergen langs de doorgaande wegen, zoals de Woenselsche Barrier (verdwenen, achter Boschdijk 408), de Nieuwe Zwaan (verdwenen, voor Ambachtsweg 13), de Zwaan (verdwenen, voor Boschdijk 1069), Barriere¹⁴⁰ (verdwenen, bij Boschdijk 1044) en de Mispelhoef aan de Oirschotsedijk, waarvan een bijgebouw nog in het onderzoeksgebied staat. Langs de Oude Bossche Baan stond er geen enkele.

Bij de erflocaties horen ook structuren als vijvers, omgrachte terreinen met grachten, brandkuilen etc. We denken daarbij in de eerste plaats aan de stadsgracht, maar ook aan de bewaard gebleven grachten van Eckart, van De Burg, een omgracht terrein tegenover de vroegere boerderij Kortonjo, maar ook verdwenen structuren als een omgrachte tuin ter plaatse van de Pasqualinistraat en brandkuilen in het gehucht Hurk, nu het bedrijventerrein De Hurk.

¹³⁹ Hüsken, 2012

¹⁴⁰ Spelling volgens het kadastraal minuutplan.

5 Adviezen

5.1 Inleiding

In het voorgaande hebben we vooral historisch danwel landschappelijk naar het Eindhovense prestedelijk landschap gekeken. In dit hoofdstuk willen we vooral op een thematische manier het onderwerp aanvliegen, waarbij we tegelijk de handschoen oppakken om een 'ideeënbox' te bouwen voor een verdere zichtbaarheid van het prestedelijk landschap in de stad. Veel daarvan staat ten dienste van de 'herkenbaarheid van de prestedelijke hoofdstructuur', de beleefbaarheid van de hoofdlijnen van datgene wat inmiddels door vele nieuwe lagen is afgedekt, maar toch nog plaatselijk te herkennen is. Daarnaast gaan we in op de wijze waarop planologisch met de geconstateerde waarden omgegaan kan worden.

5.2 Planologische omgang

De aanwezige prestedelijke waarden in het stedelijk gebied van Eindhoven vallen in twee aspecten uiteen. Enerzijds betreft het grotere gebied waar een bepaalde 'sfeer' nog aanwezig is en de waarden veel meer in grote lijnen gevat zijn. Het kan dan gaan om de totale wegen- en groenstructuur van een wijk, zoals dat speelt in Stratum (Heezerweg, Leenderweg) en Acht (ingepaste wegen met groen). In andere delen van de stad gaat het juist om kleine details, zoals een enkel bewaard gebleven gebouw, een losse houtwal of bomenrij of een rooilijn van een pand die verwijst naar een vroeger wegtracé. Soms ook liggen de waarden tussen beide schaalniveau's in.

Dat schaalniveau bepaalt wel hoe kwaliteiten het best geborgd kunnen worden in het bestemmingsplan. Gaan we een volledig gebied een dubbelbestemming Waarde – Cultuurhistorie geven, kennen we die dubbelbestemming toe aan losse elementen of houden we met de waarde rekening in de enkelbestemming? Een dubbelbestemming heeft naar onze mening de voorkeur bij heel expliciete waarden, terwijl een enkelbestemming geschikt is als het alleen maar gaat om zaken als het tracé van een weg, dat al vastligt als de enkelbestemming 'Verkeer' wordt toegekend. Vanwege de vele subtiliteiten en details raden we bovendien aan om alles dat tenminste in de middenklasse valt, zowel voor herkenbaarheid van het prestedelijk landschap in de gebieden als de waarde van elementen, een bescherming te geven. De herkenbaarheid van het platteland is namelijk soms gebaat bij kleinigheden die ook in deze gebieden en bij deze elementen nog terug te vinden zijn. Het gaat dan om de optelling van delen die samen het verhaal kunnen vertellen.

5.3 Ruimtelijke thema's

5.3.1 *Beekdalen als landschappelijke structuurdragers*

De beekdalen hebben in de prestedelijke context samen met de dekzandruggen de hoofdstructuur van het Eindhovens landschap bepaald.

De mate van structuurbepalendheid gold in begeleidende zin – men bewoonde en beakkerde de hoge ruggen langs de beekdalen -, maar ook in kruisende zin: al vroeg werden geschikte plekken gezocht waar belangrijke interregionale routes de beekdalen konden kruisen. Vaak kwamen bij zo'n oversteekplaats meerdere wegen bij elkaar, om soms na de oversteek weer te splitsen. Niet zelden werden in de prehistorie grafmonumenten ook bij zo'n oversteekplaats gebouwd.

Zo'n belangrijke oversteekplaats moeten we ook ter plaatse van de huidige binnenstad van Eindhoven zoeken, waar twee wegen aan de Stratumse zijde vóór het beekdal van de Dommel samenkwamen, daar de Dommel overstaken, via de stapsteen van de rug van Gestel, waarop de stad zelf ligt het dal van de Gender overstaken, om vervolgens verder te lopen in noordwestelijke richting (figuur 76).

Figuur 76. De Gender kruiste lange tijd de Demer als een open watergang (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

De beleefbaarheid van de beekdalen in Eindhoven is plaatselijk nog heel sterk, zoals ten zuiden van de binnenstad. Er bestaat daar, ondanks enkele 'onderbrekingen van formaat', een logische route vanuit de stad richting het meer landelijke Gennep. Ook langs de binnenstad is de Dommel goed herkenbaar en vindbaar. Naar het noordwesten toe wordt dat door de stedelijke omgeving al moeilijker. Voor wie plaatselijk bekend is, is het Pad Mariënhage, parallel aan de Nachtegaallaan, nog wel te vinden. Het pad eindigt aan de Dommelstraat, en daar eindigt ook de mogelijkheid om het smalle Dommeldal – niet breder dan de beek zelf – te volgen. Dat lukt pas weer vanaf de Stationsweg, in een sterk versteende en onaantrekkelijke omgeving onder het brede spooremplacement door. Voorbij de Professor Doctor Dorgelolaan kan de wandelaar weer ademen, want van daaruit is de Dommel langs het TU-terrein (alhoewel daar verlegd) en langs de Karpendonkse Hoeve goed te volgen tot in het buitengebied. Dat geldt ook voor een zijtak van de Dommel, de Doode Gracht, die ondanks de verlegging ter hoogte van de Achilleslaan nog in een groene omgeving ingebed ligt.

De schoen wringt 'm dus enerzijds in de onderbreking van de infrastructuur bij de Stationsweg, maar misschien nog wel meer in zijn algemeenheid in de grote verscheidenheid aan vormgevingen van de wegen en paden langs de Dommel. Dat is historisch wel te begrijpen, vanwege de heel verschillende

ontwikkelingen langs de beek en in het beekdal, maar voor de bezoeker is de structuur daardoor niet helderder.

Waar het bij de Dommel om kleine gebreken gaat, is het bij de Gender veel problematischer. Alhoewel de beek over een grote lengte nog wel als groene zone herkenbaar is, van de A2 langs de Karel de Grotelaan in het zuidwesten tot de Willem de Rijkelaan in het noordoosten, is de structuur als geheel veel verbrokkelder. Bovendien is de verbinding met de stad verbroken. Ook daar ligt dus een opgave.

- Verbind de wandelpaden langs de Dommel met elkaar en dicht de hiaten
- Streef naar een eenduidige vormgeving van de wandel- en fietsinfrastructuur langs de Dommel, zowel in bestrating als bebording ¹⁴¹
- Ga bewust om met de vormgeving van de parken langs de Dommel, van natuurlijk nabij Gennep via cultuurlijk ten zuiden en noorden van de stad, naar meer natuurlijk bij Karpendonk
- Streef naar een verbetering en betere herkenbaarheid van de Gender als 'blauwe hoofdstructuur' van het zuidwestelijk deel van de stad, zowel binnen de bestaande parken als in het gedeelte tussen de Willem de Rijkelaan en de stad.
- Wees je bewust van de waarde van de parkinrichting langs de beken
- Neem beken als uitgangspunt in een routenetwerk 'Langs Eindhovense beken'
- De beekdalen van Eindhoven zijn als geabstraheerde vorm bruikbaar als afbeelding voor marketing

5.3.2 **Herkenbare linten en kernen**

Naast de beekdalen steekt de identiteit van prestedelijk Eindhoven vooral in de dorpskernen en in mindere mate in de linten, waar we een geleidelijke overgang van prestedelijke naar vroegstedelijke ontwikkeling vinden. Daarnaast zijn buiten de linten hier en daar nog wel erven te vinden, min of meer verwaald geraakt tussen moderne bebouwing en infrastructuur. Voorbeelden zijn Woenselsestraat 306 en Jericholaan 10-12.

In veel gevallen doen de linten en in mindere mate de dorpen mee in de moderne ontsluiting van de stad. Dat is goed te herkennen in oude linten, vooral in Stratum: het profiel van de straat is ingericht voor maximale verkeersafwikkeling en maximaal versteend, vaak een sterk contrast met de historische bebouwing erlangs. In het beste geval is er nog een bomenrij aan weerszijden van de rijbaan te vinden, zoals langs de Tongelresestraat.

¹⁴¹ De markering van wegen en paden langs de Dommel met golfjes als middenstreep is een eerste stap, maar voor de herkenbaarheid uiteraard nog niet voldoende.

Dat levert als problematiek op dat enerzijds de linten en in iets mindere mate de historische kernen een lage ruimtelijke kwaliteit kennen en de potentiële historische (dorps)uitstraling ondergaat in de verkeerskundige inrichting. Op sommige locaties is de openbare ruimte overigens al dusdanig ingericht dat het historische en dorpse karakter beter tot zijn recht komt. We noemen bijvoorbeeld de Strijpsestraat nabij de Trudokerk/Sint Trudostraat, maar ook de omgeving van de kerk (IJsselstraat) in Acht en (in iets mindere mate) de Hoogstraat in Gestel.

- tracht de linten verkeersluwer te maken door het verkeer via de grotere naoorlogse infrastructuur te leiden
- een verkeersluwere situatie maakt een inrichting van het wegprofiel en de openbare ruimte daarlangs met meer (historische) kwaliteit mogelijk – daarbij kan worden gedacht aan klinkerbestrating, groene bermen, etc.
- streef naar de herkenbaarheid van historische kernen, niet alleen in bebouwing, maar ook in inrichting van de openbare ruimte. Een aangepaste inrichting is bijvoorbeeld voorstelbaar voor:
 - o Tongelre, 't Hofke (vanaf de kruising met de Koudenhovenseweg Zuid, langs de kerk tot aan huisnummer 25), inclusief het stuk van de Oude Urkhovenseweg tussen spoorwegovergang en 't Hofke (figuur 77);
 - o Tongelre, Loostraat (m.n. type wegverharding);
 - o Woensel, Kloosterdreef, tussen Pastoriestraat en Imkerstraat (zo mogelijk in combinatie met een herinrichting van de buitenruimte van de Petruskerk).
- promoot het herstel van (historische) gevelwanden in linten, waaronder het verwijderen of reduceren van reclames, het stimuleren van hoogwaardig kleurgebruik op de gevels, etc.
- Eindhoven wordt (inter)nationaal gepromoot als moderne 'brainport', in de eerste plaats ogenschijnlijk gericht op de economische sector. Ten behoeve van de vrijetijdssector adviseren we om Eindhoven ook te promoten als 'stad van dorpen' of 'stad met dorpen' – het neerzetten van Eindhoven als een historische groeikern waarin ooit zelfstandige dorpskernen zijn versmolten. Los van dit prestedelijk aspect is ook de vroegstedelijke ontwikkeling iets waar Eindhoven zijn toeristisch-recreatief voordeel mee kan doen.

Figuur 77. Een ander straatprofiel komt de herkenbaarheid van Tongelre als historische kern ten goede (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

5.3.3 *Verbinding landschap – prestedelijk landschap*

De herkenbaarheid van het prestedelijk landschap binnen de bebouwde kom is natuurlijk één aspect, maar de overgang tussen landschap en stedelijk gebied vanuit de optiek van het prestedelijk landschap is ook een onderdeel dat aandacht behoeft.

Overgangen tussen stad en platteland verschillen van relatief zacht – zoals de vloeiende opening van het landschap vanuit het Dommelpantsoen richting Gennep – tot zeer hard, zoals de harde stadsrand van Heesterakker, waar het min of meer orthogonale grid van de wijk – vaak nog in de vorm van achterkanten van woningen, zoals aan de Anconalaan - botst met het aangrenzende Dommeldal. Vaak ligt de oorzaak van zowel de zachte als de harde overgangen op het stedenbouwkundig niveau, en is daar pas wat aan te doen bij een totale herstructurering of een uitbreiding aan de zijde van het landelijk gebied, waardoor de overgang opschuift.

Feitelijk zijn er twee soorten overgangen te onderscheiden:

- De overgang langs droge en natte infrastructuur, d.w.z. de vingers vanuit het buitengebied in de bebouwde kom;
- De overgang vanuit het landschap naar een bebouwd gebied, dus van de stadsrand op zichzelf.

Overgangen langs infrastructuur

Fraaie overgangen zijn vooral in de eerste categorie te vinden, simpelweg omdat dat zich het best met gebiedsopgaven laat verenigen. Ten aanzien van de natte infrastructuur, de beken, hebben we de fraaie overgangen al op meerdere plaatsen in de tekst aangehaald. Die ten noorden van Gennep is het meest sprekend, ondanks de doorsnijding door de Boutenslaan en de ernstige versterking verder zuidelijk door de huidige Hightech Campus, het vroegere laboratoriumcomplex NatLab van Philips. Ook de overgang nabij het Wasvenpad en noordelijker bij de Kosmoslaan is nog goed herkenbaar, maar minder uitgesproken. In het laatste geval is namelijk tot in het beekdal gebouwd en is de oude structuur verdwenen. Waar we elders binnen de bebouwde kom nog relictten van beken en beekdalen vinden, zoals van de Gender en de Groote Beek (bij Aanschot) is de verbinding naar het buitengebied verdwenen. De aanleg van de A50, A2 en A67 heeft daaraan (indirect) bijgedragen.

Wegen die vanuit het landelijk gebied de bebouwde kom inlopen vallen in meerdere typen uiteen; we zullen hier niet een volledige typologie uitwerken. Een belangrijke hoofdgroep is die van de oude interlokale wegen, zoals de Oirschotsedijk en Boschdijk in het noordwesten, de Aalsterweg, Heezerweg en Leenderweg in het zuiden en de Rielsedijk in het oosten. Meestal kennen deze wegen van oudsher een zo sterke laanbeplanting, dat de verbindende waarde tussen buitengebied en bebouwde kom heel hoog is (figuur 78).

Figuur 78. De Oirschotsedijk is een groene, prestedelijke entree voor Eindhoven (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

Lokale oude verbindingen tussen het stedelijk en landelijk gebied zijn minstens zo waardevol voor een herkenbare relatie tussen landschap en prestedelijk landschap. Waarschijnlijk het beste voorbeeld van een verbinding is de Loostraat, die Tongelre via de Molendijk met de beekpassage bij de Collse

watermolen verbindt. De soepele overgang is terug te voeren op de aanwezigheid van twee erven langs de weg net vóór het begin van de woonwijken, waardoor de bebouwde kom niet als een vlakke wand wordt ervaren, alsmede op het landelijke karakter van het wegprofiel, de volwassen, landelijke beplanting en de brede, minder gecultiveerde bermen die langs de weg tot ver in de kom doorlopen. De bebouwing achter die brede berm valt daardoor veel minder in het zicht. Het profiel wordt geleidelijk stener, totdat de bebouwing aan het einde van de Loostraat overgaat in modernere bebouwing en het groen hier ook goeddeels uit het straatbeeld verdwenen is. Iets vergelijkbaars is gedaan bij de weg Aanschoot in het noorden van Eindhoven. Ook bij de weg Riel, waar de landelijke weg via een wijkpark de bebouwde omgeving binnenkomt, is sprake van een redelijk zorgvuldige aansluiting. Het contrast met de wijze waarop de Urkhovenseweg de bebouwde kom binnenkomt, in een zeer stenige omgeving met private erfafscheidingen direct aan de stoepen, is zeer groot.

Elders wordt een geleidelijke overgang bemoeilijkt door de aanwezigheid van een harde grens in de vorm van infrastructuur, zoals bij het Orkestpad en de spoorlijn. Anderzijds leidde de nieuwe ontwikkeling van het gebied daarachter juist weer tot kansen op dit vlak: er kan in het ontwerp aandacht worden besteed aan de overgang, bijvoorbeeld door de landelijke sfeer ook aan de westkant van de spoorlijn aan te brengen. Bij de Eindhovenseweg in Bokt is de bundeling met de Tempellaan problematisch, omdat die het potentieel verstilde karakter teniet doet.

Een andere vorm van een relatief zachte overgang is die langs de Sint Claralaan, waar de Gennepweg deze kruist. Doordat landschap (park) en gebouwd gebied hier in de lengterichting via een fraai beplante en klinkerverharde weg aan elkaar grenzen, is de oversteek van de Gennepweg minder hard dan deze bij een andere inrichting van de openbare ruimte zou zijn.

- Wees je bewust van de (relatief) weinige plekken waar de huidige grens tussen landschap en stedelijk gebied nog via historische routes loopt.
- Benut de kleinere invalswegen vanuit het landelijk gebied, waar ruimte bestaat, als kleine 'inprickers', zoals dat bij de Loostraat het geval is.
- Houd de laanbeplanting langs de grotere oude invalswegen in stand en maak een duidelijk onderscheid in vormgeving tussen de oude invalswegen ('dijken') en de recentere uitvalswegen, zoals de Eisenhowerlaan en John F. Kennedylaan.

Stadsranden

Ten aanzien van de stadsranden is de vooral de vraag hoe ver de stedelijke invloed het landelijk gebied in mag reiken. Dat bedoelen we dan niet zozeer in gebouwde zin, als wel in de uitstraling die het aangrenzende platteland heeft: agrarisch, parkachtig of natuur? Vooral ten aanzien van het eerste kunnen we een duidelijk lijstje van overgangen geven waar het agrarisch cultuurlandschap zo waardevol is, dat de kwaliteiten daarvan geborgd moeten zijn. Deze plekken zijn:

- De omgeving van Gennep tussen de Bayeuxlaan-Professor Holstlaan, Boutenslaan en Aalsterweg, met die kanttekening dat er langs de randen conform de huidige situatie ruimte is

voor een parkachtige inrichting langs de Dommel en bij het Ton Smitspark voor zover die ruimte nu al wordt ingenomen;

- De omgeving van Eikenburg tegen de klok in tot aan de Geldropseweg: het waardevolle landschap van de Groote Heide en het agrarisch cultuurlandschap rondom Riel;
- Het Dommeldal vanaf het Eindhovens Kanaal in noordelijke richting tot aan de gemeentegrens met Son en Breugel, met dien verstande dat er in het dal van de Dommel plaatselijk voldoende ruimte kan zijn voor een combinatie van cultuurlandschapsbehoud en natuurontwikkeling in beekdalsituaties;
- Het kampenlandschap van Acht van de Landsard in het noorden, inclusief het landgoed De Wielewaal.

Op andere plekken is meer ruimte om het aangrenzende landelijk gebied als parklandschap of natuurzone in te richten. Daarbij denken we bijvoorbeeld aan de volgende locaties:

- Het dal van de Gender tussen Knooppunt De Hocht en de Bayeuxlaan;
- Restruimte tussen de Geldropseweg en het Eindhovens Kanaal;
- Het dal van de Groote Beek (Aanshotse Beemden), met aandacht voor de historische beemdenstructuur / kavelbeplanting;
- Het heideontginningslandschap langs de Ekkersrijt in de buurt van Knooppunt Batadorp, tot aan de Landsard in het zuiden, om de aanwezige natuurwaarden te versterken;
- Philips de Jonghpark en Philips van Lenneppark, met oog voor de bijzondere parkkwaliteiten.

- Ontwikkel een visie op de aard van het landelijk gebied en de aansluiting daarvan op het stedelijk gebied: (semi-agrarisch) idyllisch landschap, half-stedelijk parklandschap of versterking van natuurwaarden (of een combinatie daarvan) ?

5.3.4 Groen als indicator voor het landschap

Opgaand groen is niet alleen belangrijk als verbinding tussen landschap en stedelijk gebied cq. prestedelijk landschap. Ook binnen het stedelijk gebied kan het groen, in combinatie met het soms nog wel aanwezige reliëf, indicatief zijn voor het historisch landschap waarin men zich bevindt. Langs de Boutenslaan is dit al gedaan, door bijvoorbeeld moeraseden (Quercus palustris) aan te planten waar deze het beekdal van de Dommel passeert en essen op de dekzandrug van Gestel.

In zijn algemeenheid is dit handvat, mits de juiste standplaatsomstandigheden te creëren zijn, bruikbaar om de landschappelijke situering te benadrukken (figuur 79). We denken daarbij bijvoorbeeld aan de gradiënt over de rug van Gestel (waar ook het reliëf nog herkenbaar is), maar ook aan voormalige heidevelden waar naaldbout aangeplant zou kunnen worden. Behalve laanstructuren kan

het uiteraard ook gaan om de aanplant van kleine bosjes met kenmerkende soorten voor die plek in het landschap, waarbij het invangen van fijnstof een prettig neveneffect kan zijn.

Figuur 79. (Treur)wilgen zijn een indicator voor nattere standplaatsomstandigheden (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).

- Varieer in beplanting langs (historische) wegen of in de vorm van bosjes en laat bij de bepaling van het soort beplanting het onderliggende landschap een rol spelen.
- Completeer laanstructuren waar deze onderbroken zijn.

5.3.5 De Eindhovense elite als landschapsvormende factor

De vroege en late industriëlen van Eindhoven, van Keunen en Smits in de late 18e eeuw tot Philips in de 20e eeuw, hebben een zeer grote invloed op de ruimtelijke ontwikkeling van Eindhoven gehad. Deze ontwikkeling heeft deels het landelijk karakter bewaard (zoals rond de Wielewaal), maar toch ook vooral sterk de verstedelijking een boost gegeven. Deze ontwikkeling heeft geleid tot een bijzondere collectie van terreinen, structuren en elementen die aan de verschillende fasen van de industrialisering te koppelen zijn, van de oude watermolens in het buitengebied ¹⁴² tot de 20e-eeuwse fabrieksterreinen

¹⁴² Evenals de gemarkeerde watermolenlocatie van de Woenselse watermolen, overigens iets van de eigenlijke plek vandaan.

en Philipsparken. Samen zijn ze als een 'collectie' te beschouwen, te bundelen per fase of per bedrijf(stak). Op die manier blijven de onderdelen geen losse objecten, maar vertellen ze in samenhang een verhaal.

In het rapport over het buitengebied spraken we vanuit dat perspectief over de Philipscollectie, een collectie die uiteraard bestaat uit een landschappelijk (buitenplaats, fruituin, sportterreinen, parken, etc.¹⁴³) en een gebouwd deel (figuur 80). Voor de deels gelijktijdige, deels oudere industriële activiteiten is die collectie uiteraard minder omvangrijk, maar wel nog steeds een interessante invalshoek om buitengebied en bebouwde kom met elkaar te verbinden. We kunnen bijvoorbeeld denken aan de Smitscollectie (landgoed Eckart, delen van landgoed Soeterbeek op Eindhovens grondgebied, locatie van de voormalige Stratumse watermolen).

Figuur 80. Een onderdeel van de Philips-collectie: het Philips De Jonghpark (foto: Luuk Keunen, 23 maart 2017).

Om de collecties helder in beeld te krijgen is thematisch inventariserend en analyserend onderzoek, liefst vanuit een interdisciplinair perspectief, naar de mogelijke collecties wenselijk.

¹⁴³ Buiten Eindhoven kan ook de Eindhovensche Golf, een golfbaan uit 1930, daartoe nog gerekend worden.

- Een bundeling van landschappelijk en gebouwd erfgoed op basis van een familiale of thematische invalshoek helpt om aspecten van de geschiedenis en het bestaande erfgoed in verband te zien. Het draagt ook bij aan het vormen van een 'compleet' beeld van alles wat tot die collectie zou kunnen behoren. Nader onderzoek dient de inhoud van deze collecties in beeld te brengen.

5.3.6 Toeristisch-recreatieve benutting van het prestedelijk landschap

Het prestedelijk landschap is een vrijwel nieuwe dimensie van het stedelijk erfgoed. Toeristisch-recreatief wordt er doorgaans in bewuste zin weinig mee gedaan, anders dan dat bewaard gebleven delen van het prestedelijk landschap op zichzelf meestal locaties zijn die wel zo fraai zijn, dat ze aandacht krijgen.

Hüsken schreef een boek over de prestedelijke geschiedenis van Woensel. Hij had specifiek aandacht voor het zoeken naar prestedelijke sporen in de huidige stad: *Wacht, ik heb een beter idee. We gaan in Woensel over de straatjes en laantjes lopen, die daar in 1960 en al veel eerder lagen. En dat kan nu heel erg mooi, want de blaadjes vallen. De kleuren in de bomen krijgen weer prachtige tinten. (...) Nou zul je wel weer sterk overdrijven, of niet? De natuur is heel mooi, maar die oude weggetjes en laantjes zijn toch al lang weg? We zijn snel klaar denk ik. Vijf minuten heen en vijf terug. Denk je! Kom mee, we zullen eens een alternatief rondje Eckart gaan maken. Dan vangen we twee vliegen in één klap. Jij zult nog heel wat ouds zien, en ik kan weer lekker genieten van de prachtige natuur (...).*¹⁴⁴

Deze benadering biedt vooral toeristisch-recreatieve kansen, met name om de bezoeker niet alleen Gennep Parken en het Van Abbemuseum te laten zien, maar ook te tonen wat de opbouw van de stad is: de (binnen)stad met 5 (en met Acht erbij 6) dorpen als een cirkel daaromheen. De opbouw van een route met alle 'parels' daaraan vast moet dan uiteraard zoveel mogelijk via historische wegtracés lopen. Een dergelijk project maakt het ook mogelijk om aan de route herinrichtingsprojecten en/of locaties met informatiedragers, analoog of digitaal, te plaatsen.

- Gebruik de prestedelijke landschapsgeschiedenis als middel om de toerist / recreant door de stad te leiden en het verhaal van de ontstaansgeschiedenis van Eindhoven te vertellen.

¹⁴⁴ Hüsken, 2012, 193

5.4 Conclusies

Het landschap van Eindhoven veranderde in belangrijke mate onherkenbaar nadat het stedelijk gebied zich ontwikkelde. Vooral na 1945 ging het met die ingrijpende veranderingen heel hard, vooral in Woensel. Desondanks zijn op vele plekken in Eindhoven nog sporen te vinden van de prestedelijke karakteristiek, soms heel expliciet en omvangrijk, soms klein en schijnbaar zonder betekenis.

Opgeteld maken al deze aspecten echter, dat we al reizend door de stad een idee krijgen van enerzijds de landschappelijke geleding van het gebied, maar anderzijds ook de opbouw van Eindhoven uit een stad en omringende dorpsgebieden – met een geheel eigen geschiedenis en karakter.

Het naar boven brengen van die sublokale identiteiten, die een bijdrage kunnen leveren aan de kleurrijke geschiedenis van de stad als geheel, is ons inziens één van de belangrijkste doelen waarvoor dit rapport een aanzet geeft.

Literatuur

- Aarts, B., 2015. Van Brussel naar Den Haag. Bouw en verbouw van de Noord-Brabantse kastelen en 'omgrachte huizingen' in de zeventiende eeuw, p. 258-281. In: Kuiper, Y. & B. Olde Meierink, 2015. Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de republiek. Verloren, Hilversum.
- Andela, G.M., 2005. Cultuurhistorisch waardevolle parken en plantsoenen in Eindhoven.
- Andela, G. & K. Tedder, 2007. Cultuurhistorisch onderzoek Dommelplantsoen. Rotterdam/Den Haag.
- Arts, N., 1992. Het kasteel van Eindhoven: archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning 1420-1676. Eindhoven.
- Arts, N., J. Dekker, A. van Eenbergen & J. Hüskén, 1996. De kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven. Eindhoven.
- Asseldonk, M. van, 2003. De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832. Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg, Tilburg.
- Baas, H. & N. Brand, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven': een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. Historisch-geografisch tijdschrift 29-2.
- Beekman, P., 1982. Eindhoven, stadsontwikkeling 1900-1960. Eigen uitgave, Mierlo.
- Berkel, G. van & K. Samplonius, 2006. Nederlandse plaatsnamen, herkomst en historie. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht.
- Bont, A.P. de, 1969. Noordbrabantse etymologieën. Naamkunde, jaargang 1, p. 99-106.
- Bont, Chr. de, 1993. '... al het merkwaardige in bonte afwisseling ...'. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant. Bijdrage tot de studie van het Brabantse Heem, deel 36. Stichting Brabants Heem, Waalre.
- Camps, H.P.H., 1979. Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert). Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage.
- Cox, J.C.M., 2005. Repertorium van de stadsrechten in Nederland. 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur'. Werken der stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht no. 33. Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht / VNG uitgeverij, Den Haag.
- Debie, P., 2010. Buitenplaats 'De Konijn', een miskende tuin in het oeuvre van Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942). Cascade, jaargang 19, nr. 1.
- Gysseling, M., 1960. Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). Brussel.
- Hidding, M., J. Kolen & Th. Spek, 2001. De biografie van het landschap: ontwerp voor een interdisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis. Essay NWO-Stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling'. Uitgave NWO, Den Haag.
- Hüskén, J. en B., 2012. Boerderijen uitgegumd, een nieuw stadsdeel ingetekend. Heemkundige Studiekring Kempenland, Eindhoven.

- Keunen, L.J. & S. van der Veen, 2017. De groene zoom van Eindhoven. Een cultuurhistorische waardenkaart van het buitengebied van Eindhoven, alsmede enkele groene delen van de bebouwde kom. RAAP-rapport 3258. RAAP, Weesp.
- Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1989. Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200. P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, Amsterdam.
- Laak, J.C. ter, 2005. De taal van het landschap. Pilotproject Toponiemen in de Berkelstreek. Een verkennend onderzoek naar de bruikbaarheid van geografische namen voor het reconstrueren van de geschiedenis van het Oost-Nederlandse landschap. RAM 123. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- Loon, J. van, 2017. Lo, Donk, Horst: Taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen. Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Gent.
- Mandos, H. & A.D. Kakebeeke, 1950. Oud Eindhoven. Voorstudies tot de geschiedenis van Eindhoven. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem, deel I. Stichting Brabants Heem, Eindhoven.
- Meijel, L. van & E. Bet, 2018. Eindhoven [wijknaam]: cultuurhistorische verkenning, Nijmegen juli 2018 (concept). Uitgewerkt voor de wijken De Doornakker, De Bennekel, Stratum-oost, Burghplan, Kronehoef, Mensfort, Prinsejagt, Oude Gracht en Rapenland.
- Meulendijks, Th. H., 2007. Historisch onderzoek naar huizen en veldnamen in Tongelre (gemeente Eindhoven), 1498-1832. Archeologisch Centrum Eindhoven, rapport 4. Eindhoven.
- Moerman, H.J., 1956. Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht. Nomina Geographica Flandrica. Naaml. Venn. Standaard-Boekhandel, Brussel.
- Oorschot, J.M.P. van, 1982. Eindhoven, een samenleving in verandering. Twee delen. Dr. J.M.P. van Oorschot en Gemeente Eindhoven, Eindhoven.
- Peters, S., 2011. Het kasteel Gagelbosch te Eindhoven. Archeologisch onderzoek van een omgrachte middeleeuwse woning in Gestel. Rapport 58. Archeologisch Centrum Eindhoven en Helmond.
- Spek, Th., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. Matrijs, Utrecht.
- Timmers, J., 1985. Over de ynde. Brabants Heem, jaargang 37 (1985), p. 80-86.
- Vangheluwe, D. & Th. Spek, 2008. De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen. Historisch-geografisch Tijdschrift 2008, jaargang 26, nr. 1, p. 3.
- Vries, J. de, 1962. Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandse plaatsnamen. Het Spectrum, Utrecht.
- Weijsschedé, T.J. & K.R. de Poel, 2002. Gennepers Parken in beeld. Een cultuurhistorisch en landschappelijke verkenning ten behoeve van de planvorming voor Gennepers Parken in Eindhoven. Alterra-rapport 588. Alterra, Wageningen.
- Weijsschedé, T.J., J. Kruit & J.R. Mulder, 2006. Landschapshistorische studie Karpen-Eckart-Koudenhoven: een cultuurhistorische en landschappelijke verkenning ten behoeve van de planvorming. Alterra-rapport 1331. Alterra, Wageningen.

Daarnaast kon dankbaar gebruik worden gemaakt van de websites www.eindhoven-encyclopedia.nl, www.eindhoveninbeeld.com en www.eindhoven-in-beeld.nl.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Ligging van het stedelijk onderzoeksgebied (oranje) ten opzichte van het landelijk onderzoeksgebied uit RAAP-rapport 3258 (blauw) binnen de gemeente Eindhoven (rode omlining).	10
Figuur 2. De geomorfologie van Noord-Brabant (bron: Structuurvisie 2010 – partiële herziening 2014, provincie Noord-Brabant).	12
Figuur 3. In 1950 vormde de spoorlijn nog de scheiding tussen het stedelijk gebied in het zuiden en het landschap in het noorden. De Dommel loopt als prestedelijke structuur ingesnoerd door het stedelijk gebied (bron: gemeente Eindhoven, foto 26621).	15
Figuur 4. De wijze van karteren van de Erfgoedkaart wijkt af van die van de cultuurhistorische waardenkaart.	21
Figuur 5. De opbouw van het huidige grondgebied van de gemeente Eindhoven uit meerdere voormalige gemeenten. De wijzigingen van 2012 en 2017 zijn zo klein dat ze op deze schaal niet zichtbaar zijn.	25
Figuur 6. Maaiveldhoogtes in het stedelijk gebied van de gemeente Eindhoven. Het landschap helt van zuid naar noordoost. De beekdalen zijn als blauw-groene zones herkenbaar, evenals de donkerbruine dekzandruggen ten noordwesten en zuidoosten van de binnenstad.	26
Figuur 7. Geomorfologische kaart van Eindhoven en omgeving (bron: Erfgoedkaart gemeente Eindhoven).	28
Figuur 8. Het cultuurlandschap van Eindhoven volgens de Topografisch-Militaire Kaart, omstreeks 1850.	29
Figuur 9. Reproductie van de stadsplattegrond van Eindhoven en omgeving, door Jacob van Deventer, 1557. We herkennen nog duidelijk de kerk van Woensel met aangrenzende bebouwing in het noorden, Strijp en Limbeek in het westen, De Bergen en Gestel in het zuiden en Stratum met zijn lintbebouwing in het zuidoosten. Ook de beekdalen van Gender en Dommel zijn duidelijk weergegeven.	30
Figuur 10. Tracés van wegen die ook al op de kaart van Van Deventer (1557) staan, geprojecteerd op de huidige stadsplattegrond.	31
Figuur 11. De vroegste uitbreidingswijken van de gefuseerde gemeente, aan weerszijden van het dal van de Dommel en Gender (Chromotopografische Kaart des Rijks, 1928-1929).	32
Figuur 12. Grondgebruik in de landelijke delen van de gemeente Eindhoven in achtereenvolgende perioden. Akkerland in bruin, grasland en bos in licht- resp. donkergroen en heide in roze. In wit het uitdijende stedelijk gebied (bron: Erfgoedkaart gemeente Eindhoven).	34
Figuur 13. De binnenstad van Eindhoven in 1928, vóór de verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de naoorlogse saneringen, vanuit het noorden. De hoofdvorm van de oude omwalde stad is aan de lichtgekleurde singels nog goed te herkennen. Centraal zien we de Demer – Rechtestraat – Stratumseind met Catharinakerk en, buiten de oude hoofdstraat, de Markt (bron: Gemeente Eindhoven).	37
Figuur 14. De (volledige!) gemeente Eindhoven op het kadastraal minuutplan uit 1832, met links De Bergen en rechts de omgrachte binnenstad, waardoorheen van noord naar zuid een oude route loopt (bron: www.cultureelerfgoed.nl).	38
Figuur 15. De grenzen van de gemeente Eindhoven tot 1874.	39
Figuur 16. De Woenselse gehuchten van Limbeek tot Achter Vlokhoven, op de Chromotopografische Kaart des Rijks, omstreeks 1900 (bron: www.topotijdreis.nl).	40
Figuur 17. De contouren van de gemeente Woensel en Eckart zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850. Het zuidelijk, apart omkaderde deel werd in 1874 bij de gemeente Eindhoven gevoegd.	41

- Figuur 18. Kasteel Eckart (bron: Van Abbestichting, via <http://vanabbestichting.nl/portfolio-item/kasteel-eckart-en-omgeving/>). 42
- Figuur 19. Centraal het dekzandeiland van Eckart (wit) met daaromheen de twee dalen (groen), met westelijk de Doode Gracht en oostelijk de Dommel, in het eerste kwart van de 20e eeuw. Links zien we de open akker van Woensel (wit), met zuidelijk van de naam Stouthuvel een uitmondende beek (met een dal in groen) die het akkercomplex van Woensel in delen sneed. 43
- Figuur 20. Het Sportpark Woensel werd aangelegd in het landschap van de regelmatige jonge heideontginningen, met links de oudere Bossche Baan. Deze foto dateert uit 1958. Nu ligt het sportcomplex midden in bebouwd gebied, maar het driehoekige bos ten noorden ervan en de Bossche Baan links zijn bewaard gebleven (bron: Gemeente Eindhoven). 44
- Figuur 21. De systematisch ontgonnen 'nieuwe erven' op de heide van Woensel, centraal in beeld, eerste kwart 20e eeuw. Links zien we de Bossche Baan, die ook op de vorige figuur zichtbaar is. 45
- Figuur 22. De situering van de vroegere gemeente Woensel en Eckart ten opzichte van de huidige structuur van de stad. 47
- Figuur 23. De alleenstaande kerktoren van Woensel, sinds de jaren 50 van de vorige eeuw aangevuld met een aula voor de omliggende begraafplaats (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018). 48
- Figuur 24. De contouren van de gemeente Strijp zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850. 49
- Figuur 25. Het hart van het oude Strijp in 1976 (bron: Gemeente Eindhoven). 50
- Figuur 26. De situering van de vroegere gemeente Strijp ten opzichte van de huidige structuur van de stad. 52
- Figuur 27. De oude dorpskerk van Strijp, kort voor de sloop (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). 53
- Figuur 28. De contouren van de gemeente Tongelre zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850. 54
- Figuur 29. Nieuwbouw in ontwikkeling ten zuiden en oosten van de oude dorpskern van Tongelre, te zien op een luchtfoto uit 1971. Tot dat moment grensde de dorpskern direct aan het buitengebied (bron: Gemeente Eindhoven). 55
- Figuur 30. De Philipsboerderij in 't Ven (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015). 56
- Figuur 31. De situering van de vroegere gemeente Tongelre ten opzichte van de huidige structuur van de stad. 58
- Figuur 32. De laatmiddeleeuwse kerk van Tongelre, gefotografeerd in 1888 en drie jaar later afgebroken. De foto maakt deel uit van een serie van meerdere foto's en is opmerkelijk scherp. Op het origineel zijn de bakstenen individueel zichtbaar (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). 59
- Figuur 33. De contouren van de gemeente Stratum zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850. Het zuidelijk deel is later aan de buurgemeente afgestaan. 60
- Figuur 34. Zoals op deze luchtfoto uit 1950 goed te zien is, zorgde de nabijheid van de binnenstad ervoor dat de oude kern van Stratum al heel vroeg in het stedelijk weefsel werd opgenomen (bron: Gemeente Eindhoven). 61
- Figuur 35. De situering van de vroegere gemeente Stratum ten opzichte van de huidige structuur van de stad. 63
- Figuur 36. De oude kerk van Stratum, getekend door Hendrik Spilman in 1732 (bron: eindhoveninbeeld.com). 64
- Figuur 37. De contouren van de gemeente Gestel en Blaarthem zoals deze tot 1920 bestond, op de TMK uit circa 1850. Het uiterste westelijk deel werd later aan de buurgemeente afgestaan. 65
- Figuur 38. Bouw van de wijk Bennekel bij Gestel op een luchtfoto uit 1950, gezien vanuit het zuiden met links het oude lint. Rechts zien we hoe het dicht het dal van de Dommel werd genaderd (bron: Gemeente Eindhoven). 66
- Figuur 39. De situering van de vroegere gemeente Gestel en Blaarthem ten opzichte van de huidige structuur van de stad. 68
- Figuur 40. Het oude kerkje van Blaarthem (bron: eindhoven-in-beeld.nl). 69
- Figuur 41. Delen van andere gemeenten, naar de situatie van 1832, die nu binnen de gemeente Eindhoven liggen. De zes gemeenten die in 1920 samengingen zijn in dit beeld niet weergegeven. Soms gaat het om heel kleine grenscorrecties, zoals met de gemeente Nuenen, Gerwen en Nederwetten. 70

Figuur 42. Het beschermd dorpsgezicht Riel, buiten het stedelijk gebied van Eindhoven gelegen (foto: Luuk Keunen, 23 maart 2017).	71
Figuur 43. Het viaduct van de N2/A2 over de Velddoornweg, de verbinding tussen Gennep en het dorp Aalst (foto: Luuk Keunen, 23 maart 2017).	72
Figuur 44. Grensgebied van Eindhoven en Aalst-Waalre, rechtsonder, in 1964. De Bayeuxlaan-Professor Holstlaan is hier in aanleg. Centraal in beeld ligt de toen nog agrarische buurt Gennep. Geheel rechts zien we het eerste begin van het latere Gennep Sportparken, de ijsbaan (bron: Gemeente Eindhoven).	72
Figuur 45. De verstedelijkende omgeving direct rond de binnenstad (Chromotopografische Kaart des Rijks, 1901).	75
Figuur 46. Algemeen Uitbreidingsplan van Eindhoven, 1929-1930. Ook in dit plan is de Dommel en in mindere mate de Gender ingepast (bron: schatkamer.nai.nl).	76
Figuur 47. De Leenderweg als oude uitvalsweg van Stratum richting het zuiden (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	78
Figuur 48. De Heezerweg als oude uitvalsweg van Stratum richting het zuiden, veel minder stedelijk dan de Leenderweg (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	79
Figuur 49. Structuurplan Woensel, 1957. De oude landschapsstructuur werd goeddeels uitgegumd ten faveure van een op autoverkeer en rationaliteit ingericht systeem. Het oude lint van de Woenselsestraat is ingetekend, maar was niet ingepast. Door een samenspel van procedurele en praktische ontwikkelingen is dit vermoedelijk uiteindelijk deels bewaard gebleven (bron: Beekman, 1982, bewerkt door Leon van Meijel).	80
Figuur 50. Het op detail aangepaste structuurplan, 1959. De omgeving Oude Gracht is nu opgenomen, waarbij de beekzone is ingepast (bron: Beekman, 1982, bewerkt door Leon van Meijel).	81
Figuur 51. De gespaarde boerderij Woenselsestraat 306 (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	82
Figuur 52. Terwijl links en rechts actief aan de nieuwe wijken van Woensel werd gebouwd, bleef het lint langs de Woenselsestraat vooralsnog bewaard. De opname is gemaakt in augustus 1964 (bron: gemeente Eindhoven, foto 66420).	83
Figuur 53. Lanen zijn als langzaam-verkeersverbinding zorgvuldig in de structuur van de wijken rond Acht ingepast (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	84
Figuur 54. Hoofdlandschappen van de gemeente Eindhoven.	86
Figuur 55. De kruising van de Koudenhovenseweg Zuid – Eisenhowerlaan ligt lager dan de omgeving. Aan de zuidzijde ligt de oorzaak in een akkercomplex dat naar het noorden toe in lagere, nattere gronden overgaat (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	88
Figuur 56. Het Dommelpantsoen gaat van noord naar zuid over van een cultureel plantsoen (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	90
Figuur 57. ... naar een natuurlijker omgeving (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	91
Figuur 58. Een ingepast boerenerf aan de Mispelhoefstraat (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	92
Figuur 59. Een deel van het vroeg beboste terrein nabij het Lorentz Lyceum (foto: Luuk Keunen, 6 oktober 2015).	93
Figuur 60. De Markt in de binnenstad van Eindhoven, kiemcel van de stadsontwikkeling (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	95
Figuur 61. Beeld van de Tongelresestraat. Links zien we een lint op het grensvlak van pre- en vroegstedelijk, rechts een stedelijke ontwikkeling (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	96
Figuur 62. De Loostraat, één van de meest prominente prestedelijke deelgebiedjes binnen de bebouwde kom van Eindhoven (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	97
Figuur 63. Het verloop van de gevelwand links laat nog zien hoe de Vlokhovenseweg ooit verder naar het zuiden doorliep (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	98

Figuur 64. Uitbreiding van het stedelijk gebied in Eindhoven tussen 1832 en 1980. De zwarte contour laat zien waar anno 2018 de grenzen van het stedelijk gebied liggen (inclusief het vliegveld) (bron: Erfgoedkaart Eindhoven).	99
Figuur 65. Entree van het Stadswandelpark, het voormalige buiten Den Elzent (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	100
Figuur 66. De Oude Bossche Baan, een prominente prestedelijke structuur binnen de bebouwde kom (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	101
Figuur 67. De Tonnaerstraat, deel van het oude lint van Woensel. Na het café rechts boog de weg van oudsher licht naar rechts, door de gebouwen die we achter in beeld zien (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	103
Figuur 68. De spoorlijn van Eindhoven naar Weert, via Tongelre (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	105
Figuur 69. De Dommel over het terrein van de TU, naar het oosten verlegd (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	106
Figuur 70. Oblique luchtfoto van de niet-verlegde Dommel, 1950. Schuin rechts boven het midden zien we langs de Dommel de watermolen van Woensel staan (bron: gemeente Eindhoven, foto 26621).	106
Figuur 71. Dezelfde omgeving, maar nu vanuit de andere richting gefotografeerd. De Dommel is inmiddels naar het westen verlegd, waarbij de watermolen moest wijken. Rechtsonder zien we nog een deel van het lintje langs de weg die naar de molen voerde (bron: gemeente Eindhoven, foto 68630).	107
Figuur 72. Een monumentale boom aan het begin van de Woenselsestraat, waar het lint opnieuw begint, na een korte onderbreking. De boom is ingepast in het plantsoen voor een supermarkt (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	109
Figuur 73. Het oude (derde) Sint-Catharinakerkhof van de Catharinaparochie van Eindhoven (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	110
Figuur 74. Een pad met forse greppels toont zich als een wal op hoogtebeelden. Het pad ligt in een bewaard gebleven stuk heidebebossing nabij de Karpendonkse Plas (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	112
Figuur 75. In het midden van de foto: een agrarisch monument aan de Oude Urkhovenseweg (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	113
Figuur 76. De Gender kruiste lange tijd de Demer als een open watergang (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	116
Figuur 77. Een ander straatprofiel komt de herkenbaarheid van Tongelre als historische kern ten goede (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	119
Figuur 78. De Oirschotsedijk is een groene, prestedelijke entree voor Eindhoven (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	120
Figuur 79. (Treur)wilgen zijn een indicator voor nattere standplaatsomstandigheden (foto: Luuk Keunen, 22 mei 2018).	123
Figuur 80. Een onderdeel van de Philips-collectie: het Philips De Jonghpark (foto: Luuk Keunen, 23 maart 2017).	124

Tabellen:

Tabel 1. De onderscheiden landschaps- en nederzettingstypen, met de onderscheiden hoofd- en subtypen.	17
Tabel 2. Waarderingscriteria voor de landschapselementen.	24
Tabel 3. Scores en klassen van de waardering van de landschapselementen.	24

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal
Bijlage 2. Toelichting op de legenda-eenheden

Appendices:

Kaartbijlage 1. Prestedelijke kenmerkenkaart.

Kaartbijlage 2. Herkenbaarheid prestedelijk landschap.

Kaartbijlage 3. Waarderingskaart landschapselementen.

Archeologische perioden				
Tijdperk				Datering
Recente tijd				
Nieuwe tijd			C	1945
			B	1850
			A	1650
Middeleeuwen			Laat B	1500
			Laat A	1250
				1050
	Vroeg	D: Ottoonse tijd		900
		C: Karolingische tijd		725
		B: Merovingische tijd		525
		A: Volksverhuizingstijd		450
Romeinse tijd	Laat		270	
	Midden		70 na Chr.	
	Vroeg		15 voor Chr.	
Prehistorie	IJzertijd	Laat		250
		Midden		500
		Vroeg		800
	Bronstijd	Laat		1100
		Midden		1800
		Vroeg		2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat		2850
		Midden		4200
		Vroeg		4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat		6450
		Midden		8640
		Vroeg		9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat		12.500
		Jong B		16.000
		Jong A		35.000
Midden			250.000	
Oud				

tabel1: standaardl. Archeologisch RAAP, 2014.

Bijlage 2. Toelichting op de legenda-eenheden

In deze rapportage worden de legenda-eenheden of groepen van legenda-eenheden alleen op hoofdlijnen toegelicht. In het andere deel van het tweeluik, RAAP-rapport 3258 ('De groene zoom van Eindhoven'), gaan we hier dieper op in. Voor meer informatie verwijzen we derhalve daarheen.¹⁴⁵

PREDESTEDELIJK LANDSCHAP

Kampongginningen met plaatselijk essen

- Ka1 – open akker: akkercomplex zonder zichtbare perceelsscheidingen, doorgaans op dekzandrug(gen) gelegen, veelal relatief groot en van middeleeuwse oorsprong
- Ka2 – akker met zichtbare perceelsscheidingen: akkercomplex met vergelijkbare karakteristieken als Ka1, maar dan met enkele zichtbare perceelsscheidingen / onverdedelingen
- Kb1 – kampongginning met landgoedkenmerken: kleinschalige akker, met ruimtelijke relatie met landgoedkenmerken zoals lanen en/of park/tuin
- Kk1 – droge kampongginning: kleinschalig complex van overwegend akkers, merendeels op drogere bodem gelegen
- Kk2 – droge kampongginning met bebouwing: idem als hiervoor, met erven
- Kn1 – vochtige kampongginning: kleinschalig complex van overwegend percelen grasland, merendeels op vochtiger bodem gelegen, maar niet in beekdalen
- Kr1 – rationele kampongginning met landgoedkenmerken: min of meer regelmatig ingedeelde kampongginningen die in hun aanleg invloed van landgoedeigenaren doen vermoeden

Beekdalen en broeken

- Ba1 – beekdal met landgoedkenmerken: ontginningen in beekdalen, die door hun regelmaat of het voorkomen van landgoedkenmerken als lanen invloed van landgoedeigenaren doen vermoeden
- Bl1 – landschappelijke laagte, al dan niet met graaf: langgerekte laagte in het landschap zonder natuurlijke beek, maar met een door mensen gegraven afwatering
- Bo1 – beekdal, onregelmatig verkaveld: ontginningen in beekdalen, als grasland gebruikt, gekenmerkt door een onregelmatige verkaveling
- Bs1 – beekdal met strookvormige verkaveling: ontginningen in beekdalen, als grasland gebruikt, gekenmerkt door een verkaveling met langgerekte strookvormige percelen
- Bs4 – beekdal met strookvormige verkaveling, met bos: idem, met daarin perceelsgewijze bebossing

Oude heideontginningen

- Ob2 – kleinschalige heideontginning, zeer onregelmatig, met opgaand bos: ontginning van heideterreinen vóór 1850, met een onregelmatige structuur en (aangeplante) percelen bos

¹⁴⁵ De meeste legenda-eenheden komen daarin voor. Enkele legenda-eenheden komen uitsluitend in het stedelijk gebied voor.

Ob3 – kleinschalige heideontginning, open: ontginning van heideterreinen vóór 1850, met een kleinschalige structuur en weinig opgaand groen

Oh1 – kleinschalige heideontginning met opgaand groen: ontginning van heideterreinen vóór 1850, met een kleinschalige structuur en relatief veel opgaand groen

Oude bossen

Ub1 – vroege heidebebossing: bebossing van heideterreinen, uitgevoerd vóór 1850, zonder bijzondere esthetische kenmerken

Ub2 – vroege heide- of beekdalbebossing met landgoedkenmerken: bebossing van heideterreinen of beekdalgronden, uitgevoerd vóór 1850, met kenmerken die wijzen op de invloed van landgoedeigenaren (zoals lanen)

Uh1 – complex van hakhoutbosjes: een groter geheel aan bosjes waar hakhout uit geoogst werd, die niet als zodanig aan het omliggende landschap te relateren zijn

Uh2 – uitgestrekt broekboscomplex: bosperceel of -percelen met overwegend broekbossoorten, zoals els en wilg

Nederzettingen

Sd – dorpskern: bebouwingsconcentratie met centrumfuncties voor omliggende gebied, zoals de aanwezigheid van een kerk

Sg – historisch gehucht: bebouwingsconcentratie met vanouds overwegend agrarische bebouwing, veelal zonder centrumfuncties

Ss – stadskern: bebouwingsconcentratie met stedelijke kenmerken, zoals rechte rooilijnen en een stadswal en -gracht

Landgoederen en buitenplaatsen

Lb1 – buitenplaats: ensemble van een woonhuis voor welgestelden met aangrenzende tuin en park, veelal in de reeds vóór 1850 ontgonnen landschappen

Lb2 – ontginningslandgoed: ensemble voor een woonhuis voor welgestelden met aangrenzende tuin en park, veelal in rond of na 1850 ontgonnen landschappen met een zware nadruk op bosbouw

Lp1 – parkbos, aanvankelijk met cultuurland: bossen met een belangrijke esthetische functie, doorgaans gekoppeld aan een nabijgelegen buitenplaats of ontginningslandgoed

Jonge heide- en broekontginningen

Hb1 – actieve heidebebossing: heideterrein dat door actief ingrijpen van de mens in een veelal zeer regelmatig patroon bebost is, met naaldbos of loofbos

Hb2 - spontane heidebebossing: heideterrein dat door het nalaten van actief beheer in bos veranderd is, doorgaans zonder regelmatige structuur

HI1 – droge landbouwontginning: voormalig droog heideterrein dat door actieve ontginning in landbouwgrond is omgezet, overwegend met akkerland

HI2 – vochtige landbouwontginning: voormalig vochtig heideterrein dat door actieve ontginning in landbouwgrond is omgezet, overwegend met grasland

HI3 – droge landbouwontginning, onregelmatig gevormd: idem als HI1, maar dan met een onregelmatige ontginningsstructuur

Hv1 – voormalig heiderestant, diverse functies: relatief laat ontgonnen heiderelict dat een andere dan een agrarische of bosbouwkundige bestemming kreeg

Hw1 – terrein voor delfstoffenwinning: heiderelict dat voor delfstoffenwinning werd gebruikt

LANDSCHAPSELEMENTEN

Prehistorische landschapselementen

Grafheuvel: opgeworpen heuvel, doorgaans daterend uit de nieuwe steentijd of bronstijd, waaronder of waarin resten van een overledene werden bijgezet

Infrastructuur

Wegen

Weg: grotere infrastructuur, bedoeld voor gebruik door verkeer anders dan voetgangers en/of fietsers, onderverdeeld in diverse perioden en toestanden

Pad: kleinschaliger infrastructuur, overwegend bedoeld voor gebruik door voetgangers en/of fietsers, onderverdeeld in diverse perioden en toestanden

Plaats: wegverbredingen, soms met een verkeerskundige, soms met een agrarische functie, vergelijkbaar met een brink in andere delen van Nederland

Spoorwegen

Objecten: historische locaties van bouwwerken, gerelateerd aan het functioneren van de spoorwegen, met aanduiding van huidige toestand

Spoorlijnen: situering van historische infrastructuur voor spoorwegen, onderverdeeld naar gebruik door treinen en trams en naar de huidige toestand

Waterstaat

Kunstwerken: historische locaties van objecten die verbonden zijn aan waterstaatkundige structuren / watergangen (zie hierna) en een bepaalde rol vervullen in relatie tot de kruisende infrastructuur, zoals bruggen (vaste oeververbindingen), vonders (eenvoudige vaste oeververbindingen, vaak enkele plankjes), duikers (buizen onder de weg door) en spoorbruggen (vaste oeververbindingen voor spoorlijnen). Aangegeven is ook de periode waaruit de objecten dateren.

Watergangen: watervoerende structuren door laagten in het landschap, deels van natuurlijke (beek) en deels van menselijke (bermsloot, graaf, kanaal) oorsprong, maar in alle gevallen sterk door menselijk handelen beïnvloed, met aanduiding van de periode en de toestand

Waterpartijen: oppervlaktewater, deels van natuurlijke (ven) en deels van menselijke (molenkolk) oorsprong, onverdeeld naar periode en toestand. Niet in alle gevallen tot op functioneel niveau getypeerd

Bestuur

Voormalige gemeentegrens: voormalig verloop van een gemeentegrens in de 19e en/of 20e eeuw

Opgaand groen

Bomen: individuele bomen, afkomstig uit het gemeentelijk geo-informatiesysteem, met cultuurhistorische relevantie, onderscheiden naar de waarde die er door de gemeente aan toegekend is. Voor een klein deel gaat het om bomen op privéterrein die niet in het gemeentelijk systeem aanwezig zijn en door ons aanvullend zijn gekarteerd op basis van luchtfoto's

Bospercelen: kartering van historische bospercelen, onderscheiden naar ontstaansperiode en de huidige toestand ervan

Buitenplaatsen, parken, tuinen: groenstructuren waarvan nu in meer of mindere mate nog sporen te vinden zijn. Het betreft de prestedelijke structuren en de stedelijke die deels verknoot zijn met het onderliggende prestedelijk landschap.

Religie en funerair erfgoed

Kerkhof: terrein rond een kerk, in gebruik (geweest) zijnde als plek voor begravingen, onderscheiden naar toestand

Begraafplaats: terrein waarop begravingen plaatsvinden of hebben gevonden, niet in de directe nabijheid van een kerk gelegen hebbend

Verkaveling

Pand met rooilijn, verwijzend naar voormalig wegtracé: pand waarvan de rooilijn nog gerelateerd is aan de situering van een wegtracé dat inmiddels niet meer bestaat of verplaatst is

Kavelgrens: kavelgrens die nog aanwezig is en reeds vóór 1832 aanwezig was

Reliëf

Dijk of wal: langgerekte aarden verhoging in het terrein, bedoeld om water of invloed van andere aard (bijv. vee) buiten een terrein te houden

Rabatten: structuur van aarden wallen, aangelegd om bosaanplant op relatief natte gronden mogelijk te maken

Zone met kuilen, niet gedetermineerd: op basis van hoogtebeelden aangetroffen kuilen van menselijke oorsprong, waarvan de ontstaanswijze niet bekend is

Militair erfgoed

Het betreft de stadswallen en de legerplaats rond Eindhoven Airport, aspecten met een historisch-militair karakter.

BOUWKUNST EN STEDENBOUW

Bouwkunst

Gemeentelijk monument: object, beschermd op basis van de gemeentelijke erfgoedverordening

Rijksmonument: object, beschermd op basis van de Erfgoedwet

Beschermd stads- of dorpsgezicht: gebied, beschermd op basis van de Erfgoedwet en de doorvertaling in het gemeentelijk bestemmingsplan

Historische nederzettingslocaties: locaties waar een erf danwel bebouwing aanwezig was (ijkjaar 1832), op basis waarvan de stedenbouwkundige structuur van het prestedelijk landschap te herleiden is, onderverdeeld naar type erf / bebouwing

Brandkuil: gegraven kuil, veelal centraal in een nederzetting gelegen en bedoeld om het vee van water te voorzien en te dienen als watervoorraad in het geval van brand, onderverdeeld naar aanwezigheid

Gracht: waterpartij die een erf of perceel omgeeft, onderverdeeld naar aanwezigheid

Omgracht terrein: perceel dat door een gracht omgeven wordt, onderverdeeld naar aanwezigheid van de omgrachting

Overig water, tuin, vijver: overige terreinelementen, verbonden aan erfstructuren, onderverdeeld naar aanwezigheid

OVERIG

Huidige gemeentegrens: verloop van de huidige gemeentegrens van de gemeente Eindhoven

Grens onderzoeksgebied: grens van het stedelijk gebied zoals we die voor dit onderzoek hebben gehanteerd, aansluitend op de grens van het landelijk gebied zoals gehanteerd in 'De groene zoom van Eindhoven'